

**A TERÜLETISÉG DIMENZIÓI
GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ
OKTATÁSPOLITIKÁJÁBAN -
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
BARANYA MEGYÉRE**

doktori értekezés

Muity György

Földtudományok Doktori Iskola

Témavezető:

Dr. Nagy Ádám

Tartalomjegyzék

1. KLEBELSBERG KUNÓ - EGY KIMERÍTHETETLEN ÉLETMŰ	2
1.1 Bevezetés, célkitűzés és motivációk	2
1.2 Klebelsberg életművének feldolgozása – a kortársaktól napjainkig	4
1.2.1 Klebelsberg megítélése kortársai körében	4
1.2.2 A hallgatás és megbélyegzés évtizedei	8
1.2.3 Klebelsberg reneszánsza	10
2. MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN	21
2.1 Történelmi előzmények	21
2.2 A bethleni konszolidáció	25
2.3 Iskolapolitika és oktatási reform	30
2.3.1 Az alapfokú oktatás	32
2.3.2 A népoktatás további fejlesztése	36
2.3.3 A polgári iskola	37
2.3.4 A középiskolai oktatás átalakítása	39
3. A KUTATÁS MÓDSZERTANA	43
3.1 Kutatási módszerek	43
3.2 Kutatási hipotézisek	46
4. EREDMÉNYEK	48
4.1 A Klebelsberg-program népiskolai elemeinek területisége	48
4.1.1 Iskolaépítések iskolátlan községekben	48
4.1.2 Községek iskolák és fejlesztési tervek nélkül	52
4.1.3 Külterületi iskolafejlesztések	54
4.1.4 Expanzió helyett megújulás – a beruházási program rekonstrukciós elemei	57
4.1.5 A teljes program területi különbségei	64
4.1.6 A program hatásai	69
4.2 Iskolaépítési program tervei, eredményei Baranya megyében	76
4.2.1 A Klebelsberg-program Baranyában	77
4.2.2 A Klebelsberg program hosszabb távú hatásai	82
4.3 Pécs iparosodása és az oktatás fejlődése Klebelsberg korában	94
4.3.1 Pécs keleti terjeszkedése – a Gyárvárosi Iskola létrejötte és városföldrajzi környezete	94
4.3.2 A Gyárvárosi Iskola létrehozásának előzményei	98
4.3.3 A helyi vállalkozások szerepe	100
4.3.4 Az építkezés és bővítés évei a pécsi Gyárvárosi Iskolában	101
4.3.5 Szieberth Róbert szerepe Pécs iskolabővítésében	105
4.3.6 Az iskola története napjainkig	107
4.4 Egyetemfejlesztés Pécsen	111
4.4.1 Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése	111
4.4.2 Az Erzsébet Tudományegyetem városszerkezetre gyakorolt hatásai	118
4.4.3 Klebelsberg és a faji kérdés	127
4.4.4 A numerus clausus	130
4.4.5 A numerus clausus bevezetése az Erzsébet Tudományegyetemen	133
4.4.6 Konfliktusok Pécsen a keresztény és a zsidó hallgatók között	138
5. ÖSSZEGRÖSÍTÉS, LEZÁRÁS	146
6. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	151
7. IRODALOMJEGYZÉK	152
8. ÁBRAJEGYZÉK	159

1. KLEBELSBERG KUNÓ - EGY KIMERÍTHETETLEN ÉLETMŰ

1.1 Bevezetés, célkitűzés és motivációk

Klebelsberg Kunó¹ 1922 és 1931 között irányította a magyar oktatás- és művelődéspolitikát a Magyar Királyság vallás- és közoktatásügyi minisztereként. Tevékenységének művelődés- és oktatástörténeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Válságos időszakban, a Trianon utáni Magyarországon folytatta szerteágazó, máig meghatározó munkásságát, amely messze túlmutat a számokban kifejezhető, de számokban kifejezve is hatalmas mértékein. Az oktatás minden területét felöleli, és fő struktúrájában máig meghatározza a magyar tudománypolitikát.

Az első világháborút és a trianoni békediktátumot követően került Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri pozícióba és kezdetektől célként határozta meg az ország kulturális intézményeinek megőrzését. A gazdasági összeomlás és a válság időszakában úgy érezte, hogy a nemzet megmentésének záloga a kultúra megőrzése és a művelődés lehetőségének széleskörű terjesztése. A tömegek művelésének, az hazai versenyképes munkaerő felkészítésének eszköze a népiskola fejlesztése volt. Emellett a magasabb fokú oktatás megerősítése is a kultuszminiszter nevéhez köthető. Minisztersége első évében létrehozta az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet, mely az országos levéltárat, számos múzeumot és könyvtárat, illetve több külföldi és hazai intézetet fogott össze. Később megalapította a Széchenyi István Tudományos Társaságot és támogatta az Akadémiát is. A collegium hungaricumok létrehozása is a nevéhez fűződik. (KÉKES SZABÓ, 1996)

Klebelsberg Kunó életművét számos kutatás dolgozta fel, különböző aspektusból vizsgálva a komplex, minden oktatási szintet érintő programot. Jelen dolgozat elkészítéséhez fontos volt megismerni az oktatásföldrajzi, neveléstörténet előzményeket, hogy a térszerkezet hogyan hat a gazdasági és társadalmi struktúrákra, valamint az oktatás hogyan befolyásolja a területi különbségek kialakulását. (CSÁSZÁR, 2004). Annak ellenére, hogy már a 19. században felkeltette a kutatók érdeklődését a képzés térbeli különbségének kérdése, a tudományterület társadalomföldrajzon belüli önállósodása csak később következett be. A

¹ Klebelsberg Kunó keresztnévét az idők során több módon is írták. Dolgozatomban a jelenleg hivatalos keresztnévként szereplő Kunó változatot használom

globalizáció és a tudásalapú gazdaság térnyerése egyaránt fokozta az oktatásföldrajz iránti érdeklődést. A huszadik század végén a társadalomkutatók már figyelmet fordítottak a tudás, a technológiai fejlettség és az innováció területi különbségeire, valamint ennek okait és hatásait is vizsgálták, maga az oktatásföldrajz kifejezés azonban csak 1997-ben került elfogadásra, az Európai Összehasonlító Pedagógiai Társaság athéni ülésén.

Kučerová és munkatársai (2020) tanulmányukban az oktatásföldrajz fiatal kutatási területének történetét, fejlődési irányait – annak területi különbségeit – és szakaszait mutatják be. Munkájukban kifejtik, hogy a tudományterület egyedi térszemlélete elválasztja az oktatásföldrajzot az oktatási kérdéseket vizsgáló többi tudományterülettől, valamint vizsgálják a földrajztudomány oktatási kérdésekhez való viszonyának változását is. Megállapítják, hogy az 1960-as évektől egyre több kutatás született a tárgykörben, azonban a kutatási témák kezdetben eltérőek voltak az adott terület oktatási rendszerének, nyelvének, kultúrájának függvényében. Rámutatnak arra is, hogy az elmúlt évtizedekben a különbségek már nem olyan élesek, amely annak is köszönhető, hogy nemzetközi együttműködések alakultak ki az oktatásföldrajz művelői között. (KUČEROVÁ et al., 2020)

A részdiszciplína intézményesülése azért is fontos, mert a középpontba helyezte a térbeli dimenzió társadalomra és gazdaságra gyakorolt hatását, mely tényező figyelmen kívül hagyása torzítja a folyamatok elemzését. Dolgozatom elkészítéséhez fontos volt megismerni az oktatásföldrajzi, neveléstörténeti előzményeket, a korábbi kutatások eredményeit.

Maga a dolgozat kiindulópontja a klebelsbergi életmű, fókuszpontja ugyanakkor a térbeliség. Nem lehet azt állítani, hogy a trianoni traumára kulturális alapokon álló nemzetpolitikai választ kínáló klebelsbergi program alapvetően területi politika lenne. Azt sem igazán lehet meggyőződéssel vallani, hogy valami korai, átfogó regionális politika integráns része lenne. Ugyanakkor annak az időszaknak a jellegzetes terméke, amikor a cselekvő állam felismeri és formálni kezdi a területi különbségek problematikáját. Azonban amikor szakpolitikai és társadalmi problémákat kíván orvosolni, a klebelsbergi kultúrpolitika óhatatlanul területi dimenziót ölt – és így válik, a leginkább közismert aspektusaként az Alföld sajátos kihívásaira reflektáló politikai cselekvéssé.

A dolgozatban be kívánom mutatni, hogy az a kép, amely elősorban éppen így, az Alföld kérdéskörével kapcsolja össze a klebelsbergi kultúrpolitikát, nem teljes és némileg egyoldalú. Valójában a legtöbbet citált és a leginkább közismert népiszkolai program (benne

a „tanyasi iskolaépítésekkel”) sem kizárólag az Alföldre fókuszált. Ezért aztán a programot, illetve annak hatásait célszerűnek látszott több léptékben, országos, megyei és helyi dimenziókban is megvizsgálni és bemutatni.

A dolgozat íve szűkülő fókuszra épül, az országos adatok után következik a megyei szint, majd a városi. A városi szint bemutatásakor, egy, a korban épült, konkrét iskola, és az Erzsébet Tudományegyetem pécsi működésének egy kevésbé vizsgált témájának esettanulmány szerű bemutatása mellett döntöttem. A választásom azért esett a Gyárvárosi Iskolára, mert az a mai napig működik emléket állítva a klebelsbergi iskolaépítési programnak.

A Klebelsberg korában Pécsre költöző Erzsébet Tudományegyetem dolgozatba illesztését is szinte kötelességemnek éreztem. Egyrészt jómagam 17 éven keresztül az egyetem dolgozója voltam, másrészt apai nagyapám az Erzsébet Tudományegyetem orvostanhallgatója volt a vizsgált időszakban. Az egyetem története alaposan kutatott terület, és szerettem volna olyan témát megjeleníteni a korból, ami kevésbé feltárt, így esett a választás az egyetem Pécsre költöztetésének bemutatását követően a numerus clausus bevezetésének, valamint a keresztény és a zsidó hallgatók közötti konfliktusok kérdésére.

A fenti két esettanulmány szándékom szerint olyan adalékokkal szolgál, melyek segítik Klebelsberg korának megértését, megvilágítják a társadalom állapotát, a mindennapok kihívásait, árnyalva a térképekről leolvasható adatokat.

A dolgozat benyújtásának éve fontos évfordulóhoz kapcsolódik, száz évvel ezelőtt iktatták be Klebelsberg Kunót vallás- és közoktatásügyi miniszterré, mely a vizsgálat egyfajta aktualitását is adja. A dolgozat azzal a reménnyel készült, hogy az árnyaltabb, komplexebb kép segít kiemelni az életmű valódi értékeit, némileg kiragadja azt a neonacionalizmus körüli, jellemzően ideológiai diskurzusból és elhelyezi azt a korai hazai területileg releváns politikák sorában.

1.2 Klebelsberg életművének feldolgozása – a kortársaktól napjainkig

1.2.1 Klebelsberg megítélése kortársai körében

Klebelsberg Kunót már kortársai is méltatták, fáradhatatlansága, elkötelezettsége és nagyívű tervei, valamint ezek szisztematikus megvalósítása sok hívet szerzett számára. Az ötvenedik

születésnapjáról a Magyar Történelmi Társulat 1925. november 12-én tartott rendes közgyűlésén is megemlékeztek, melyről a jegyzőkönyv tanúskodik.

Részlet Csánki Dezső ügyvezető alelnök beszédéből:

„A tudomány és kultúra területén is feltekinthetünk egy kiváló férfiúra, akinek mentő, alkotó és szervező munkája elménknak példa, szívünknek hála és szeretet. Hódolattal és szeretettel övezett elnökünket: gróf Klebelsberg Kunót értem. Nekünk Ő a vesztett remények sötét időszakában a tudomány fáklyavivője, a tudomány művelőinek új, biztató reménységé s végül megmentője lett.” (Magyar Történelmi Társulat, 1925, 281.o.)

Szintén a jeles alkalomra állította össze Lukinich Imre múzeumi könyvtárigazgató vezetésével ötven szakember az Emlékkönyv gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján című kötetet, mely a kultuszminiszter negyedszázados kultúrpolitikai működése előtt tisztelgett, azonban a Klebelsberg Kunó munkásságát nem tárgyalta, hanem főként történelemtudományi értekezéseket gyűjtött össze a jeles alkalomra.

1927-ben Túri Béla készített egy összefoglalót Klebelsberg Kunó addigi munkásságáról a Katolikus Szemle hasábjaink, azt, hogy egy kortárs méltatására születő cikk nem mindennapos esemény a folyóirat életében, maga a szerző szögezte le az előszóban:

„E folyóirat hasábjain ritkán történik élő emberről emlékezés. Nem személyi kultuszt szolgálnak e sorok sem, melyeknek irodalmi és tudományos folyóiratban nem is volna helyük. De gróf Klebelsberg Kunó kultúrmunkája és tudománypolitikája annyira az irodalom és tudomány köreibe is esik, hogy akkor követnénk el mulasztást, ha Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai címen most megjelent mű kapcsán nem mutatnók be azt a hatalmas kultúrmunkát, mely e mű, illetve gróf Klebelsberg Kunó tevékenysége nyomán élénk táruul.” (TÚRI, 1927, 270.o.)

A kultuszminiszternek életében több kötete is napvilágot látott, melyekből szintén megismerhető munkássága, illetve megítéléséről is tanúskodik. Az Atheneum kiadásában jelent meg 1927-ben a *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916—1926* című gyűjtemény, melyet 1928-ban *Neonacionalizmus* elnevezésű kötet követett, mely másfél év újságcikkeit tartalmazta. Az utóbbi gyűjteményhez Gróf Bethlen István írta meg az előszót, az alábbiak szerint:

„A kultuszminiszter úr megkért, hogy a »Neonacionalizmus« című könyvéhez előszót írjak. A megtisztelő kérésének annál nagyobb örömmel teszek eleget, mert az általa

kimondott szó annak a politikának alapgondolatait fejezi ki, amelyet magam is képviselek. Ez az alapgondolat: a gyökeréig változott viszonyok között élő magyarság nemzeti eszményeinek és gondolatvilágának az új körülményekhez való szabása és kijelölése azoknak a töretlen utaknak, amelyeken haladva az ország újjáépítése megtörténhetik. Ne gondolja azonban senki sem, hogy ez az elgondolás egyet jelent a múlt értékeinek és hagyományainak megtagadásával. (...) Az eszmény a legkülönbözőbb utakon közelítendő meg. A szerzőt vérmérsékletének és munkakörének megfelelőleg elsősorban a kulturális eszközök érdeklik. Úgy látja, hogy a nemzet nevelésére hatalmas feladat vár. Egyrészt a jövő nemzedék gondolkodását, vérmérsékletét, jellemét kell a nagy cél szolgálatába állítani, másrészt a mai nemzedék figyelmét kell ráirányozni a hibákra, amelyek kiküszöbölése nélkül nincs magyar feltámadás.” (KLEBELSBERG, 1928, 1.o. – Gróf Bethlen István, előszava)

Az 1929-ben kiadott *Küzdelmek könyve* korábban megjelent újságcikkeket és felszólalásokat tartalmazott, Horthy Miklósnak ajánlva, a kormányzó előszavával. Ugyanebben az évben látott napvilágot a *Jöjjetek harmincas évek!* elnevezésű, Tisza István emlékének ajánlott gyűjtemény. A kötet a megszokott újságcikkek mellett a Tisza István Társaskörben elhangzott emlékbeszédét is közreadja. A könyv – Grósz Emil, Budapesti Szemlében megjelent könyvajánlójának szavaival élve – a „tapasztalatokon nyugvó optimizmus” szellemében íródott, ahogy a cím is utal erre, a kultuszminiszter sok reményt fűzött a harmincas évekhez, melyek azonban nem teljesültek be, sem az ország gazdasági helyzetére, sem a szerző magánéletére nézve.

Az 1931-ben megjelenő, *Világválságban* című kötet, melyet Klebelsberg a Julián-egyesület volt elnöke, gróf Széchenyi Béla emlékének ajánlott, az egy évvel korábbi előadásai és cikkei szövegét tartalmazta. Itt már a válságot, valamint a kultúra, oktatásügy finanszírozásának nehézségeit is elemezte.

Természetesen Klebelsberg Kunó megítélése saját korában sem volt egységesen pozitív. *Neonacionalizmus* című kötetének számos méltatása mellett kritikája is született. Vámbéry Ruzstem, jogi végzettségű polgári radikális publicista a *Századunk* című folyóiratban így fogalmazott a kötetrel és a neonacionalizmus eszméjével kapcsolatban:

„Hogy mi az az ősi érzés és történeti gondolat, azt a nyolc év óta tehetetlenül, keseregve hurrázó nacionalizmus elég érthetően szemlélteti, de hogy mi benne a titokzatos neo, azt, sajnos, még ez a körülírás sem sejteti. Melyek az »új célok«, erre a kérdésre nem kapunk választ. (...) Ez az »új magyar szellem« nyilván oly mélyen lappang, hogy még a magyar kultúra hivatalos csőszének fürkésző szeme is csak óhajtva sejtí, anélkül, hogy kézzelfogható valósággá tudná varázsolni. Nincs

azonban oly üres miniszteri frázis, amelybe a mindenkori kormány feltétlen tisztelői tartalmat ne öntenének. Így Berzeviczy Albertnek a miniszteri szózatra adott visszhangjában olvasható, hogy a neo a munka kötelességérzetében áll, amelyet szerinte a modern szocializmus kiirtani igyekeznek.” (VÁMBÉRY, 1928., 178.o.)

Nem csak a neonacionalizmus gondolata váltott ki kritikát, Szabó Dezső, író, az *Az elsodort falu* szerzője megkérdőjelezte, hogy az egyetemfejlesztések esetében megfelelő-e a nyugati minta követése. Az író véleménye szerint a magyar népi erőre és ösztönre kell épülnie a fejlesztéseknek, elutasította a német mintára épülő kultúrpolitikát. (BOROS, 2020)

Klebelsberg 1932 októberében halt meg, ezt követően jelent meg a kultuszminisztersége után, a Pesti Naplóban közzétett – részben külpolitikai tárgyú – cikkeinek gyűjteménye, *Utolsó akkordok* címmel. A kötethez ismét gróf Bethlen István írt előszót, de itt már a búcsú és az életmű összegzése került a középpontba:

„Gróf Klebelsberg Kunó most közreadott újságcikkeinek egyik részében, mint újságíró is, éppúgy, mint közoktatásügyi miniszter, a hosszú ideig elhanyagolt, a parlagon heverő nagy magyar Alföld kultúrájának és tágabb értelemben vett művelődésének az ügyét szolgálja. A magyar kultúra és művelődés összeköttetésének kiépítése a külfölddel és más nemzetek kultúrájával, a magyar kultúrának élő összekapcsolása az egyetemes emberi művelődéssel, a magyar kultúrteljesítmény megismertetése és megbecsültetése más népek által, a nemzetek közötti kultúrhatások megelevenítése és erősítése, az eleven vérkeringés állandó fenntartása a kultúra terén, e kiváló kultuszminiszterünk gondoskodásának állandó tárgya volt. Nevét ezért ismerték az egész világon és sok országban, nálunk műveltebb nemzetek tőle tanultak és az ő nyomdokain jártak.”(KLEBELSBERG, 1933, 1.o. - Gróf Bethlen István, előszava)

Saját korában sok elismerést szerzett Klebelsberg, nem sokkal halála után, 1933 elején a Múcsarnokban egy az életműve előtt tisztelgő kiállítást rendeztek, illetve több helyen szobrot állítottak tiszteletére (UJVÁRY, 2014). 1938-ban Kornis Gyula szerkesztésében jelent meg a *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete - a gr. Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések, 1932-1938* című gyűjtemény, melyben pályatársak, közéleti személyiségek, tudósok Klebelsbergnek emléket állító beszédei szerepeltek. Halálának tizedik évfordulójára a Magyar Tudományos Akadémia emlékülést rendezett a tiszteletére, illetve megjelent az akadémia felkérésére Huszti József *Gróf Klebelsberg Kunó életműve* című könyve. A mű nem életrajz, hanem a kultuszminiszter életművének összegzése. A szerző így fogalmazott a könyvvel kapcsolatban, mely főként Klebelsberg

felszólalására, cikkeire épült, illetve a kultuszminiszter özvegye által rendelkezésre bocsátott forrásokat – leveleket, feljegyzéseket, újságkivágásokat – dolgozta fel:

„A szó valódi értelmében vett hiánytalan életrajzot Klebelsberg-ről ma írni már csak azért sem lehet, mert munkatársai és munkásságának gáncsvetői, ellenségei és barátai még jórészt élnek s a vele együtt szereplők jelentékeny része még mindig az első vonalban küzd. Személyi tekintetben tehát még hiányzik a feltétlenül szükséges távolság. Sok hiteles dokumentum, ami élete folyását is megvilágíthatná, egyelőre még a homályban lappang, vagy az idő közelségénél fogva nem lenne aggály nélkül felhasználható. Így életpályájának egyes mozzanatait e könyvben általában csak annyiban nyertek megvilágítást, amennyiben magyarázzák és kibontakoztatják életművét: a magyar kultúra értékeinek Trianon után való megmentését és gyarapítását. Ezzel szemben maga az életmű már elbírja, sőt egyenesen kívánja a történeti megvilágítást. Tíz év a mostani rohanó események mellett nagyon is hosszú idő lehet! S éppen az elmúlt tíz év a Bethlen–Klebelsberg korszakot, mint történeti szakaszt, annyira lezárta, hogy tárgyilagosan már bizonyos történeti távlatról is beszélhetünk. Különösen érvényes ez a megállapítás a művelődéspolitikai részre.”
(HUSZTI, 1944, 1.o.)

1.2.2 A hallgatás és megbélyegzés évtizedei

Klebelsberg Kunó halálát követően több évtizednyi mellőzöttség következett, illetve az 1940-es évek második felétől időről-időre több erős bírálat is megjelent vele szemben, melyek a megítélésének komoly fordulatát jelentették. 1942-ben még megjelent a Huszti József által megírt életrajzi könyv, ezt követően azonban jelentős változás következett be Klebelsberg személyének megítélésben. Mind az életmű megértése, mind a jelenre vonatkozó tanulságok levonása szempontjából elengedhetetlen, hogy Klebelsberg munkásságát saját korának kontextusában vizsgáljuk és értelmezzük. (UJVÁRY, 2014)

1945 után az ellenforradalmi rendszer kiszolgálójaként hivatkoztak rá, melyhez a fasizmus támogatásának vádja is társult. A vád az olaszországi fasizmus iránti érdeklődésére épült, a megállapításainak kontextusból való kiragadását sem nélkülözve. Ez a fajta megítélés egészen az 1970-es évekig volt jellemző. (SOMOGYVÁRI, 2009)

Az alábbi idézet a Magyar Kommunista Párt *Társadalmi szemle* című folyóiratából származik, az 1946 áprilisában, az I. évfolyam 4. számában Király István által publikált *A magyar reakció iskolapolitikája* című írásból. Jól mutatja, hogy a külföldi minta, a kultúrfölény elmélet, valamint a magas kulturális kiadások megítélése 1945 után a korábbihoz képest gyökeres fordulatot vett:

„Rovigno és Dahlem mintájára épültek a tudományos kutatóintézetek, benépesültek a külföldi kollégiumok, működni kezdtek az új egyetemek, mesterségen növesztették, injekciózták a tudományos és művészi életet. Azonban ezeknek az újításoknak nem az volt a céljuk, hogy boldogabbá tegyék az ország népét, emberibbé formálják a dolgozók életét, negatívumok diktálták őket, nem szabad elszunnyadnia a magyar imperializmus gondolatának, nem szabad lemaradnunk szomszédaink mögött, meg kell őriznünk vezető szerepünket a Dunamedencében és a Balkánon. Ez volt a parlamenti beszédek végső érve, ezzel hallgattatta el a sajtó a kultusztárca költségvetési adatain meg-megütköző közvéleményt.” (KIRÁLY, 1946, 280. o.)

Ugyanebben a cikkből származik az alábbi idézet is, mely jól mutatja, hogy 1945 után a népiskolai program széleskörű pozitív hatásai dacára Klebelsberg kultúrpolitikáját elitista, alacsony határfokú, költséges és látszatintézkedésekre épülő programnak állították be:

„A kultúrfölény szempontjából csak a »magas kultúra« jött számításba, a klebelsbergi tudománypolitikának az a gondolat volt az alapja, hogy »a nemzetek kultúráját három-négyezer ember képviseli« (Beszédek, 486.) Klebelsberg életrajzírója Huszti József szavával »mutatni« kellett: kirakatkultúrára volt szükség”. (KIRÁLY, 1946, 281. o.)

A fenti cikkből származó utolsó idézet a faszizmussal való azonosítás vádjára nyújt példát:

*„Klebelsberg iskolapolitikájával a faszizmus szálláscsinálói közé tartozott, Olaszországban ismerkedett meg vele. 1927-ben látogatott el Rómába, tárgyalt Mussolinival, hazafelé vezető útjában interjút adott a hitleristák lapja, a *Völkischer Beobachter* számára. Nagy élménye volt a római út, a faszizmus, a történelemnek ez a legnagyobb cinizmussal kiagyalt szélhámossága megragadta fantáziáját. Mussolini »lángelméjének« és a fasiszta Olaszországnak a csodálatával eltelve tért haza.” (KIRÁLY, 1946, 283. o.)*

1959-ben Balogh Sándor a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat *Valóság* című társadalomtudományi folyóiratában írt tanulmányt *Klebelsberg „neonacionalizmusa”* címmel. Az írás elmarasztalja a Bethlen-kormány bel- és külpolitikáját, valamint Klebelsberg neonacionalizmusra alapuló kultúrpolitikáját, mely a szerző álláspontja szerint kizárólag politikai célokat szolgált, azonban a tervezett eredményt nem volt képes elérni.

„A minden történelmi érzéküket elvesztett uralkodó osztályok étvágyát a dolgozó magyar nép kizsákmányolása és nyomorban tartása nem elégítette ki, a szomszéd népeket is rabszolga sorba akarták dönteni. Ha ez másként lett volna, akkor a Bethlen-kormány nem utasította volna el a szomszéd államoknak több ízben kifejezésre jutó megegyezési törekvését a határkérdésben is.” (BALOGH, 1959, 23. o.)

„Klebelsberg az iskolaépítési programot arra használta fel, hogy befelé, de kifelé is igazolhassa a magyar „kultúrfölénnyről” hangoztatott hazug szövegeket, és ennek jogán indokolhassa az uralkodó osztályok imperialista törekvéseit.”(BALOGH, 1959, 24. o.)

Emellett Mussolini szövetségesének is nevezte a kormányt a szerző, magát Klebelsberget pedig azzal vádolta, hogy a fasizmus szellemében az „új magyar típus” kialakítására tett kísérletet. A neonacionalizmust a cikk „fasizmus nacionalizmusának” nevezi, mely azt a politikát támogatta, amely a háborúba sodródásért felelt később. (BALOGH, 1959)

A Magyar Történelmi Társulat *Századok* című periodikájában 1966-ban Mann Miklós *Politikai propaganda az ellenforradalmi rendszer történelemtankönyveiben* címen közölt cikket, melyben az 1930-as és 1940-es években megjelenő történelem tankönyvek fasizmushoz fűződő kapcsolatát vizsgálta:

„Az ellenforradalmi rendszer »kultúrfölénnyel« akarta igazolni területi igényeit, az »elmaradt« szomszéd népek leigázására irányuló törekvéseit. Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter gyakran beszélt úgy saját minisztériumáról, mint honvédelmi tárcáról (...). A sovinizmus és revizionizmus eszméi a Horthy-korszak egész kultúrpolitikáját jellemezték. A középiskolai nevelés arra törekedett, hogy a tanulói ifjúság oly módon váljék az ellenforradalmi rendszer hívévé, hogy közben a szocialista eszméken kívül a polgári liberális hagyományokkal is szembekerüljön.”
(MANN, 1966, 962.o.)

A fenti szövegek mind alátámasztják, hogy ideológiai megfontolásból könnyen állíthatja be az utókor rossz színben elődje – saját korának kontextusából kiemelt – nézeteit, idézeteit. Az 1970-es évektől Klebelsberg megítélése ismét változott, lehetőség nyílt a komplex, – nem aktuális politikai érdeket kiszolgáló, felületes – értékelésére, melyről a következő fejezet nyújt összefoglalót.

1.2.3 Klebelsberg reneszánsza

Az 1970-es évektől újra foglalkoztak Klebelsberg Kunó életművével és eredményeivel a szakemberek. Az érdeklődés újjáéledésében fontos szerepe volt Glatz Ferenc történésznek, aki a Magyar Történelmi Társulat *Századok* című folyóiratában adta közre *Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány* című tanulmányát, 1969-ben. A szerző nem önmagában az életművet vizsgálta, hanem a történelmi korszak tükrében tett megállapításokat. Hangot adott véleményének, miszerint a Klebelsberg korabeli újságírás és tudományos közeg egyaránt erősen eltúlozta a kultuszminiszter „tudományt mentő” szerepét. Ennek ellenére a tanulmány születésének időpontjában irányadó ideológiai kívánalmak ellenére megállapította, hogy Klebelsbergnek tagadhatatlanul nagy szerepe volt az új és modern tudományos intézmények felállításában, az intézményrendszer

megalapozásában, valamint sikeres volt az oktatási beruházások anyagi fedezetének megteremtésében is. Annak ellenére, hogy a tanulmányban nyoma sincs a korábbi túlradó megbecsülésnek, megtörte a több évtizedes hallgatást és mellőzöttséget. Húsz évvel később, 1990-ben az Európa Kiadó gondozásában adta közre Glatz Ferenc a *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917-1932)* című kötete, melyhez az előszót is ő írta. (GLATZ, 1969)

Erre az időszakra tehető a Klebelsberg Éva által szerkesztett, a Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány gondozásában megjelenő tanulmánykötet publikálása is. Az 1994-es mű a *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete* címet viselte és Mészáros István, Várszegi Asztrik, Stier Miklós, Csatári Bálint, Szádeczky-Kardoss Irma, T. Molnár Gizella, Lakos János, Tőkéczi László, Székelyné Kőrösi Ilona, Bugár Mészáros Károly, valamint Mészáros István írásait foglalta magában. (KLEBELSBERG, 1994)

A Klebelsberg nevéhez fűződő iskolabővítést, valamint az iskolai oktatás átfogó reformját is feldolgozta az utókor a rendszerváltást követően, számos tankönyv, többek között a Pukánszky Béla és Németh András által írt, a Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. gondozásában először 1996-ban megjelenő *Neveléstörténet* is bemutatta a témát, annak érdekében, hogy a leendő pedagógusok is megismerjék a klebelsbergi életművet. (PUKÁNSZKY, at al., 1996)

1999-ben T. Kiss Tamás – aki az 1980-as években több tanulmányt adott közre Klebelsberg népiskolai programjáról; művészetpolitikájáról; ideológiájáról és szervezőmunkájáról – *Klebelsberg Kunó* című könyvével nagy feladatra vállalkozott. Azt tapasztalta – melyet a fenti bírálójától és támogatóitól származó idézetek fényében könnyen elfogadhatunk –, hogy a Klebelsberg munkásságával kapcsolatos viták sok esetben ideológiai és érzelmi színezetűek, és ezek fényében nagyon eltérően értékelik az elemzők a kultuszminiszter érdemeit és lehetőségeit. Leginkább a végletek, – ahogy fogalmazott – vagy az „ócsárlás” vagy a „piedesztálra emelés, kultusz teremtés” volt jellemző. Ebből az elgondolásból fakadt, hogy a szerző egy „realisabb Klebelsberg-portré” megrajzolására tűzte célul. (T. KISS, 1999). A kötetet több tanulmány is követte a szerző tollából: *Jegyzetek Klebelsberg Kunó kultuszminiszter egyházpolitikájáról* (2008); *Klebelsberg Kunó emberi és szakmapolitikusi pályájáról* (2009); *A kulturális közteherviselés klebelsbergi modellje* (2013). (T. KISS, 2008, 2009, 2013).

Ujváry Gábor történész, levéltáros mélyrehatóan vizsgálta Klebelsberg Kunó munkásságát, az életmű feldolgozása számos tanulmányt és könyvet eredményezett. 1994-ben a Levéltári

Szemlében jelent meg *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika: Klebelsberg Kunó és a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása* című tanulmánya, melyet 1996-ban az Iskolakultúra hasábjaink megjelent *Klebelsberg Kunó tudománypolitikája: „A legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus”* című írás követett. Utóbbi műben a szerző rámutat arra, hogy folyamatos politikai támadások alatt álló Klebelsberg népiskolai középiskolai népművelési felsőoktatási és tudománypolitikai reformjainak, azaz a klebelsbergi álmom végrehajtásához a ráfordított jelentős összegeken felül további források és idő szükségeltetett volna. (UJVÁRY, 1994)

A Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai első köteteként jelent meg 2010-ben *A harmincharmadik nemzedék - Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”* tanulmánygyűjtemény. A cím a 896-tól 1886-ig eltelt 990 évre és az ez idő alatt egymást harminc évente követő nemzedékekre utal. A harmincharmadik nemzedék tagjai közül Klebelsberg Kunó mellett többek között Hóman Bálint, Gerevich Tibor, Szekfű Gyula és Gragger Róbert kerül bemutatásra, akik mind erősen hatottak hazánk – a szerző szavaival élve – „szellemi arculatára”. A szerző Klebelsberg Kunó koronként változó megítélését a klebelsbergi életmű szinte minden aspektusát részletesen bemutató kötetének feldolgozásakor élénk tárul az az óriási elvégzett munka, melyet a kultuszminiszter véghezvitt.

Szintén ebben az évben jelent meg a Magyar Szemlében az a két részből álló tanulmány, mely az *"Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit": Klebelsberg Kunó megítéléséről és időszerűségéről* címet viselte.

A Rubicon – *A magyar kultúra aranykora: Bethlen István és Klebelsberg Kunó* (2013) és *Klebelsberg, Hóman, Szekfű és Gerevich: Székesfehérvár és a magyar kultúrpolitika a 20. század első felében* (2013) –, valamint a *Trianoni Szemle – Klebelsberg Kunó és a Trianonra adott válaszok* (2021), valamint *„Szünet nélkül cipelte a téglákat a magyar kultúra házához”: Klebelsberg Kunó és Magyarország konszolidációja* (2021) – is közölte a szerző Klebelsberg Kunóval kapcsolatos cikkeit. Ujváry Gábor írásaiban kiemelte, hogy a válság és társadalmi krízis, melyben Klebelsberg pályafutása indult, nem csak nehézségeket hordozott magában, hanem az új helyzethez való alkalmazkodás által a változás, valamint az új struktúrák létrehozásának lehetőségét is kínálta, mellyel a kultuszminiszter élni tudott, kiváló szintetizáló képessége és nagy tudása, valamint tapasztalata révén. (UJVÁRY, 2010, 2013a, 2013b, 2021)

2013-ban jelent meg a Kairosz Kiadónál a „*A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter*”, gróf Klebelsberg Kunó című gyűjtemény, melyben Tökéczki László laudációját követően a kultuszminiszter Ujváry Gábor által válogatott szövegei, valamint a kortársak és az utókor megítélését bemutató írások kaptak helyet. (UJVÁRY, 2013c)

2014-ben a Kronosz Kiadó gondozásában született meg az *"Egy európai formátumú államférfi"* Klebelsberg Kunó (1875-1932) című kötet, mely bevezetőjében a szerző megfogalmazza az életmű elemzésével kapcsolatos új irányokat és a jelen kor elvárásait:

„Napjainkban a két világháború közötti Magyarország politikusai közül Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István, Teleki Pál és Gömbös Gyula mellett valószínűleg Klebelsberg Kunó kerül a legtöbbször szóba a magyar sajtóban és közbeszédben. A vele való sajnós inkább felszínes foglalkozásnak igazi reneszánszát éljük. Az utóbbi években számos intézményt is elneveztek róla, szinte kultikus figurává vált, ám kultusza nemegyszer gyakori és fölösleges túlzásokba esik. Az elmúlt évtizedekben sokan elemezték munkásságát, többnyire azonban csak részletkérdésekre koncentráltak. 1942 után első ízben jelen kötet tesz kísérletet az egész életpálya összefoglalására, megmutatva: mi az, ami pályafutásáról és annak nagyszerű teljesítményeiről s néhány megvalósítatlan vagy torzóban maradt tervéről viszonylag már ismert, feltárt és tudományosan is megalapozott eredményeket hozott. Ám egyben kijelöli a Klebelsbergre vonatkozó kutatások újabb irányát is: nevezetesen a vallás- és közoktatásügyi minisztersége előtti, már későbbi önmagát építő, eddig kevésbé ismert életszakasz jelentőségét. (...) Ugyanakkor fontosnak tartom, hogy megpróbáljuk őt és munkásságát tárgyilagosan értékelni, és ne félistenként, hanem emberként, politikusként tekintsünk rá.” (UJVÁRY, 2014, 7.o.)

Ujváry Gábor (2014) könyvében azt a megállapítást tette, hogy a klebelsbergi egyetempolitika mellett, hogy a Trianon következtében elcsatolt területekről Pécsre, illetve Szegedre költöztetett egyetemek megtartása mellett a befogadó városok megerősítésére is irányult. Ahogy a szerző fogalmaz: „a városfejlődés tudatos ösztönzését” a vidéki kulturális központok létrehozása és a Budapesttel szemben történő decentralizáció érdekében végezte. Ezt a folyamatot Klebelsberg a *kultúrgeográfia* kifejezéssel illette, és a vidéki lakosság, ezáltal az átlagos műveltségi szint növelésének szolgálatába állította.

Klebelsberg idejében gondot okozott a diplomások elhelyezkedése, az 1926/1927-es évben körülbelül 15.000 hallgatója volt a hazai egyetemeknek, majd 1930/1931-ben már 16.000 fő fölé emelkedett a hallgatói szám. Az 1931-ben hozzávetőleg 8.7000.000 fős magyar népességén belül a kultuszminiszter úgy érezte, hogy egy körülbelül 3000 fős politikai, gazdasági és kulturális elitnek kell kiemelkednie, meghatározva egy olyan kulturális szintet,

mely a nemzetek közötti rangsorban is emelheti hazánk helyét. Minden iskolatípust hozzárendelte egy-egy településtípushoz: (UJVÁRY, 2014)

„Négyfajta, négyfokú közművelődési gócpont alakul Magyarországon: Budapest, az egész országot összefogó központ, az egyetemi városok, mint a magas kultúrának az ország területén tervszerűen szétszórt központjai; a törvényhatósági városok és megyei székhelyek, mint középiskolai városok és végül a járási székhelyek, ahol mindenütt polgári iskolák lesznek.” (UJVÁRY, 2014 idézi KLEBELSBERG, 1927, 107.o.)

Klebelsberg Kunó fontos eredménye a kolozsvári egyetem Szegedre és a pozsonyi egyetem Pécsre költöztetése, majd a vidéki intézmények megerősítése és megtartása. A Szegedi Tudományegyetem egy tanulmánykötetet is szentelt munkássága elismerésére – *Miklós Péter (szerk.) (2008) A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kunó kora és munkássága. Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó* –, különböző foglalkozású szerzők, eltérő megközelítésben vizsgálták a kultuszminiszter munkásságát.

Csatári Bálint, geográfus, címzetes egyetemi docens, az MTA Regionális Kutató Központ Alföldi Tudományos Intézetének egykori igazgatója, akinek az Alföld regionális problémái a kutatási területei között szerepeltek, több tanulmányban tett említést a klebelsbergi program Alföldre gyakorolt hatásáról. Már a kilencvenes évek elején közreadott egy írást a Klebelsberg Kunó Alapítvány gondozásában megjelenő gyűjteményben, *Párhuzamok a klebelsbergi és a mai Alföldprogramok között* címmel. A tanulmányban kifejtette, hogy Klebelsberg Kunó számára fontos szempont volt, hogy a Trianonig az Alföldön kialakult gazdasági, kulturális és szociális elmaradást, modernizációs hátrányt különböző reformokkal orvosolja. A beavatkozások megtervezésének újszerűségét adta, hogy az adott térséget gazdasági, földrajzi, kulturális és történeti szempontból is vizsgálta, egységként kezelte. Feltárta az alapvető igényeket, melyeket az alábbi három kulcsszóval foglalt össze: decentralizáció – mely érdekében létrehozta az Alföld Bizottságot az alulról szerveződő érdekképviselet céljából –, a tanyarendszer védelme, valamint a vízrendezés – csatornázás, belvízi hajózás, illetve öntözés fejlesztése –, mely szükségletek a szerző szerint a rendszerváltást követő időszakban is jól leírták az Alföld akkori aktuális helyzetét. A tanulmány címében is szereplő párhuzamosságok alátámasztására Csatári Bálint a hasonló problémák mellett a Magyar Tudományos Akadémia által életre hívott Regionális Kutatások Központját hozta fel példaként, mely a régió fejlesztési tervét elkészítő, interdiszciplináris Alföld Kutatási Programot működtette. Az újabb Alföldet érintő beavatkozási tervek és azok

megvalósulása, valamint az azóta eltelt közel 30 év tapasztalatai nem kapcsolódnak szorosan jelen dolgozathoz, azonban a fennálló iskolázatlanság és magas analfabetizmus felszámolására életre hívott népiskolai program igen. A sok szempontból elmaradott térségben az új népiskolák – melyek a korszak európai trendjeinek és elvárásainak megfelelően kőből épült, modern, világos épületek voltak – a szerző szavaival élve „*a régió első innovációs centrumaiként*” értelmezhetőek. Az épületek nemcsak az iskolás gyerekek számára biztosította az oktatásfeltételeit, hanem a gazda- és iparoskörök is használhatták tanfolyamok megtartására. (CSATÁRI, 1994)

A szerző a Tér és Társadalom XII. évfolyamának 4. számában, 1998-ban publikálta *Az Alföld és az új európai területfejlesztési perspektívák* című írását, melyben szintén leszögezi, hogy az Alföld szellemiségére rendkívül nagy hatást gyakorolt Klebelsberg tervszerű kultúrpolitikája, mely a nagyvárosokat és a tanyavilágot egyaránt érintette. Az ezzel a szemlélettel végrehajtott fejlesztéssel a későbbi erős oktatási intézményrendszer kiépülésében fontos szerepet játszott a kultuszminiszter. (CSATÁRI, 1998)

Sanda István Dániel, neveléstudományi szakember, az Óbudai Egyetem docense, akinek egyik kutatási területe a 20. századi magyar iskolaépítésének története, 2009-ben adta közre *Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter munkássága népiskola-építési programja tükrében* című tanulmányát a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola Neveléstörténet című folyóiratában. A szerző kiemelte, hogy a trianoni békediktátumot követően a kultuszminiszter feladata tulajdonképpen „békés revízió” általi „hadügyi” feladat volt, mivel a Bethlen-kormány célja az ország területi egységének helyreállítása volt, melynek egyik eszközeként látták az oktatáspolitikát. Trianon után az ország 325 ezer km²-ről 93 ezer km²-re csökkent, a 16 929 elemi iskolából 6435 maradt meg. A korábbi nehézségek is fennálltak: a 1920/21-es tanévben a 6 évesnél idősebb népesség 15,2%-a írástudatlan volt, a tanköteles diákok 2,7%-a pedig nem járt iskolába. A kultuszminiszter a dualizmus oktatáspolitikájának hatását és Magyarország sajátos településszerkezetét látta a kedvezőtlen helyzet hátterében. Kevés iskola volt, a vidéki intézmények elhelyezkedése egyenetlen képet mutatott, ahol rendelkezésre állt iskola, ott is zsúfoltság nehezítette az oktatást – az egy tanítóra jutó diákok száma a 80, a 100 és esetenként a 150 főt is elérte –, valamint az iskolaépületek állaga sem volt kielégítő. (SANDA, 2009)

Nagy változást hozott, hogy a trianoni Magyarországon a települések 93,5%-a 5000 főnél kevesebb lakost számláló község és nagyközség volt, a népesség 48,5%-a számára biztosított

lakóhelyet község, illetve nagyközség, másfél millió embernek azonban tanya, puszta vagy major volt a lakóhelye. Az országrészek egymáshoz viszonyított arányában is jelentős változás következett be: megnőtt az Alföld hangsúlya, mind a lakónépesség aránya, mind az ország területéből elfoglalt mérete szempontjából, így Klebelsberg Kunó programjának hangsúlyos elemévé vált az Alföld kulturális, infrastrukturális és gazdasági felzárkóztatása. (SANDA, 2009)

Az népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926 évi törvény három, illetve öt kilométer sugarú körben határozott meg körzeteket, az érdekeltségi népiskolák felépítése céljából, melyeket egységes terv alapján kellett elkészíteni, a megfelelő minőség érdekében. Az iskolákhoz tanítói lakások is épültek. A kecskeméti, szegedi és debreceni tanyavilágban, illetve Zala, valamint Szabolcs megyében egyaránt nagy változást hozott az építkezés. Az oktatás fejlesztésének okai között a hazai mezőgazdaság és ipar versenyképességének fokozása is megjelent, ahogy ez az alábbi idézetben is tetten érhető. (SANDA, 2009)

„Ha Magyarország beiskolázottsági térképét akarjuk megrajzolni és a beiskolázottság gócpontjait pirosra rajzoljuk meg, a beiskolázatlan területeket pedig feketével, akkor ez a térkép oly képet mutatna, mint amilyent a városok és falvak éjjeli képei mutatnak a maguk fizikai valóságában, hogy tudniillik a város valósággal úszik villanyfénylángok piros fényárjában. Ezzel szemben a mezőknek, a tanyáknak, a falvaknak világára veszedelmes és vigasztalan sötétség nehezedik. Veszedelmesnek mondom ezt a sötétséget, mert hiszen tudvalevőleg az iskolázatlan ember csökönyös, maradi, haladni nem tudó és nem akaró, azonkívül könnyen lesz szabad prédájává mindenféle téveszmének, de meg az iskolázatlan ember munkája nemzetgazdasági szempontból is sokkal kisebb értékű, mint az iskolázott ember munkája. Ez a fölismerés vezette a közoktatásügyi kormányzatot arra, hogy a kimondottan mezőgazdasági népesség lakta területeken a szükséges iskolai hálózat kiépítését egy külön törvény erélyes gesztusával tegye lehetővé.” (KLEBELSBERG, 1926c. 11. o. idézi SANDA, 2009, 57.o.)

Az új épületek körülbelül 66%-át az Alföldön hozták létre, a Dunántúlra mindössze az állomány 27,9%-a került. Az ötvenmillió pengő összköltségű építkezés – melynek fele állami forrásból származott – során 535 teljesen új népiskola került kialakításra, közülük 133 beterületen, 402 pedig tanyasi környezetben. 1290 építkezés már meglévő tantermet pótolta, ahogy az 1525 tanítói lakásából is 489 is meglévő épület helyére épült, a korábbi állagának erőteljes leromlása miatt. Amellett, hogy a korszerű terveknek köszönhetően a 3745 új tanterem és 1525 tanítói lakás jelentősen jobb állagú volt az Alföld addigi

épületállományához képest, sok intézmény a mai napig oktatási célokat szolgál. (SANDA, 2009)

A szerző egy későbbi, Dúll Andrea, Somogyi Krisztina és Tamáska Máté által szerkesztett *Iskolaépítészet Magyarországon: örökség és megújulás* című kötetben, 2021-ben közreadott munkájában Klebelsberg Kunó népiskolai programjával kapcsolatban ismét kiemeli, hogy jó minőségű, időtálló és kis karbantartással is fenntartható épületek jöttek létre. A szerző a korabeli iskolaépület és tanítói lakás tervrajzokat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy minden típus funkcionális és költséghatékony volt. Az égetett téglából készült falak, a világos tantermek, a korszerű illemhelyek, a vízellátás biztosítása és a járda, valamint szükséges melléképületek megléte mind magas színvonalat képviselt az adott korszakban. Nem csak az épületek hiányát és a zsúfoltságot orvosolta az építkezés, hanem a szintén korszerű tanítói lakások kialakítása a pedagógusok állandó jelenlétét is elősegítette. Annak érdekében, hogy a tanító és családja helyben elérhesse a szükséges élelmiszert, gazdálkodásra alkalmas földet és melléképületet is biztosítottak számukra. (SANDA, 2021)

Sanda István Dániel (2009) doktori értekezésében az archaikus kortól napjainkig vizsgálta a pedagógiai tereket, a XX. századi magyar iskolát állítva a fókuszba. Munkájában megállapította, hogy a klebelsbergi népiskolák a hazai oktatásügy jelentős innovációjaként is értelmezhetőek, mivel a tanulás és tanítás feltételeinek, valamint színvonalának is nagymértékű emelését hozták magukkal. A szerző véleménye szerint az 1920-as évek óta nem történt ilyen ívű és hatású iskolai fejlesztés Magyarországon. (SANDA, 2009)

A szerző *„Eszmények nélkül nem lehet élni”* Klebelsberg Kunó kultúrpolitikus pályája című beszédében – mely szintén a fent idézett kötetben olvasható – rávilágított arra, hogy a klebelsbergi kultúrpolitikai tulajdonképpen a tudásalapú társadalom előképe:

„Klebelsberg haláláig bízott benne, hogy a trianoni határok csak időlegesek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak egymással. A gróf rövid távon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések után, a hatalmas fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak és jelentős feszültségeket gerjesztettek, amelyek nem kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának.

Hosszabb távon viszont igaza lett. Igazolódott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban a tudomány, az oktatás, a művelődés és a művészetek ügyét kell az egyik olyan fő »beruházási« prioritásnak tekinteni, amely azután a

felemelkedést más területeken is segít mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Bizonyossá vált, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő »gazdasági tőkéje« elsősorban a szellemi teljesítményt előállító tudás.» (T. KISS, 2013b 46.o.)

T. Kiss Tamás 1986-ban megjelent *Klebelsberg Kunó népiskolaépítési programjáról* című tanulmányában kiemelte, hogy a klebelsbergi iskolaépítési program, a kormány programjával összhangban a kultúrát vitte el a tanyavilágba, nem ösztönözte a tanyavilág felszámolását. A 1926. évi VII. tc. javaslatot tett a továbbra is iskolával ellátatlan területen élők számára tanyai internátusok, napközi otthonok létrehozására, illetve a gyermekek szállítására, ez azonban nem valósult meg. Ennek ellenére az iskolába járó és az ennek hatására írni és olvasni tudó gyermekek számában emelkedés következett be. Emellett kevésbé hangsúlyozott, de egyértelműen pozitív hatása a programnak, hogy a pedagógusok számára megbecsülést és egzisztenciális biztonságot adott, mely a modern épületek és új eszközök (pl.: gramofon, vetítógép, népkönyvtár) mellett szintén hozzájárult az oktatás színvonalának emeléséhez és az oktatásban résztvevők számának növeléséhez. (T. KISS, 1986)

Szabó Attila (2010) *Magyarország oktatási intézményhálózatának térbeli struktúrája a Horthy-korszakban* című doktori értekezésében, melyet a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolájában készített el, a Horthy-korszak oktatási intézményhálózatát, valamint a hálózat településfejlesztési vetületeit vizsgálta. A szerző kiemeli Klebelsberg Kunóval kapcsolatban, hogy európai kívánalmaknak is megfelelő megoldásokat alkalmazott, szintetizálva a különböző szakemberek szempontjait. Annak ellenére, hogy a revízió nem volt sikeres, maga a program, melyet a kultuszminiszter végrehajtott, napjainkig érezteti hatását, nemzeti értékeket is teremtve. Az oktatási infrastruktúra bővült, azonban Klebelsberg tervei ellenére megmaradtak a térképen egyes „fehér foltok”, azaz ellátatlan területek. A népiskola fejlesztés az analfabetizmus felszámolása tekintetében sikerrel zárult, azonban a szerző azt a megállapítást tette, hogy ez a folyamat – annak ellenére, hogy elengedhetetlen volt – nem hozott magával társadalmi és foglalkoztatási átrétegződést, mivel pusztán az írni és olvasás képessége már a Trianont követő időszakban sem nyújtott esélyt a társadalmi mobilitáshoz. A szerző meglátása szerint a polgári- illetve középiskolai intézményhálózat kiépítése ezt lehetővé tette volna, azonban ehhez akkor még nem állt rendelkezésre a szükséges mértékű társadalmi, valamint gazdasági igény. A népiskolai hálózat nem csak a művelődés szempontjából volt fontos

lépés, gyermek- valamint egészségvédelmi hatása is számottevőnek bizonyult. A létrehozott iskolaorvosi szolgálat nagy lépéseket tett az időszakra jellemző fertőző betegségek megelőzésében. (SZABÓ, 2010)

A doktori értekezés a városfejlődés kérdését is vizsgálta, a felsőoktatás térszerkezetének változása tükrében. Az egyetemek Szegedre és Pécsre költöztetése kapcsán a kultuszminiszter az egyetemi beruházások hatására az új egyetemvárosok modernizációját várta, melytől az országrészek közötti infrastrukturális és gazdasági különbségek enyhülését remélte. Klebelsberg kiemelte, hogy a városiasodásban a műveltség, az ipar és a kereskedelem egyaránt fontos tényező, így a beruházásokat is ennek szellemében tervezték meg.

A szerző az európai várossá válást igazoltnak látja az új egyetemvárosok vonatkozásában, azonban felteszi a kérdést, hogy a fejlődés magával hozta-e az ellenpólus városokban tapasztalható életszínvonal emelkedését is? A kérdés megválaszolásához újabb kutatások elvégzésére is szükség lehet. (SZABÓ, 2010)

Győri Ferenc (2010) doktori értekezésében, melyet a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolájában készített el, *A tehetségföldrajz elméleti és gyakorlati kérdései* címmel, szintén felhívta a figyelmet arra, hogy Klebelsberg Kunó európai dimenziókat figyelembe vevő komplex fejlesztést valósított meg, mely a trianoni veszteség ellensúlyozására, valamint a vidék kulturális felzárkóztatására, a társadalom műveltségi szintjének emelésére is kedvezően hatott. (GYŐRI, 2010)

A szerző kiemelte, hogy a Kárpát-medence gazdasági és kulturális súlypontjának tekinthető Budapest Trianon után egyedüli jelentős nagyvárosként volt jelen az „új urbanizációs térben”, az új Magyarországon, mely hét nagyvárost veszített el az elcsatolásokkal. A kultuszminiszter egyetemfejlesztési programja ellensúlyozni kívánta a főváros és a vidék közötti jelentős gazdasági és kulturális szakadékot. (GYŐRI, 2010)

Blahó János (2011) *A közoktatás általános és területi folyamatai a különböző hierarchiaszintű térségekben* című doktori értekezésében, melyet a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolájában készített el, kiemeli, hogy a XXI. században a tudás, a kreativitás és a műveltség, mint a gazdasági versenyképesség tényezője jelentősen felértékelődött. Magyarországon azonban – ahogy a PISA vizsgálatok eredményeiből is kiolvasható – a gyermekek tudása, valamint a tudásalkalmazási feladatokban nyújtott

eredménye a nemzetközi összehasonlításban kedvezőtlennek mondható. A felmérések alapján megállapítható, hogy a hazai iskolák között nagymértékű teljesítménykülönbség figyelhető meg. Ennek hatása jelentős, mivel az adott társadalom társadalmi-gazdasági fejlettségét is negatívan befolyásolja. A szerző leszögezi, hogy a jelenlegi közoktatási rendszer nem támogatja a társadalmi mobilizációt, megújulást és gazdasági fellendülést. (BLAHÓ, 2011)

Németh Attila és Pukánszky Béla (2020) „*Life reform, educational reform and reform pedagogy from the turn of the century up until 1945 in Hungary*” című tanulmányukban a 19. század végén induló iparosodási és urbanizációs hullám társadalmi hatásaira hívják fel a figyelmet, mely tényezők a reformpedagógia terjedése szempontjából is fontosak voltak. Magyarországon a klebelsbergi kultúrpolitikai időszakában, az 1920-as években indult meg a népiskolaépítési program mellett a középfokú oktatás korszerűsítése, illetve a tanárképzés reformja is, melyek nagy változást hoztak az oktatás rendszerében. (NÉMETH et al., 2020)

Jelen kutatás kísérlet a klebelsbergi iskolaépítési munkásságának felmérésére, amennyiben egyszerre figyel tevékenysége statisztikai adatokban mérhető oldalára, az intézményalapításokra és publicisztikáiban, korabeli sajtóban megjelent cikkekre.

A klebelsbergi reform kidolgozásának és végrehajtásának tapasztalata rendelkezésre áll, melyek közül számos szempont napjainkban is kapaszkodót jelentene az oktatási rendszer átfogó fejlesztéséhez. Értekezésem oktatásföldrajzi fókuszú munka, és mint ilyen, a kutatás célja az oktatás térbeli környezetének elemzése, annak vizsgálata, hogy a térszerkezet hogyan hat a gazdasági és társadalmi struktúrákra, valamint az oktatás hogyan befolyásolja a területi különbségek kialakulását. Ahogy a fejezetben bemutatott források is alátámasztják, az 1970-es évektől lehetőség nyílt Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri működésének realisabb bemutatására. A saját korában tapasztalt elfogult kultuszt, majd az 1945 utáni ideológiai megfontolásból fakadó megvetést követően a kutatóknak újra lehetősége nyílt arra, hogy egy-egy konkrét intézkedést, oktatási témát vagy indikátort kiemelve, a saját korának kontextusát nem feledve elemezzék a miniszter működését. Jelen dolgozat is azzal a reménnyel készült, hogy hozzájáruljon az árnyaltabb, komplexebb kép kialakításához, kiemelve az életmű valódi értékeit, némileg kiragadva azt a neonacionalizmus körüli, jellemzően ideológiai diskurzusból, összegezve a Dél-Dunántúlra vonatkozó, területi dimenziókhöz kapcsolódó – sokszor csak felületesen vizsgált – klebelsbergi eredményeket.

2. MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Ahhoz, hogy megértsük a klebelsbergi program jelentőségét, elengedhetetlen az adott korszak kihívásainak, traumáinak megismerése, a kontextus vizsgálata. Ennek érdekében célszerűnek tűnik a történelmi előzmények dolgozatba helyezése, valamint a bethleni konszolidáció folyamatának ismertetése. A fejezet harmadik egysége az oktatáspolitikai reform bemutatása, melyben a klebelsbergi alapfokú oktatás, a népoktatás, a polgári iskola és a középiskola ismertetésére kerül sor. A dolgozatban a Klebelsberg Kunó által irányított Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozó intézményrendszer kap helyet.

2.1 Történelmi előzmények

Klebelsberg Kunó 1922. június 16-án már a konszolidáció útjára lépett Magyar Királyságban foglalhatta el a vallás- és közoktatásügyi miniszteri széket, azonban hosszú út vezetett ideig. Kultuszminiszteri működése a magyar államiság egyik legválságosabb időszakára esik. Az ország Mohács óta először nyerte vissza függetlenségét, ezt azonban egy Mohácshoz mérhető trauma kísérte: az ország területe kevesebb, mint harmadára, népessége kevesebb, mint felére zsugorodott. Az európai léptékben nagyhatlomként szamon tartott Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott, és a Kárpát-medencei erőviszonyok is alapjaiban változtak meg. A megkisebbedett területű Magyarország a kisantant országai által létrehozott ellenséges szövetség gyűrűjébe került. Ebben a radikálisan új helyzetben kellett elvégezni a háború és a forradalmak utáni konszolidációt. Erre azonban csak egy olyan hatalmi csoportosulásnak lesz esélye, amely a társadalom és a nagyhatalmak számára egyaránt elfogadható módon kínál régi-új rendet. A nagyhatalmaknak szükségük volt egy olyan szuverén magyar kormányra, amely rendelkezik társadalmi bázissal, elismerik a környező államok, és képes aláírni a világháborút lezáró békeszerződést. Enélkül nem volt biztosítható a Kárpát-medence háború utáni békéje.

A háború és a forradalmak után a Huszár-kormány rendelkezett először a nagyhatalmak legitimációjával, miután a Szövetséges Katonai Missziót 1919 december 5-én visszarendelték.

Az új kormány országos választásokat írt ki 1920. január 25-26-ára általános, egyenlő és titkos választójog alapján, amelyen a 24. életévüket betöltött, legalább hat éve magyar állampolgársággal rendelkező, legalább fél éve egy helyen lakó férfiak, és az írni-olvasni tudó nők vehettek részt. Ez volt az első alkalom, hogy Magyarországon nők szavazhattak. A választási előkészületeket tovább kísérte a fehérterror: megtámadták a *Népszava* és az *Est* szerkesztőségét, Nagyatádi Szabó Istvánt megfenyegették, többeket egyszerűen internáltak. Tiltakozásul a szociáldemokraták kiléptek a kormányból, és a választásoktól is távol maradtak. A részvételi arány ennek ellenére magas volt, a szavazásra jogosult kb. 3,1 millió fő több, mint 4/5-e szavazott. Baranya megye déli részének és a Tiszántúlnak lakossága a szerb és román megszállás miatt nem tudott szavazni, ezeken a területeken a szavazást később tartották meg. A KNEP 76 mandátumot kapott, a Kisgazdapárt 91-et. A polgári liberális Demokrata Párt hat helyet szerzett a nemzetgyűlésben, és egy képviselőt küldhetett a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt is.

A nemzetgyűlés² 1920. február 16-án ült össze, ez egyértelművé tette, hogy a politikai konszolidáció elkezdődött. Első feladata Magyarország államformájának meghatározása és az ideiglenes államfő megválasztása volt. Nagy-Britannia és Franciaország február 5-ei jegyzéke meghatározta, hogy Habsburg nem kerülhet Magyarország élére, illetve nemzeti királyság létrehozását is megtiltják. A jegyzék tehát a köztársaság irányába próbálta elmozdítani Magyarországot, de ez nem volt érdemi lehetőség 1920-ban, így a királyság fenntartása mellett létrehozták az ideiglenes kormányzói pozíciót az 1920. évi I. törvénycikk³ második fejezetének 12. §-ával. A tisztséget először ideiglenesen alkották meg, és a királyi hatalomhoz képest korlátozásokat vezetett be a törvény 13. §-a: a kormányzó nem adományozhatott nemességet, nem gyakorolhatta a főkegyúri jogot⁴, nem alapíthatott dinasztiaát. A hadsereg legfőbb vezetőjének tisztét azonban betöltötte. Az 1920. évi I. tc. az országot Magyarországgént nevezte meg, de államformáján, a királyságon nem változtatott.

A kormányzói széket 1920. március 1-jétől nagybányai Horthy Miklós töltötte be, ezt a nemzetgyűlés 1920. évi II. törvénycikkének⁵ 1. §-a mondta ki. Horthyt a nemzetgyűlés nagy többséggel, gróf Apponyi Albertre adott hét ellenszavazattal választotta meg, hivatalát

² Klebelsberg Kunó is tagja volt, Sopron képviselőjeként került be legitimista programmal, Csernoch János esztergomi érsek támogatásával.

³ L. 24. számú melléklet.

⁴ Püspökség alapításának és püspök kinevezésének joga.

⁵ L. 25. sz. melléklet

egészen a nyilas hatalomátvételig, 1944. október 15-éig töltötte be. Horthy a jobboldal és a tisztikar támogatását egyaránt magáénak tudhatta.

Horthy Miklós megválasztása, bár a mögötte álló katonai erők miatt valójában nem volt alternatívája, megfelelő kompromisszumot jelentett a legitimisták és a szabad királyválasztók számára egyaránt. A világháború alatt tengerésztishti karriert futott be, 1918 februárjától már az Osztrák-Magyar Monarchia flottájának főparancsnokaként szolgált ellentengernagyi⁶ majd altengernagyi fokozatban. A kormányzói tisztséget majd negyed századon át töltötte be, személye máig a két háború közötti Magyarország jelképe, noha eredetileg ideiglenes megoldásnak tervezték megválasztását. (ROMSICS I, 2010:153)

Hathatósan töltötte be egyensúlyozó szerepét a nagybirtokos arisztokrácia, a nagytőkések és a középosztály között. A konszolidáció munkáját azonban nem ő, hanem kiváló miniszterelnöke, gróf Bethlen István végezte el, ezért is nevezik a húszas évek első felét a bethleni konszolidáció időszakának, a húszas éveket Bethlen-korszaknak.

A párizsi konferencia magyar delegációját Apponyi Albert vezette, tagjai voltak gróf Teleki Pál, Bethlen István, báró Lers Vilmos, gróf Somssich László és Popovics Sándor. A magyar delegáció kész békediktátummal tért vissza Budapestre. Huszár Károly ezt elutasította, és megismételte Apponyi első tárgyaláson tett javaslatát, amelyet másodszor is figyelmen kívül hagytak. A békediktátumot 1920. június 4-én a Nagy-Trianon-kastélyban a Simonyi-Semadam-kormány küldöttjei, Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszter és Drasche-Lázár Alfréd követ aláírta. A Magyar Királyság területe 282 ezer km²-ről⁷ 93 ezer km²-re zsugorodott, 20 milliós lakossága kb. 7,6 millióra csökkent. Az elcsatolt területeken kb. 3 és negyed millió magyar élt. Erdély, a Partium, Bánát és Bácska keleti része Romániához került, ez több, mint 100 ezer km²-t valamint 5 és negyed millió lakost jelentett. A Felvidék, Csallóköz és Kárpátalja Csehszlovákia része lett (61 ezer km² 3,5 millió lakossal). A Szerb-Horvát-Szlovén Királyságé lett a Szerémség, a Drávaköz, Bácska és Bánság nyugati része, a Muravidék és Horvát-Szlavónország (60 ezer km² több, mint 4 millió lakossal). Ausztriához egy kb. 4 ezer km²-es, 290 ezer lakosú terület került, ebből hozták létre Burgenland tartományt. Az egykori Szepes és Árva vármegye 14 települését

⁶ Hagyományos tengerészeti rangfokozat, a kettővel a tengernagy alatti szolgálatot ellátó főtitket jelöli. Az elnevezés a vitorlás flották korából származik, amikor is a hajóraj hátsó részét irányító vezetőt nevezték így.

⁷ Horvátország nélküli adat.

Lengyelországhoz csatolták (kb. 600 km² 25 ezer lakossal). Fiume – területi viták után – nem a délszláv államhoz, hanem Olaszországhoz került.

A békeszerződés szabályozta a magyar hadsereg nagyságát is: 35 ezer főben maximalizálta a szárazföldi haderőt, Magyarország flottát, légierőt és nehéztüzérséget nem tarthatott. A hadikiadások minimalizálása és kényszerű elrejtése nagyban hozzájárul majd Klebelsberg kultusztárcájánál a költségvetés bővüléséhez. A jóvátétel összegét nem állapították meg, csak időtartamát harminc évben. Budapesten Katonai Ellenőrző Bizottság felállítását rendelték el. A magyar nemzetgyűlés a békeszerződést tiltakozás mellett 1921. július 26-án mint 1921. évi XXXIII. tc.-et törvénybe iktatta. A területi revízió a két háború közötti magyar belpolitika egyik fő témája és alapvető külpolitikai törekvése lett.

A Simonyi-Semadam-kormány a békediktátum aláírása után lemondott. Horthy Teleki Pált kérte fel kormányalakításra, aki 1920. július 19-e és 1921. április 14-e között töltötte első miniszterelnökségének idejét. Az 1920. évi XXXVI. tc.-kel mérsékelt földreformra került sor, amely kb. 2 millió embert földhöz, 1-5 holdas törpebirtokhoz juttatott. A társadalmi konszolidáció beindulását jelezte az is, hogy kb. 60 ezer leszerelt katona, hadirokkant és hozzátartozó földet kapott. Megkezdődött a szélsőjobb és szélsőbal elleni fellépés: a tisztikülönítményeket felszámolták, a kommunista mozgalmat betiltották. Az 1921. évi III. tc. megteremtette az állami és társadalmi rend védelmének törvényi feltételeit. A Teleki-kormány idején fogadták el az 1920. évi XXV. tc.-ket, az ún. numerus clausust is.

Teleki távozását az első királypuccs okozta 1921 tavaszán. IV. Károly megpróbált visszatérni a hatalomba, és a legitimista miniszterelnök nem állt határozottan Horthy mellé, aki lemondatta. Helyére Bethlen Istvánt nevezte ki 1921. április 14-én.

Gróf Bethlen István első képviselői mandátumát 1901-ben kapta a Szabadelvű Párt tagjaként. A háború után az ellenforradalmi szervezkedés vezető alakja volt. A négy idegen nyelvet beszélő politikus Budapest mellett Angliában is folytatott egyetemi tanulmányokat.

A konszolidáció legsürgetőbb kérdése a királykérdés megoldása volt, illetve ezzel párhuzamosan meg kellett oldani a legitimisták kiesésével keletkező űrt a kormánypártban. IV. Károly 1921. októberében kísérelte meg második visszatérését, azonban a budaörsi csatában vereséget szenvedett. Ezután családjával együtt Madeira szigetére száműzték, ahol 1922. április 1-jén elhunyt. A legitimisták az újabb sikertelen királypuccs után elhagyták a kormányzó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját, amely viszont emiatt meggyengült, és az

utánpótlást a Kisgazdapártból biztosították. A KNEP és az Országos Kisgazda és Földműves Párt 1922. február 2-án Keresztény-Keresztyén Földműves-, Kisgazda- és Polgári Párt néven egyesült, miután január elején Bethlen és köre, köztük Klebelsberg, átléptek a Kisgazdapártba. Ezzel létrejött az Egységes Párt, amely különböző neveken mindvégig a Horthy-rendszer kormánypártja maradt, és gyűjtőpártként működött. Sikereit jelzi, hogy az 1922-es választásokon 143, az 1926-os választásokon 170, majd 1931-ben 158 képviselői helyet szerzett a rendelkezésre álló 245 mandátumból. Az 1922. évi választásokon Klebelsberg a komáromi kerület képviselőjeként került be a nemzetgyűlésbe. (T. KISS, 2008) Nagyon széles rétegeket képviselő gyűjtőpárt volt, akinek soraiban Nagyatádi Szabó István híveitől Gömbös támogatóin át sokan helyet kaptak. Emellett a nyílt szavazás is közrejátszott a kormánypárt hatalmának fenntartásában.

2.2 A bethleni konszolidáció

„A Bethlen-kabinetnek jutott azután feladatul, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja és a normális életet helyreállítsa.” (KLEBELSBERG: A magyar neonacionalizmus)⁸

Bethlen István tízéves miniszterelnöksége alatt többször is átalakította kormányát. Második kabinetjének belügyminiszteri tisztét Klebelsberg Kunó látta el 1921. december 3-ától 1922. június 16-áig. (T. KISS, 2008) Hivatali ideje alatt lépett hatályba az új választójogi törvény, amelyet 1922. január 22-én rendeletileg adott ki Horthy Miklós, mivel a parlamenti erőviszonyok miatt a kormánypárt nem tudta volna átvinni a nemzetgyűlésen. Törvényerőre, változatlan formában, az 1925. évi XXVI. tc.-kel emelkedett. A törvény 1.§-a szerint azon férfiak rendelkeztek országgyűlési választójoggal, akik 24. életévüket betöltötték, legalább tíz éve magyar állampolgárok, két év óta ugyanazon helyen rendelkeznek állandó lakcímmel, és legalább az elemi iskola negyedik osztályát befejezték. Utóbbi jelzi, hogy a lex Bethlenként ismert, majd törvényerőre emelkedett rendelet műveltségi cenzust vezetett be. Nők is szavazhattak, de csak 30. életévük betöltése után. Esetükben a műveltségi cenzust is magasabban húzták meg, az elemi iskola hatodik osztályának elvégzéséhez kötötték. A háromgyermekes családanyák esetében négy osztály is elegendő volt a szavazáshoz. A

⁸ Megjelent a *Pesti Napló* 1928. január 1-i számában. A *Pesti Napló* – a *Budapesti Hírlappal* és a *8 Órai Újsággal* ellentétben – nem volt kormánylap, hanem a húszas évek liberális sajtójának legtekintélyesebb reggeli napilapja volt. Támogatói a bankok és a nagyipar soraiból kerültek ki, ellenzéki és progresszív gondolatok egyaránt megjelenhettek benne. (KÓKAY és MTSAI, 2001:187) Klebelsberg ebben az újságban publikált a legtöbbet.

kormánypárt pozícióját erősítendő a nagyobb városok kivételével mindenütt nyilvánossá tették a szavazást. Az elkülönítést a törvény harmadik fejezetének 13. §-a szabályozta, amely kimondta, hogy Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged) lajstromos szavazással több képviselőt választanak, a többi helység választókerülete nyilvános, szóbeli szavazással egy-egy képviselőt küldhet a nemzetgyűlésbe. Így lett az egykerületi helységekből nyílt a szavazás, amely mindvégig eszköze maradt a kormány részéről a nyomásgyakorlásnak.

Klebelsberg belügyminiszterségéhez kötődik még a szélsőjobb és szélsőbal elleni fellépés, valamint a legitimista vezetők letartóztatása. A vallás- és közoktatásügyi miniszteri széket 1922. június 16-án vette át, és egészen Bethlen lemondásáig hivatalban maradt.

A konszolidáció fontos lépése volt a szociáldemokratákkal való megegyezés, vagyis a Bethlen-Peyer-paktum, amely nemcsak a belső stabilitást segítette elő, hanem Magyarország nemzetközi megítélésére is kedvezően hatott. A megegyezést Bethlen István és Peyer Károly, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elnöke írta alá 1921. december 22-én. Az MSZDP ismét legális pártként tevékenykedhetett, lefoglalt ingatlanjait visszakapta, sajtóját működtethette. Cserébe lemondott a sztrájkok szervezéséről, és nem fejtett ki agitációs tevékenységet a közalkalmazottak, postások, vasutasok és az agrármunkásság köreiben. Lemondtak a köztársaság visszaállításáról, és biztosították a Bethlen-kormányt, hogy nemzetközi kapcsolataikkal támogatják politikáját. Az 1922. évi választásokon 24 képviselői helyet szereztek a parlamentben. Támogatóik a nagyobb városok lakosságából kerültek ki, mert itt élt és a munkásság, és ezekben a választókerületekben bonyolították le a szavazásokat titkosan. Képviselőik egészen 1944 tavaszáig, a német megszállásig részt vettek a törvényhozásban.

A politikai és társadalmi konszolidáció nem lehetett tartós a gazdaság szanálása nélkül. Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesésével megszűnt a közös állam belső piaca, amely a munkamegosztás káros hatásai mellett védettséget is jelentett. Az infrastruktúra és az iparszerkezet évtizedeken át érezhető torzulásokat szenvedett, amelyek csak súlyosbították a világháború pusztításait. Az infláció 1921 és 1923 júniusa között harmincszorosára növekedett.

A Bethlen-kormány első szanálási kísérlete megkísérelte belső erőforrásokra támaszkodva helyreállítani a magyar gazdaságot. Ennek fő eszköze az ipartámogatás és a protekcionista

vámpolitika volt. Ez azonban nem bizonyult elégségesnek, elszabadult az infláció, és a magyar gazdaság továbbra sem indult növekedésnek. Külföldi segítséget kellett igénybe venni: 1924 tavaszán Magyarország 250 millió aranykorona népszövetségi kölcsönt kapott, amely további hitelek felvételét is lehetővé tette. Összesen 1,3 Mrd. pengő hosszú lejáratú és 1,7 Mrd. korona rövid- és középlejáratú kölcsönt vett fel a Magyar Királyság 1931-ig, amellyel sikerült a magyar gazdaság szanálása és az államháztartás egyensúlyának helyreállítása. Az 1924. évi V. tc. felállította a Magyar Nemzeti Bankot. Az 1925. évi XXXV. tc. 1. §-a rendelkezett a korona helyett az aranyalpra helyezett pengő bevezetéséről. A 3. § szabályozása alapján egy kilogramm finom aranyra 3800 pengő esett. Váltópénzként a fillért vezették be, egy pengő száz fillért ért. Az új pénznemre 1927. január 1-jével tértek át, erről a törvény második fejezetének 17. §-a rendelkezett. Az évtized végére a magyar gazdaság mutatói meghaladták az utolsó békeév termelési adatait. A szanálás sikerrel megtörtént, eredményeit azonban szétverte a nagy gazdasági világválság.

A kezdődő iparfejlesztéssel párhuzamosan bővítették a Teleki idején elfogadott földreformot. Az 1924. évi VII. tc. rendelkezett az 1920. évi XXXVI. tc. kiegészítéséről. Ismét földosztásra került sor, amelynek során 726 ezer holdat osztottak szét.

Az 1926. évi XXII. tc. rendelkezett az országgyűlés felsőházának visszaállításáról. A 2. § rendelkezése szerint méltóság és hivatal, választás vagy kinevezés útján lehetett a felsőház tagjává válni. Hivataluk vagy méltóságuk nyomán tagok lettek az igazságszolgáltatás, a honvédség és a Magyar Nemzeti Bank legfőbb vezetői és a történelmi felekezetek főpapjai. Választás útján fontos intézmények delegálhattak tagokat, például a Magyar Tudományos Akadémia három, a Pécsi Tudományegyetem egy főt küldhetett (19. §). A kinevezés joga a kormányzót illetve minisztériumi felterjesztés alapján (23. §) A felsőház kezdeményezhetett törvényeket, és két alkalommal visszaküldhette az alsóház törvényeit újratárgyalásra.

A nagy gazdasági világválság 1929 ősze után gyorsan elérte a térséget. Magyarországot mindenekelőtt a mezőgazdasági túltermelési válság sújtotta, amelynek nyomán agrárexportja zsugorodott. Ez a termelőeszközöket előállító iparszektorok leépüléséhez vezetett. Az államháztartás egyensúlya ismét megbomlott.

Bethlen a helyzet kezelésére igyekezett csökkenteni az államháztartás kiadásait, és támogatni a mezőgazdaságot. Ennek érdekében vezette be a boletta-rendszert: a gazdák az eladott búza mázsája után meghatározott értékű gabonajegyet (bolettát) kaptak az államtól,

amellyel fizethettek adót, de pénzre is válhatták. Újabb hitel felvételére is sor került. A válságkezelés azonban nem tudta hatékonyan enyhíteni az agrárnépeség problémáit. Ekkor váltak ki az Egységes Pártból az egykori kisgazdák, és alakították meg 1930-ban a Független Kisgazda-, Földműves- és Agrárpártot érdekeik hathatósabb képviselésére. A szociáldemokraták és a polgári liberálisok szintén támadták a kormányt, amelyet immár Bethlen belső ellenzéke igyekezett kihasználni. Ezt a belső ellenzékot elsősorban a későbbi miniszterelnök, Gömbös Gyula képviselte, aki egyetértett Horthyval abban, hogy a rendszer parlamentáris kereteinek további szűkítésére van szükség. Felmerült a cenzúra szigorítása, sőt, az ellenzék felszámolására rögtönítélő bíróságok felállítása is, de ezeknek Bethlen ellenállt.

Stephen Michael Herzog (2003) „*Negotiating modernity: Cultural reform in 1920s Hungary*” címen írt doktori disszertációt, melyben gróf Klebelsberg Kunó oktatási miniszter 1922 és 1931 között folytatott kulturális reformprogramja került a középpontba. A szerző rávilágít, hogy a klebelsbergi program a maga korában modernnek számított, annak ellenére, hogy a vizsgált reformmal egyidejűleg Közép- és Kelet-Európa más országaiban is hasonló folyamatok voltak megfigyelhetőek. A történelmi események és azok feldolgozása, a társadalmi polarizáció és az etnikai konfliktusok nem vizsgálhatók önmagukban, az összefüggések feltárása nélkül. (HERCZOG, 2003)

A Trianon során Magyarországtól elcsatolt területek pedagógusai számára három stratégia állt rendelkezésre: az asszimiláció, a passzív rezisztencia, illetve a Magyarországra település. A téma komplexitása miatt jelen dolgozat kereteit túlfeszítené az elcsatolt országrészek helyzetének elemzése, ezért jelen alfejezet csupán kitekintést nyújt a választott témához kapcsolódóan, kiemelten a pedagógusok és a magyar iskolák helyzetét bemutatva. (OLASZ, 2014)

Azokon a Kárpát-medencei területek, melyek 1910-ben még Magyarországhoz tartoztak, és 3,3 millió magyart számláltak, az elcsatolást követően, 1930-ra már csak 2,6 millió fő magyarnak adtak otthont. Magyarország népességszáma 1920 és 1930 között 700.000 fővel gyarapodott, ezzel párhuzamosan Csehszlovákiában 58%-ról 72%-ra emelkedett a csehszlovákok aránya és Romániában is nőtt a románok aránya, 54%-ról 58,2%-ra. Az elvándorlás, és a főként az áttelepülő tisztségviselők helyére történő betelepítés mellett azonban a statisztikák készítésének módszertana is befolyásolta az arányokat. (BÁRDI, 2008, 2.)

Csehszlovákiában 1918 ősze és 1920 tavasza között, a nemzeti diktatúra időszakában az ideiglenes nemzetgyűlés hozta meg az alaptörvényeket, a magyar lakosság képviselőinek részvétele nélkül. Közel 120.000 magyar tisztségviselő, köztük pedagógusok vesztették el a munkájukat, részben azért, mert nem tettek hűségnyilatkozatot az új államnak. Azok, akik nem vallották magukat szlováknak, sokan Magyarországra emigráltak. Ennek hatására a korábban nagyrészt magyarok által lakott települések etnikai összetétele jelentősen megváltozott. Az 1921-ben megrendezett népszámlálás alkalmával 637.000 fő vallotta magát magyarnak, az 1910-ben rögzített 896.000 főhöz képest. (SIMON, 2008)

1922-ben a korábban hatévfolyamos iskolákat nyolcévfolyamossá bővítették, valamint kötelezővé tették az államnyelv oktatását a magyar diákok számára is. 1928-tól nem fogadták el az 1928 októbere után Magyarországon kiállított diplomákat, mely hatására csökkent azoknak a száma, akik magyarországi tanulmányaikat követően tértek vissza Csehszlovákiába. A dolgozatban részletesebben tárgyalt Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem mellett az eperjesi jogakadémia, a selmecebányai bányászati és erdészeti főiskola is Magyarországra költözött, a Kassán működő gazdasági akadémia pedig megszűnt. Pozsonyban létrejött a cseh és szlovák nyelven oktató Komenský Egyetem. (FEDINEC, 2010)

A Romániához csatolt erdélyi, bánági, kelet-magyarországi területeken élő magyar tisztségviselők számára is szükséges volt 1921-től az eskütétel ahhoz, hogy hivatalt vállaljanak. 1918 és 1924 között 197.000 fő érkezett Magyarországra román területről, itt is magas volt a tisztségviselők, értelmiségiek aránya. (BÁRDI, 2008, 1-2.)

1920 után megindult az iskolák *románosítása* – az 1930-as évek végére 5.600 állami tanítóból mindössze 19 volt magyar anyanyelvű –, melyhez szorosan hozzátartozott a felekezeti magyar iskolák működtetését lehetővé tevő, magyar egyházi földterületek elvétele is a földreform keretében. Az értelmiségi réteg áttelepülése, az oktatási rendszer átalakítása következtében – magyar anyanyelvű diákok nehezebben jutottak be a felsőoktatásba – pedig az elvesztett réteg utánpótlásának nehezítettsége az asszimiláció és a magyar népesség csökkenésnek irányába hatott. (PORTIK, 2012)

Az 1931 nyarán tartott választásokon a kormánypárt ismét győzelmet aratott, amely a választásai rendszer korábbiakban ismertett anomáliáiból is következett. A gazdasági válság eközben tovább mélyült, és Magyarország egyre nehezebben jutott nemzetközi

kölcsönökhöz. A frissen felállított országgyűlés már a nagy mértékű adóemelésről, a közalkalmazotti bércsökkenésről és a rendeleti kormányzásról tárgyalt. A várható nagyon nehéz intézkedéseket Bethlen már nem tudta vállalni. Saját pártja belső ellenzéke a miniszterelnök ellenében erősödött, miközben a kormányzóval is megromlott viszonya. Horthy 1931. augusztus 19-én elfogadta Bethlen István lemondását, helyére gróf Károlyi Gyula került. Klebelsberg öt nappal később követte, 1931. augusztus 24-én hagyta el vallás- és közoktatásügyi miniszteri székét.

Benett Korvig nagyon lényegre törően foglalja össze Nagy Zsolt (University of St. Thomas, Minnesota) 2017-es monográfiáját. A trianoni Magyarország katonailag tehetetlen volt, gazdaságilag kimerült, ellenséges szomszédok vették körül. A „nem, nem soha” szlogenben kifejezett általános frusztrációt a nagyhatalmak figyelmen kívül hagyták. A kormány ezért az egyetlen lehetőség, a kulturális diplomácia felé fordult. A budapesti kultúrdiplomácia „főépítészé” Klebelsberg Kunó kulturális miniszter volt, a lényegre lecsupaszított cél pedig az volt, hogy Magyarország kulturális fölényét - a térségben elsőként az egyenlők között - és a nyugati gyökereit a világban lenyűgözze. Ennek a nemzeti imázsnak voltak más összetevői is, amelyek némileg eltérhettek a kortól: Magyarország, mint a nyugati kereszténység korai átvevője, Magyarország, mint kora reneszánsz előőrs Mátyás király alatt, Magyarország, mint áldozati védőbástya az oszmán terjeszkedés ellen, Magyarország, mint évezredes Királyság Európa szívében. Amint a világ elismeri ezeket a történelmi érdemeket, az ország elérheti végső célját, a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát. A gyakorlatban a kormány nagy erőfeszítéseket és ráfordításokat fordított a „nemzeti reneszánsz” népszerűsítésére és a világ felé közvetítésére a kultúra minden tág értelemben vett területén, az irodalomtól az építészetig. Az 1920-as évek végére ezeket a tevékenységeket nyíltan elismerték a "békés revizionizmus" szolgálatában. (KORVIG, B., 2018).

2.3 Iskolapolitika és oktatási reform

Csak olyan iskolareform lehet sikeres, amely határozott elvi-elméleti alappal rendelkezik, és a klebelsbergi kétségkívül ilyen. Ez elvi-elméleti alap kettős jelentéssel bír, az időhöz való viszonyában a múlt és a jövő felé is nyitott, ezért tárgyalása is kétirányú kell, hogy legyen.

„Én azt tanultam gróf Tisza Istvántól, akinek oldalán nőttem fel, hogy miniszternek csak akkor szabad beszélni és programokat felállítania, ha a szót nyomon követheti a tett.” (KLEBELSBERG: A magyar kultúrpolitika jelen feladatai)⁹

Teoretikus alapja egyrészt az a diszkurzív hagyomány, amelyből Klebelsberg programja érkezik. Ez adja nyitottságát a múlt felé. A 18. század végéig érdemes visszavezetni, hiszen akkortól beszélhetünk olyan fogalmakról, mint a nemzet és a közjó – vagy a közboldogság, ahogy Bessenyei György nevezte. Ezek a fogalmak létesítik a klebelsbergi életmű legtávolabbi diszkurzív háttérét, amennyiben összekapcsolják a művelődést és a (nemzeti) felemelkedést.

A klebelsbergi iskolareform elvi-elméleti alapja azonban saját jelene és jövője felé is nyitott, amennyiben teoretikus alapokon állt, és bizonyos célok elérésére irányult. T. Kiss Tamás (1998) ezt az elméleti alapot a hazai iskolarendszer belső szerkezetének modernizációjában nevezi meg. Az iskolarendszer modernizációja újabb céllal kapcsolódott össze: a társadalmi modernizációéval. A magyar keresztény középosztályt kívánta modern polgársággá fejleszteni, és e távlatos munka alapját az oktatásban tervezte megvetni. A klebelsbergi iskolapolitika tehát legalább annyira társadalompolitika, mint kultúrpolitika.

A hazai iskolarendszer belső szerkezetével kellett kezdeni a modernizációt. A struktúrát a dualizmus időszakából örökölték, amikor is új iskolatípusok születtek, amelyek oktatási rendszerét egységesíteni és bővíteni kellett, hogy egységes, integrált rendszer születhessen.

Iskolaformától függetlenül az első lépést a tananyag korszerűsítése jelentette. Szükséges volt a tananyag felfrissítése az új történelmi szituáció miatt is. Magyarország történetének egyik legnagyobb megrázkódtatásán esett át, túl volt egy elvesztett világháborún, területe harmadára zsugorodott. A tudományok fejlődése maga is szükségessé tette a tananyag megújítását. Klebelsberg folytatni kívánta a magyar társadalom polgári fejlődésének folyamatát, építve a dualizmus korában elért eredményekre. Ennek társadalmi bázisa csak a középosztály lehetett. Célja volt a középosztály megerősítése, ezzel párhuzamosan az alsóbb rétegek felemelése, és a középosztály minél szélesebbé tétele.

Klebelsberg a társadalom építésében megalapozó szerepet szánt a középosztálynak, ehhez azonban elengedhetetlen volt a nemzeti önismeret és önbecsülés. Ezt szolgálta a

⁹ A vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor a nemzetgyűlésben elhangzott beszéd 1925. november 25-én.

neonacionalizmus intézményesítése. A klebelsbergi oktatáspolitikai az oktatás teljes szerkezetében változásokat hozott az elemi iskoláktól az egyetemekig.

A következő alfejezetekben kerül sor klebelsbergi alapfokú oktatás, a népoktatás, a polgári iskola és a középiskola bemutatására. Dolgozatomban a Klebelsberg Kunó által irányított Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozó intézményrendszert mutatom be.

2.3.1 Az alapfokú oktatás

„A brutális tény az, hogy az általános tankötelezettség behozatala után több mint félszázaddal a nyolcmillió maradék magyarból több mint egymillió a hatévesnél idősebb analfabéta.” (KLEBELSBERG, 1927/B:363)¹⁰ Az 1920/21-es tanév adatai szerint 6158 elemi iskola várta a diákokat 17623 tanítóval, minderre jutott 960851 tanuló, akiknek azonban közel a negyedét, 252000 főt be sem iskoláztak. (T. KISS, 1998) A következő tanévekben a bethleni konszolidáció előrehaladtával csökkent ez a szám: az 1921/22-es tanévben 129000, az 1922/23-asban 93647 fő a beiskolázatlanok száma.

Az általános tankötelezettség a felvilágosult abszolutizmus vívmánya volt, elsőként a világon I. Frigyes Vilmos porosz király (1713-1740) vezette be rendeletileg 1717-ben. Magyarországon a Mária Terézia által kiadott Ratio Educationis (1777) teremtette meg az általános tankötelezettség jogi kereteit. Ezt újra kimondta száz évvel később az Eötvös-féle népiskolai törvény (1868. évi XXXVIII. tc.). Feladatként – legalábbis Eötvös óta – a jogi keretek kitöltése jelentkezett.

A Vass József kultuszminiszter¹¹ idején elfogadott „az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról” szóló 1921. évi XXX. törvénycikk megerősítette ezt. Az 1. § a gyermekek hat éves korától kezdve kilenc éven át (6 elemi és 3 ismétlő) írta elő a nyilvános oktatást, emellett elrendelte a vásár- és ünnepnapon istentiszteletek látogatását is. Az új törvényi szabályozást azonban szinte lehetetlen volt betartani, a tankötelezettség végrehajtásának alapvető feltételei hiányoztak a szociális körülmények elégtelensége miatt. A gyerekeknek részt kellett venniük az őszi és tavaszi mezőgazdasági munkákban. Télen viszont a meleg öltözet hiánya miatt maradtak távol a szegénysorú gyermekek.

¹⁰ Megjelent az *Újság* 1926. március 21-i számában.

¹¹ Vass József kultuszminiszter: 1920. XII.16-1922.VI.16.

Az iskolák és tantermek száma önmagában is problémát okozott. A tanító-diák arány számos településen nagyon nehéz helyzetet mutatott. Az országban 916 elemi iskolában 80-nál, 270-ben 100-nál és 28 iskolában 150 tanulónál is több jutott egy tanítóra. Körülbelül 200 község egyáltalán nem rendelkezett iskolával. (T. KISS, 1998) További problémát jelentett, hogy a dualizmus kori nemzetiségpolitika következményeként az I. világháború előtt az állami iskolák nagy része nemzetiségek lakta területekre épült, amelyek Trianon után kívül rekedtek az országhatáron.

A kultuszminiszter felismerte a tervezésnél a statisztika jelentőségét. Az új népiskolák megtervezésénél előnyt élveznek majd az alacsony beiskolázottságú területek. Nem tévesztette szem elől, hogy az államnak nemcsak kényszerítő jogosítványai, de ezzel párhuzamosan kötelezettségei is vannak. Ha rendelkezik az általános tankötelezettségről, akkor biztosítania is kell végrehajtásának lehetőségét. Vagyis részt kell vállalnia a régóta – évtizedek óta, sőt, ha a Ratio Educationisra gondolunk, még régebb óta – adott törvényi keretek kitöltésében.

Az iskolaépítési program törvényjavaslata 1925 júniusában került a parlament közoktatási és pénzügyi bizottsága elé. Az országgyűlés 1926. április 11-én fogadta el. Mérföldkő a magyar iskolatörténetben az 1926. évi, a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló VII. tc.: ez lett az alapja az első kormányzati szervezett, állami költségvetésből támogatott népiskola építési programnak, amely valójában már 1925 augusztusában kezdetét vette.

Az 1. § a magyar nemzet jövőjébe vetett tántoríthatatlan hitéről és életerejéről szóló bekezdéssel kezdődött, éppúgy, mint a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról szóló 1923. évi I. tc. A két törvény 1. §-ának kezdősora szinte szóról szóra megegyezik. Az állami kultúrpolitika nagy jelentőséggel bírt a magyar nemzet életképességének bizonyításában Trianon után, és ezt igyekezett a törvényhozás az elemi iskoláktól az Akadémiáig, a Magyar Királyság tudományos életének minden szintjén kifejezni. A törvény 1. §-a rendelkezett a népiskolák, tantermek, tanítói lakások létesítéséről, szövegszerűen is kiemelve az alföldi tanyás körzetek fejlesztését. A törvényi szabályozás szerint a népiskola építése hivatalból mindenütt elrendelhető, ahol egy 3-8 km átmérőjű körzetben 20 család vagy 30 tanköteles gyermek él, és a körzetben nincs mindannyiuk befogadására alkalmas iskola.

Az akció öt év alatt 5000 tanyai objektum felépítését célozta. Az Országos Népiskolai Építési Alap tervezte meg az építkezéseket, amely felállításáról az 1926. évi VII. tc. 2. §-a gondoskodott. A *Magyar Népoktatás* című VKM-kiadvány (1928) előszavában a teljes program 8562 objektumra való bővüléséről ír Klebelsberg. Középtávú célként a kimaradt iskolakötelesek legalább felének beiskolázását tervezte elérni tíz év alatt. Minden munkás- és parasztgyermek számára elérhetővé akarta tenni a négy elemi, ha a tantermek zsúfoltságán nem is tudott változtatni, és a kis községekben továbbra is fennmaradtak az osztatlan iskolák.

Az iskolaépítési terveket a kultuskormányzat dolgozta ki. Klebelsberg nem kívánta felszámolni a tanyarendszert, jól tudta, hogy kialakulása egészen a törökdulásig visszamenő történelmi okokra vezethető vissza, meglétét adottságként kell kezelni. Nem támogatta a tanyavilág felszámolását, lakói zárt falvakba kényszerítését. Igyekezett viszont kiemelni a tanyákat elszigeteltségükből, amely fejlesztési programban jól egészítette ki egymást az utak és népiskolák hálózatának együttes fejlesztése az Alföldön. Az egyik javította a közlekedés feltételeit, segítve ezzel a terményekkel való kereskedést, a másik igyekezett bekapcsolni a tanyákat a művelődés vérkeringésébe. A megvalósítás során ezért élveztek elsőbbséget az iskolátlan tanyasi körzetek és községek, ezt követték a leromlott állapotú iskolaépületek, végül a túlszűfolt osztályok szétbontása következett. Ezt egészítette ki a már épülő népiskolák befejezése.

A debreceni, kecskeméti és szegedi tanyavilágban, valamint Szabolcs megyében elkezdődtek az építkezések. A mai Bács-Kiskun megye – Pest megye déli feléből és Bács-Bodrog vármegye északi részéből alakult – Magyarország legnagyobb kiterjedésű tanyás vidéke volt. Az iskolaépítési program hangsúlyozottan ezeket az elmaradott régiókat célozta, ez a későbbi fejezethez készült térképeken is jól látható lesz majd.

Az 1926. évi VII. tc. nem csak az állami dotációra alapoztatott. Létrehozott egy új intézménytípust a népiskolán belül, az érdekeltségi iskolát, amelyről a törvény 4. §-a rendelkezett. A 4. § kimondta, hogy a népiskolák létesítésének költségeit – a kézi- és igásmunka kivételével – az érdekeltek a körzet (ti. a népiskola építésére kijelölt 3-8 km sugarú körzet) területéről származó jövedelmük arányában kötelesek viselni. Ez a gyakorlatban nagybirtokosokat kötelezte volna, hogy vállaljanak részt a programban. A társadalmi felelősségvállalás elutasítását a nagybirtokosok azzal indokolták, hogy a népiskolák építése a tanyarendszert, és ezzel az elmaradottságot konzerválja. Mint

említettük, Klebelsberg nem támogatta a tanyavilág felszámolását, a magyar településszerkezet egyik történelmileg kialakult sajátosságát látta benne, amelyet – önálló életformájával együtt – érdemes megőrizni, és segíteni.

A népiskola-építési program látványos eredményeit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1929/30. évi költségvetésének általános indoklásakor elhangzottakból ismerjük. A miniszteri beszámoló szerint 1928. december 31-ig 3508 tantermet és 1604 tanítói lakást, összesen tehát 5112 épületet irányoztak elő. Nevezett év végéig 1964 tanterem és 987 tanítói lakás, vagyis összesen 2951 épület állt készen. Tető alá került emellett 282 tanterem és 501 tanítói lakás, vagyis együttesen 1763 épület. Mindez összesen kb. 66-70 millió pengőbe került, ennek kb. a negyedét fedezték helyi hozzájárulásból, a többit közvetlenül az államháztartás állta. Az összeg hat költségvetési évben oszlott el. Összehasonlításképp a dualizmus ötven évében 46 278 150 pengőt költöttek összesen állami és nem állami népiskolák építésére. Látható tehát az összeg nagysága és az iskolafejlesztés nagyságrendi ugrása. Ezt a leszakadók felemelése, a kultúrfőlény megalapozása és sok más mellett az is motiválta, hogy korszerű, államilag ellenőrzött iskolarendszerre volt szüksége a Magyar Királyságnak a bújtatott premilitarista képzés, a levanteoktatás megszervezéséhez. Ez alkalmas volt az állami oktatás súlyának növelésére is a felekezeti iskolákkal szemben. A népiskola-építési program tagadhatatlanul növelte a társadalmi mobilitást, nyitottabbá tette a középosztályt, bármennyire is a társadalmi berendezkedést alapvetően konzerváló, sok elemében neobarokk keresztény-konzervatív értékrendszert terjesztette. Az elsődleges célt ugyanakkor az analfabetizmus felszámolása jelentette. A fejlesztés eredményeképp Magyarországon 1927-ben összesen 12 228 népiskolában 17 147 néptanító 995 593 gyermeket tanított. (T. KISS, 1998)

A népiskola-fejlesztés a pedagógusok anyagi helyzetének jobbításával is kiegészült. Új tanítói lakások épültek a jobb lakhatási körülmények biztosítására. Ez nagy jelentőséggel bírt, hiszen a tanító úr vagy a tanítónő – mint a helyi intelligencia része – csak akkor számíthatott tekintélyre a közösségben, ha képes volt maga is rendezett körülmények között élni. Társadalmi helyzetük ezzel együtt sem volt egyértelmű: félúton léteztek az úri réteg és az alsóbb néposztály között, emiatt egyik sem tudta a maga közül valónak. Klebelsberg az új népiskolákat a leszakadó vidék, a tanyai körzetek kulturális központjainak szánta.

A klebelsbergi reform nem csak az elemi oktatásra terjedt ki, a magyar oktatás, nevelés és gondozás teljes területét átfogta. A miniszter négy évre emelte az óvónők képzési idejét.

Célja az olyan szakemberek képzése, akik átmenetet jelentenek az óvónő és az angol nurse között – vagyis nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni a gondozási feladatokra. Fontosnak tartotta, hogy az óvodák ellássák szociálhigiénés feladataikat, és ne előiskolákként működjenek. A kisdédvók felügyeletét is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gyakorolta egészen 1936-ig, amikor is átkerült a Belügyminisztériumhoz. Új óvodák is épültek, amelyek tehát főként gondozási feladatokra specializálódó intézmények lettek, amelyeknek a VKM lehetőség szerint tejkonyhát és orvosi ellátást is biztosított. Ezek építése a népiskolákkal ellentétben a városi, fővárosi körzetekre koncentrálódott. A kisdédvók építésére kb. 2 millió pengő jutott, ez 196 óvodai foglalkoztató-terem és 76 óvónői lakás építésére volt elegendő. (T. KISS, 1998) A minisztérium 1928/29. évi költségvetése újabb 1 millió pengőt irányzott elő erre a célra, ez azonban a begyűrűző válság miatt kevesebb, mint a felére zsugorodott a következő évben. Az 1927-es adatok szerint Magyarországon 1054 kisdédvóban 1438 óvónő gondozott 114 421 gyermeket.

2.3.2 A népoktatás további fejlesztése

„Nyilvánvaló tehát, hogy a nyolcosztályos népiskola nemcsak kultúrpolitikai, hanem egyúttal közgazdasági kérdés.” (KLEBELSBERG: A nyolcosztályos népiskola)

A hatosztályos elemi népiskolát még Eötvös József vezette be második kultuszminisztersége¹² idején. Maga a kormányzó utasította 1928. június 28-án Klebelsberget átiratában, hogy mérje fel és készítse elő, miként lehet a hatosztályos elemi népiskoláról átállni a nyolcosztályosra tíz év alatt. A miniszter a kérdést az Országos Közoktatási Tanácshoz utalta. Végül a törvényjavaslat a Tanács, Klebelsberg és Kornis Gyula együttműködésével született meg. Az elkészült miniszteri rendelet szerint a hatosztályos elemi iskolának fokozatos átmenettel nyolcosztályúvá kell alakulnia, erre még kétéves továbbképző következne. Az átállás befejezését a VKM 1940. szeptember 1-jére tervezte. A két továbbképző osztályban és a 7., 8. évfolyamon a tananyag a helyi szükségletekhez igazodva mezőgazdasági vagy ipari ismereteket jelentene. A tervezet ki akarta terjeszteni a tankötelezettséget 6-16 éves korra.

A fokozatos bevezetés négy szakaszban valósult volna meg. Az első szakasz tervezett ideje 1928. december 31-e és 1930. szeptember 1-je között volt, ez először a helyi lehetőségeket kívánta feltérképezni. Léteztek már nyolcosztályos iskolák Magyarországon, többek között

¹² Eötvös József második miniszterségének ideje: 1867. február 20-1871. február 2. Ugyanezt a posztot töltötte be a Batthyány-kormányban is.

Pécsett is. (T. KISS, 1998) A második fázist öt évre tervezték, 1935. szeptember 1-jéig. Ekkor kellett volna elindítani a 7. és 8. osztályokat a falusi iskolákban. A harmadik szakasz újabb öt évet jelentett, egészen 1940. szeptember 1-jéig számították. Ez az időszak szolgált a két kiegészítő osztály megszervezésére. Ezután a negyedik szakaszban már mindenütt működni kellett volna a 7., 8. osztálynak és a kétéves kiegészítő képzésnek 1940. szeptember 1-jétől.

A feltételes mód oka a nagy gazdasági világválság. A törvénytervezet nem jutott el a parlamenti vitáig. A nyolcosztályos iskolák így csak kísérletképpen jelentek meg a magyar alapfokú oktatás rendszerében. A polgári iskolákban tanítók ugyanakkor veszélyben érezték állásukat, az intézménytípus megszűntétől tartottak. Az 1929/30. tanévben 59 népiskola indította el 7. osztályát, 25 intézmény a 8.-at is. (T. KISS, 1998) A reformot jóval később végül mégis törvénybe iktatták, az 1940. évi XX. tc. vezette be a nyolcosztályos iskolát Hóman Bálint második minisztersége idején, de továbbra is csak papíron létezett, közbeszólt a második világháború. A nyolcosztályos népiskola Klebelsberg tervei szerint különbözeti felvételi vizsgával jogosított középiskola tanulmányokra, csak jeles rendű bizonyítvány esetén.

2.3.3 A polgári iskola

A polgári iskola szintén Eötvös minisztersége idején született, az 1868. évi XXXVIII. tc. rendelkezett róla, a mintát a francia oktatási rendszer jelentette. Ezt szánta a dualizmus kori oktatáspolitikára a művelt polgári középosztály alapfokú oktatási intézményének, de módosabb gazdák, iparosok is járathatták ide gyerekeiket. Alapvető célja az általános műveltség közvetítése diákjai számára. A gyakorlatban a polgári iskola a népiskola és a középiskola között helyezkedett el. A négyosztályos elemi után a fiúknak hat-, a lányoknak négyéves képzést jelentett. Népszerűségüket jelzi, hogy számuk az 1880-as évek elejétől az első világháború végére ötszörösére növekedett. (T. KISS, 1998) A történelmi Magyarországhoz tartozó területek elcsatolása után ebből 295 intézmény maradt az országban. Az intézménytípus fennmaradását és fejlődését a VKM is támogatta, ennek oka elsősorban, hogy a polgári iskola színvonalas, tartalmaz, az eleménél magasabb szintű oktatást nyújtott.

A klebelsbergi oktatáspolitikára egyik fő gondolata volt, hogy az iskolákat szabják a lokális igényekhez, ezt szolgálták volna a mezőgazdasági vagy ipari profilú továbbképző osztályok is. Támogatta a gyakorlatiasabb képzést, a gazdasági ismeretek oktatását, illetve a helyi

igényekhez alkalmazkodó ipari vagy mezőgazdasági tárgyak bevezetését. Ez azonban átfedéseket okozott az oktatási rendszerben, gátolta a szakképzés fejlődését, a polgári iskola ugyanakkor nem nyújtott elég alapos oktatást ezeken a területeken. Ezzel együtt mégis gyakorlatiasabb iskolatípusnak bizonyult, amely jobban el tudta látni feladatait, ha törvényileg egységesítik. A polgári iskolákról szóló 1927. évi XII. tc. a hatosztályos fiú és a négyosztályos leány polgári iskolát egységesen négyosztályossá alakította, és nem a szakiskolák, hanem az általánosan képző iskolák között helyezte el. Feladatát a törvény 1. §-a jelölte ki abban, „hogy a tanulót vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben gyakorlati irányú általános műveltséghez juttassa és ezzel közvetlenül a gyakorlati életre vagy pedig a középfokú szakiskolákra előkészítse. A polgári leányiskola feladata azonfelül művelt, magyar polgári háziasszony nevelése.” Látható tehát a jogalkotói szándék a gyakorlati nevelés előmozdítására is. A 2. § szabályozta az oktatandó tárgyakat – a művelődési anyagot –, amelynek körében élő nyelvként a németet találjuk, emellett szerepel a számtan és a könyvvitel fiúk számára.

Klebelsberg alapításokkal is támogatta a polgári iskolákat, a húszas évek első felében 84 új intézményt megszervezett, tíz másikat építtetett. Az alapítást az 1927. évi XII. tc. második, a polgári iskola létesítéséről és fenntartásáról szóló fejezete szabályozta, amely kimondta, hogy „polgári iskolát felállíthat: az állam, törvényhatóság, község, törvényesen bevett felekezet, társulat és magános is”, amennyiben a törvényileg rendelt feltételeket betartja. Társulat – szervezet – ezt csak akkor tehetette, ha külön erre a célra alakult, és alapszabályát már elfogadták, a magánosnak pedig polgári iskolai tanári oklevéllel kellett rendelkeznie. Az ötezer főt meghaladó lakosú településeket a VKM kötelezhette polgári iskola alapítására, a költségek fedezésére alapították meg az Országos Polgári Iskolai Építési Alapot. A Pénzügyminisztérium a törvény elfogadása után 4,2 millió aranykoronát biztosított, ezt helyi források egészítették ki, így kezdődhettek el 33 településen az építkezések.

Négy polgári iskolai tankerületet is létrehoztak, ezek központja Budapest, Debrecen, Pécs és Szeged lettek, de csak a budapesti és a szegedi főigazgatóságot szervezték meg, ezek 1931. március 1-jén nyitottak meg. Hóman Bálint azonban első minisztersége idején átszervezte a tanügyi igazgatást, így ezek 1936. július 1-jén megszűntek.

A négyosztályos polgári iskola a húszas években a magyar oktatási rendszer alapvető intézményévé vált, amely széles társadalmi rétegeknek biztosított iskoláztatást. Egyaránt elérhető volt az alsó középosztály, az iparosok és a módosabb parasztok gyermekei számára

is. Ezt az is lehetővé tette, hogy a kispolgárság a húszas években már inkább középiskolába igyekezett adni gyermekeit, helyükbe léphettek az alacsonyabb sorból származók.

2.3.4 A középiskolai oktatás átalakítása

A klebelsbergi reformprogram egyik legfontosabb sajátossága, hogy az oktatáspolitikai minden területét érintette, minden terület kapcsán rendelkezett koherens vízióval, előre kijelölhető pályával. A középiskolai reform 1924-ben kezdődött el. A dualizmus korából háromféle nyolcosztályos középiskolát örökölt a magyar oktatási rendszer: a fiúgimnáziumot, a leánygimnáziumot és a reáliskolát. A reáliskola a természettudományokra helyezte a hangsúlyt, és a továbbtanulás lehetőségét a Műegyetemre és a műszaki főiskolákra korlátozta. Az 1913/14-es adatok szerint 229 gimnáziumban és reáliskolában zajlott az oktatás Magyarországon. (T. KISS, 1998) A leánygimnáziumok száma 1916/17. évi érettségi adatok szerint mindössze kilenc. A megmaradt területeken 109 középiskolában folyt tovább az oktatás a háború után.

A középiskolai reformot Klebelsberg Kunó, Fináczy Ernő, Pauler Ákos és Kornis Gyula dolgozta ki. Ezzel párhuzamosan folyt az új tanterv összeállítása, amelyet az Országos Közoktatási Tanács végzett. A reform célja az intézményszerkezet pontosabb differenciálása volt, ugyanakkor egységesíteni kívánta a továbbtanulási jogosultságok rendszerét, hiszen így kitolódik a pályaválasztás lehetősége.

A törvényjavaslat 1924. március 26-án került a nemzetgyűlés elé, és mint 1924. évi XI. tc. került elfogadásra. Az 1. § kimondta, hogy a középiskola három fajtája a gimnázium, a reálgimnázium és a reáliskola. A középiskola feladatát a vallásos alapú, erkölcsös állampolgári nevelésben és a felsőbb tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára való képesítésben jelölte meg. A három iskolatípust az 1. § a nemzeti nevelés feladatának három megoldási módjaként határozta meg. A gimnázium a latin- és ógörög nyelvi irodalmi tanulmányokra, a reálgimnázium a latin- és modern nyelvi irodalmi tanulmányokra, a reáliskola a modern nyelvekre specializálódott, illetve ez oktatta nagyobb hangsúllyal a természettudományos tárgyakat. Az egyházi középiskolák intézménytípusának megállapítása a felekezeti főhatóságok illetékességi körébe utaltatott, de a döntést a vallás- és közoktatásügyi miniszternek is meg kellett erősítenie. Ez valójában korlátozás volt a 1883. évi XXX. tc.-hez képest, amelynek 7. és 8. §-a a felekezeti iskolák széles körű autonómiáját biztosította, a tannyelv megválasztásától a tanterv és a tankönyvek meghatározásáig.

Az 1924. évi XI. tc.-ket végül április 4-án fogadta el a nemzetgyűlés. Rendelkezéseit az 1924. július 24-ei 80000. sz. tantervi rendelet pontosította. (T. KISS, 1998) A gimnázium feladatául a történelmi kultúra közvetítését jelölte ki, emellett ez volt a humán tárgyakra specializálódó intézménytípus: itt tanítottak latin és ógörög nyelv és irodalmat is. Latint a reálgimnáziumban is oktattak, de ott az ógörög helyére már egy modern nyelv került. A reáliskola természettudományos műveltséget adott. Az 1924. évi XI. tc. által meghatározott háromféle intézménynél valójában többféle középiskola működött a törvényi szabályozás megújítása után is. Létezett humán gimnázium ógörög nélkül, helyette modern nyelvvel, viszont működött olyan reáliskola, ahol latint is tanítottak. Az állami középiskolákban az 1904 óta működő Magyar Országos Eszperantó Egyesület kezdeményezésére eszperantót is lehetett oktatni.

Az 1924. XI. tc. tehát egységesítette a középfokú oktatás differenciáltságát, még ha ez a gyakorlatban nem is valósult meg teljes mértékben, hiszen a latin és ógörög nyelv és irodalom tanításának megléte vagy hiánya tovább bonyolította a helyzetet. Látható ugyanakkor, hogy az egész rendszer tagolásának alapja ekkor még a holt nyelvek tanítása, illetve emiatt a humán műveltség átadásának mértéke. De az is kiderül a szabályozásból, hogy éppen ekkor történnek az első lépések ennek megváltoztatására, a természettudományos és az ún. gyakorlati tárgyak fontosságának hangsúlyozására. Ez a számokban is megmutatkozott. Az 1922/23. tanévben 34403 diák tanult gimnáziumban, és csupán 8103 reáliskolában. A törvény bevezetése után, vagyis egy évvel később átrendeződött ez a szerkezet: 25166-an reálgimnáziumban, 8854-en reáliskolában tanultak, és már csak 12157 diák készült érettségijére a gimnáziumokban. (T. KISS, 1998) Az 1933/34. tanévben 29128 reálgimnáziumi, 6822 reáliskolai és 13480 gimnáziumi tanulóval számolhatott a közoktatás. A reform eredményeként tarthatjuk számon, hogy egységesítette a továbbtanulási jogosítványok rendszerét. Mindhárom iskolatípusban kibocsátott érettségi bizonyítvány lehetőséget adott felsőoktatási tanulmányok folytatására, ez nagyobb teret engedett a szabad pályaválasztásnak. A középiskolák elsősorban a középosztály gyermekeit fogadták, számukra kínált elérhető oktatási formát.

Az oktatáspolitikai külön területe a leányközépiskoláké. A koedukáció Magyarországon nem terjedt még el a húszas években, de ennek nem annyira törvényi akadálya volt, mint inkább a nemek tradicionális-esszencialista felfogása – mint erre Rébay Magdolna Éva felhívja a figyelmet értekezésében (2006). Az 1883. évi XXX. tc. nem tért ki a tanulók nemére, így

elvileg megengedte, hogy a leányok – magántanulóként – fiúközépiskolában tanuljanak. Az órákat azonban nem látogathatták, ez csak a századfordulótól kezdett kialakulni. Nyilvános tanulói státusszal a leányok csak az 1925/26. tanévtől jelentek meg a fiúközépiskolákban. A bizonytalan jogi helyzetet az 1926. évi XXIV. tc. rendezte, amely a leányközépiskoláról és a leánykollégiumról rendelkezett. Ez eredetileg tiltotta a leányok fiúközépiskolai tanulmányának bármilyen formáját, tehát a kialakult gyakorlatnál is konzervatívabbnak készült, de ezt a részét végül törölték.

A dualizmus korából¹³ három nyolcosztályos intézményt örökölt a magyar középfokú leányoktatás: a leánygimnáziumot, a felsőleányiskolát és a felsőkereskedelmi iskolát. Érettségi bizonyítványt csak a leánygimnáziumban lehetett szerezni, továbbtanulásra csak ez jogosított, így a másik kettőből csak kevés működött, nem voltak népszerűek. Aki csak tehette, a leánygimnáziumot választotta gyermekének, hiszen ez adta meg az esélyt a felsőfokú tanulmányokhoz. Ezért úgy kellett átszervezni a leányok középfokú oktatását, hogy megvalósítsák a tényleges differenciálást, és közben egységesítsék a továbbtanulási jogosultságot. Erre adott választ az 1926. évi XXIV. tc.

A törvény első fejezete kimondta, hogy a leányközépiskola két faja a leánygimnázium és a leánylíceum. Mindkettő feladata, hogy diákjait vallásos, erkölcsös, nemzeti szellemben nevelje, általános műveltséghez juttassa, és felsőfokú tanulmányok végzésére képessé tegye. A differenciálás alapjául megint csak a latin nyelv és irodalom oktatása szolgált: a leánygimnáziumban tanították, a leánylíceumban modern nyelv helyettesítette, a 3. § rendelkezése szerint a német, az angol, a francia vagy az olasz. A gyakorlatban a latint az ötödik, a franciát már a harmadik osztálytól tanították a leánygimnáziumokban. A törvény második fejezete a leánykollégiumokról rendelkezett. Ez is vallásos, nemzeti szellemű intézmény, amely különös tekintettel van a nők „sajátos hivatására, családi és társadalmi szerepére” – látjuk tehát a kor esszencialista diskurzusának törvényi lenyomatát. A leánykollégium is középfokú tanintézet – de nem középiskola, hallgatóinak magasabb műveltséget nyújt, de ez legfeljebb főiskolai tanulmányokban folytatódhat, az egyetemhez már nem biztosít belépőt. A 18. § a rendes tárgyak meghatározásánál előírta a háztartástant és a kézimunkát is. A harmincas évek elején a leányközépiskolák 4. és 5. osztálya számára

¹³ „Nálunk Veres Pálné szorgalmazására 1875-ben nyílt meg az első állami leányközépiskola.” (MÉSZÁROS I, 1982:228)

is bevezették a gyorsírást. A leányközépiskolai tanterv egy évvel követte a törvényi szabályozást, a tantervi utasítások 1930-ban jelentek meg.

Az 1932/33. tanév adatai szerint Magyarországon 159 középiskola működött, amelyből 117-ben a fiúkat, 42-ben a lányokat készítették fel érettségire. „Fiúgimnázium 28, közülük állami 2, városi 1, katolikus 15, protestáns 10. Reálgimnázium 72, közülük állami 32, városi 1, katolikus 19, protestáns 15, izraelita 2, egyesületi 1, magán 2. Reáliskolák száma 17, közülük állami 13, városi 3 és egyesületi 1. A leányközépiskolák közül a gimnáziumok száma 21, közülük állami 3, városi 2, katolikus 10, protestáns 3, izraelita 1 és egyesületi iskola 2. A leánylíceumok száma 21, közülük állami 7. városi 3, katolikus 3, protestáns 4, egyesületi 1 és magániskola 3.” (T. KISS, 1998:91)

Az 1926. évi XXIV. törvénycikkre épülő közoktatási reform egyszerre kívánt két elvárásnak is megfelelni: egységesíteni akarta a közoktatási struktúrát, és fenntartani a középiskolák sokszínű differenciáltságát. Fontos és előremutató része volt a felsőoktatásba való bejutás jogosítványainak egységesítése, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy mindkét elvárásnak nem felelhetett meg egyszerre. A reform nem bizonyult tartósnak, a Hóman Bálint első kultuszminisztersége idején meghozott 1934. évi, a középiskoláról rendelkező XI. tc. felülírta azt. A törvény 3., 4. és 5. §-a határozottan egységesítette a rendszert. A nyolcosztályos gimnázium maradt az egyedüli középiskola, és külön intézmény működött fiúk és lányok részére. A 21. § meghagyta a latin és az ógörög nyelv és irodalom tanítását, a lányok részére fenntartott intézményekben elrendelte a kézimunkát. A törvény 1934. július 1-jével hatályba lépett, az 1924. évi XI. és az 1926. évi XXIV. törvénycikket teljes egészében hatályon kívül helyezte.

3. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

3.1 Kutatási módszerek

Kutatásom módszertana kettős. Egyrészt Klebelsberg Kunó mennyiségileg is tekintélyes szövegtömeget hagyott hátra. Ezek között programadó írásokat, parlamenti beszédeket, költségvetési indoklásokat és kisebb publicisztikákat egyaránt találunk. A húszas évek majd egy évtizeden át miniszteri pozícióban tevékenykedő vezető kultúrpolitikusának kutatásakor nem kerülhetők meg a hatalom kérdése, már csak azért sem, mert a diskurzusvizsgálat a hatalommal összefüggő, annak elrejtésére vagy megszerzésére törő szövegalkotási stratégiák kutatása során született, és lett a kortárs társadalomtudomány egyik legtöbbször alkalmazott kutatási módszere. Klebelsberg szövegei a politikai diskurzusok világához tartoznak, már csak ezért is nehéz lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a hatalom logikája hatja át őket. Ennek kül- és belpolitikai vonatkozásai egyaránt voltak a húszas években. Látni fogjuk a kultúrfőlény kérdésének vagy kulturális és a politikai demokrácia viszonyának vizsgálatakor.

Másrészt Klebelsberg Kunó iskolaépítési programjának épített eredményei a mai napig megtalálhatók a magyar oktatási rendszerben, melyek kutatásához a történeti elemzés kvalitatív módszerét választottam, mely által feltárultak az iskolaépítés időszakában született újságcikkek, beszámolók, jogszabály szövegek, melyek a forráselemzés további anyagát biztosították. A források feldolgozása során részben leíró, részben pedig értelmező elemzés született, ügyelve az elvárt forráskritikára. Az érvényességet több forrás használatával, valamint a témával foglalkozó tanulmányok megállapításainak megismerésével és összegzésével kívántam biztosítani.

Életműve, eredményei, publicisztikája, szövegei mennyiségben és minőségben egyaránt hatalmas kutatási anyagot képeznek, amely kapcsán az egyik legkomolyabb módszertani probléma a kutatási terület lehatárolása volt. A korszak tekintélyes oktatástörténeti szakirodalma, és azon belül a magával Klebelsberg Kunóval foglalkozó bibliográfia mellett ezért a kutatás elsődleges forrása a beszédeit, publicisztikáit és törvényjavaslatait tartalmazó irodalom és a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium *Magyar Népoktatás* című 1928-as belső kiadványa, amely egyrészt a korszak szakembereinek értékes bevezető

tanulmányait tartalmazza, másrészt statisztikai adatokkal szolgál a klebelsbergi iskolaépítési akció addigi eredményeiről és további programjáról. Az adatok feldolgozásával és rendszerezésével létrehozott iskolaépítési adatbázis alapján a térben megjeleníthetővé válik az iskolaépítési program kibontakozása, az egyéb társadalomföldrajzi adatokból nyert információk alapján levonhatók azok a következtetések, amik segítik megérteni a klebelsbergi stratégiát. Az adatbázis törvényhatóságokként tartalmazza a már felépült és a még építendő tantermek és tanítói lakások számát pontos adatokat szolgáltatva az iskolafejlesztési programról. Az adatbázis alapján készített térképek nem csak szemléletessé teszik a Klebelsberg munkásságát, hanem a térbeli elhelyezkedés alapján kirajzolódik a népoktatás legnagyobb fejlesztési programjának eredményei az elérhető iskolák. Az elsődleges források, Klebelsberg írásai és a minisztériumi kiadvány nyújtotta kutatási adatokat a történelmi, eszmetörténeti és diskurzustörténeti kiegészítés teszi teljessé. A teljes életmű vizsgálata egy doktori kutatás kereteit időben és terjedelemben egyaránt messze meghaladná.

Kutatásom szándéka szerint a maga egységében igyekszik kezelni és a térben elhelyezni a Klebelsberg által létrehozott eredményeket és az állami kultúrpolitika legfőbb irányítójaként végzett tevékenységét, bemutatva Klebelsberg munkásságának országos eredményeit, a fókuszot fokozatosan szűkítve Baranya megyére.

A kutatás eltérő térbeli dimenzióiban a meglévő adatokat térinformatikai megközelítéssel és módszerekkel is feldolgoztuk. A népiskolai adatokra vonatkozó források a korabeli településállományra vonatkoztatva tartalmaztak tantermek és tanári lakások építésére-rekonstrukciójára adatokat. A feldolgozás során kihívást jelentett, hogy a közigazgatási beosztás jelentős mértékben átalakult az eltelt időben: a községek száma, elnevezése meglehetősen dinamikusán változott, elsősorban persze összevonások történtek, ritkábban új községek jöttek létre (például pont a kiterjedt határu alföldi mezővárosok területén hoztak létre tanyaközségeket, amelyek megjárt sok esetben a Klebelsberg munkássága nyomán létrejött iskolák jelentették), illetve a települések elnevezései is változtak. Így az általánosan használt közigazgatási határos rétegek nem voltak közvetlenül alkalmazhatóak.

Az adatok térinformatikai ábrázolására a QGIS programot alkalmaztuk, annak 3.22. verziójával dolgozva. A közigazgatási beosztás ábrázolásához az alapot a Demeter Gábor, Szulovszky János és munkatársaik által megvalósított „OTKA K 111766: Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének

tanulmányozásához (1869-1910)” című projekt jelentette. A „GISa Hungarorum” címen futó honlapról elérhetőek olyan vektoros térinformatikai állományok, amelyek tartalmazzák a történelmi Magyarország digitalizált téradatait (DEMETER et al. 2017). Ezen adatbázis elemei közül a településhatáros réteg képezte az alapot, amely Pszeudo-Mercator ill. Lambert-féle vetületben, WGS 84 dátummal UTF-16 kódolású karakterkészlettel rendelkezett. A térkép az 1910-es állapotokat tükrözi, de ez a feldolgozás során nem okozott problémát, se irodalmi utalás, se gyakorlati tapasztalat nem támasztotta alá, hogy jelentős számban változtak volna a települések közötti közigazgatási határok – nyilván a határmegvonásban érintett területek jelentik a kivételt. Így az 1910-es réteget az 1920-as országhatárt tartalmazó rétegekkel elmetszve és a szükséges manuális korrekciókat végrehajtva a gyakorlatban jól használható állományt kaptunk, amely alkalmas volt az adatbázis térbeli megjelenítésére. A településhatáros rétegek kódok szerinti összevonásával vármegyét tartalmazó réteget generáltunk a térképen a könnyebb tájékozódás érdekében. Ez a réteg a „közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék” 1923-as létrehozása¹⁴ utáni állapotot tükrözi, egybevágvá a vizsgált program hangsúlyos időszakával. A projekt kapcsán publikált történelmi térinformatikai elemzések a népiskolai program általános társadalomföldrajzi hátterének megismeréséhez is igen jelentős segítséget nyújtottak a szerzőknek (PÉNZES, 2018; JAKOBI, 2018).

A Baranya megyével kapcsolatos részletesebb elemzés némileg eltérő logikával készült. Mivel itt a vizsgálat célja elsősorban a korabeli népiskolai beruházások továbbélésének, hosszabb távú hatásának bemutatása volt, ezért itt a kiindulási pontot a jelenlegi közigazgatási struktúra jelentette, beleértve a megyehatárokat (a Szigetvári járás a vizsgált időszakban még Somogy megye része volt), illetve a községek határait és elnevezését. Itt a megoldást azt jelentette, hogy az összevonások után létrejött települések „megörökölték” az előzmények intézményeit a számítások során.

A pécsi vizsgálatok kapcsán gyárvárosi iskola térbeliségének vizsgálatához igyekeztünk felvázolni a korabeli településföldrajzi környezetet. Ehhez nem állt rendelkezésre részletes, az 1920-as, 30-as éveknek pontosan megfelelő térképi állomány. Itt a kiindulópontot a jelenlegi utcahálózat és beépítés jelentette (ehhez felhasználtuk az Open Street Map térképi állományai közül a „buildings”, „roads” és „railway” rétegeket), azt kellett „visszabontani”

¹⁴ 1923. évi XXXV. törvény cikk a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről

a korabeli viszonyoknak megfelelően. Az információk elsődleges forrását az 1941-es (negyedik) katonai felmérés digitalizált, georeferált szelvényei jelentették (Arcanum Adatbázis), valamint a fentrol.hu-n elérhető, az 1950-es évek végéről származó légifelvételek. A korabeli közigazgatási határok megvonásakor az Arcanum Adatbázisban elérhető kataszteri térkép volt segítségünkre.

A kutatás során egyes kutatási irányokat fel kellett adni, míg helyettük újak jelentkeztek. Eredeti terveim között szerepelt a Klebelsberg- iskolák térfenomenológiai vizsgálata, hamar be kellett látnom azonban, hogy ez esetben a térfenomenológia és a sorozatban készült iskolaterek nem fognak egymásra találni. Új irányt adott azonban kutatásomnak az iskolaépítészet földrajzi elhelyezkedési kérdéseinek vizsgálata, amelyhez a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Magyar Népoktatás című kiadványa biztosított tetemes adatalapanyagot melyek releváns szempontokkal szolgáltak a Klebelsberg korszak elemzéséhez.

3.2 Kutatási hipotézisek

1. A klebelsbergi kultúrpolitika a magyar kulturális élet minden területére és szintjére kiterjedő, hosszú távú, mintakövető, intézményfejlesztő reformprogram, amellyel kapcsolatban leginkább az iskolák, tantermek mennyiségi növekedését szokták hangsúlyozni. Azt valószínűsítem, hogy ezzel szemben az iskolalétesítési program rekonstrukciós hatása jelentősebb, mint az expanziós hatása.

2. A népiskolai program nem egyenletesen érintette az ország egészét. Felülreprezentáltak voltak az alföldi térségek közül azok, amelyekre a tanyás településrendszer jellemző, mert a külterületi népesség iskolázottsága mutatja a legnagyobb elmaradást. A felzárkóztatás jegyében a program másik fókuszában a kisebb falvak oktatási infrastruktúrájának kiépítése állhat.

3. Klebelsberg iskolaépítési programja nem csak válasz Trianonra, hanem kísérlet a népességváltozások nyomkövetésére, a népoktatás megvalósítására hozzáférhetőségére a földrajzi elérhetőség előtérbe helyezésével. Annak ellenére, hogy a program leginkább a külterületekre gyakorolt hatása miatt ismert napjainkban, az intézményhálózat expanziója és rekonstrukciója szempontjából nagy jelentőségű volt az, hogy reagált a korabeli urbanizáció problémáira. Az iparosodó városok gyorsan növekvő, jobbára a munkásság által lakott peremvárosokba történő beruházások jelentős szerepet játszottak a hazai városfejlődésben.

4. Az a feltételezés került megfogalmazásra, hogy vélhetően a nemzeti konzervatív ideológia jegyében fogant programban kimutathatók a nemzetiségi különbségek, vagyis a kizárólagosan magyar települések felül-, a nemzetiségi alulreprezentáltsága.

5. Abban, hogy Pécs kiemelkedett a kisvárosias megyeszékhelyek sorából és nagyvárosi fejlődési pályára lépett, jelentős szerepe van klebelsbergi kultúrpolitikának. Nem csak az Erzsébet Tudományegyetem Pécs költözése révén, hanem a város oktatás infrastruktúrájának expanziójával is jelentős szerepet játszott, amely lehetővé tette a korábban teljesen szegregáltan fejlődő bányatelepek térbeli integrációjának megindulását.

4. EREDMÉNYEK

4.1 A Klebelsberg-program népiskolai elemeinek területisége

Noha a programra ma elsősorban úgy emlékszik mindenki, mint ami új iskolákat épített, kiterjesztette a közoktatásba közvetlenül bevont települések számát, a köznevelés fáklyájával világította be a magyar vidék kies, de távoli zugait.

Holott, a legfőbb forrásunk a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium Magyar Népoktatás című kiadványa szerint is, a programnak csak egy nem túl nagy részét tette ki a hálózat kiterjesztése. Az előirányzott, összesen 5342 tanteremből csak 1153 épült „iskolátlan községekben”, a többit vagy a zsúfoltság megszüntetése, vagyis a már meglévő iskoláknak a demográfiai változásokhoz igazodó (ne feledjük, ekkor még növekvő az ország népességszáma, és zajlik, ha éppen nem is igazán intenzíven az urbanizációs ciklus első, a vidékről a város felé irányuló migráció által dominált szakasza) bővítése (3976), vagy egyszerűen az elavult épület kiváltása (1366) volt az új tantermek létesítésének oka. Ez sem jelent szükségképpen új iskolák létesítését, sok esetben csak meglévő átépítését, a kapacitások bővítését értették alatta.

4.1.1 *Iskolaépítések iskolátlan községekben*

Ez a kategória fedné le a hálózat bővítésével kapcsolatos erőfeszítések zömét. Ugyanakkor a feldolgozás során kiderült, hogy ez nem feltétlenül jelenti ténylegesen azt, hogy egy eddig iskolával egyáltalán nem rendelkező önálló közigazgatási egység¹⁵, község jut iskolához. Ebben a kategóriában szerepel például Pécs városa is, 10 belterületen létesített tanteremmel. Nyilvánvalóan Pécs nem „iskolátlan község”, ezt az új beruházást inkább úgy kell értelmezni, hogy eddig nem ellátott településrészek elemi oktatását biztosították ezáltal.

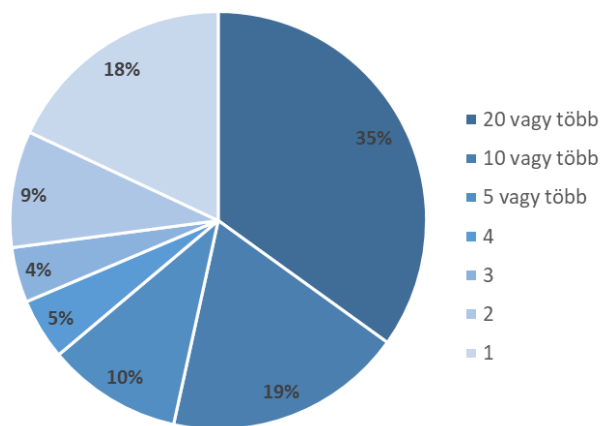
Nem segíti a tisztánlátást sajnos az sem, hogy forrásunk (1928-ban) egyben kezeli a „már kielégített, vagy még kielégítésre váró igényeket” ugyanakkor ad egy összegzést az adott pillanatban működő iskolákról, településenként. Sajnos nem tudható, hogy az adott

¹⁵ A község kategória lefedi a korabeli önálló jogállások mind a négy típusát: törvényhatósági jogú város, rendezett tanácsú város, nagyközség, kisközség.

időszakban már működő iskolák vagy tantermek közül hány jött létre már a program eredményeképpen.

Ennek nyomán egészen biztosan csak azokat a településeket lehet azonosítani, ahol a vizsgált időpontban egyáltalán nem működött iskola, viszont a tervekben szerepelt annak létesítése. 19 ilyen községet találhatunk az adatbázisban. Ezek egy részét ma már hiába keresnénk önálló településként: Magyarürög Pécs, Mumor Lenti, Révfalu Drávasztára, Dömötöri Sorkifalud része lett. A többiek ma is önállóak. Ha meg akarjuk rajzolni azt a „frontvonalat”, ahol az iskola-bővítés mozgott, akkor vannak közös vonások a települések között. Leszámítva az 1000 főnél népesebb Réközberencset, jellemzően 300 és 500 közötti népességű községekről van szó, amelyek (ezt a későbbi összevonások is részben bizonyítják) általában nem fekszenek nagy távolságban más községektől.

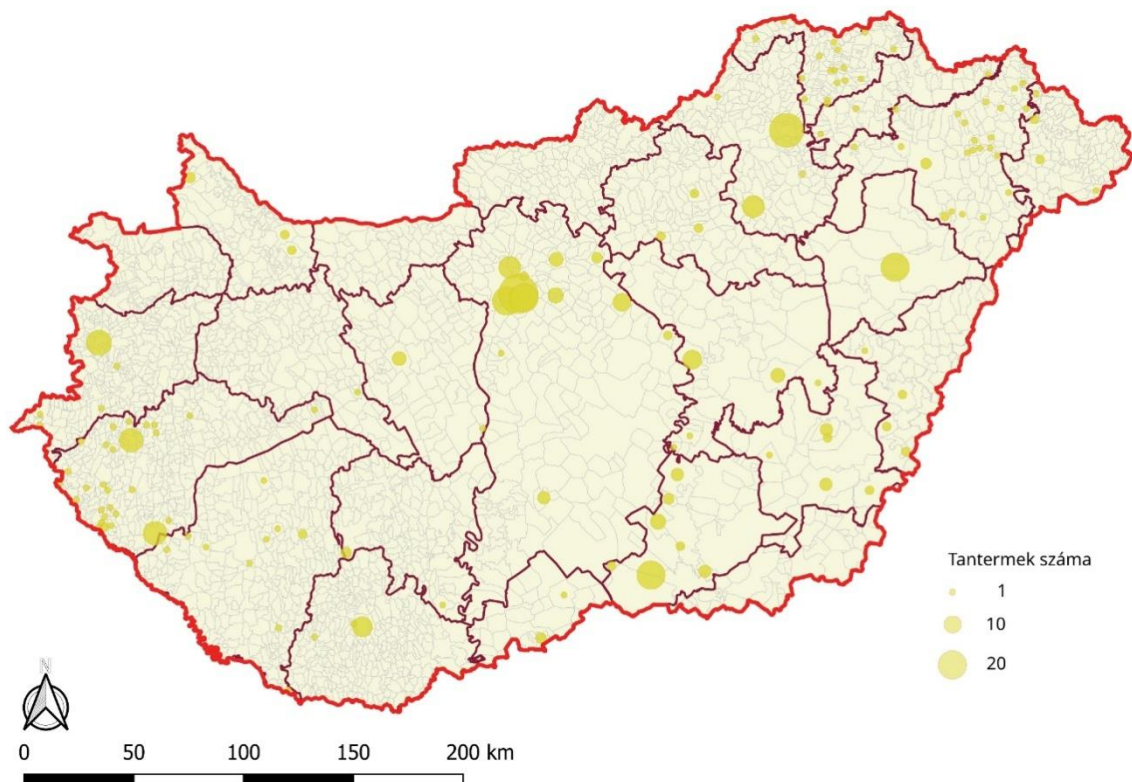
Azokban az esetekben, ahol a mai népességet meg tudjuk mondani (az összevonások miatt ez nem minden esetben van így), a népesség átlagos száma napjainkra mintegy 20%-kal csökkent. Az átlagos hanyatló pálya azonban jelentős szélsőségeket takar: a csoport tagja Csopak, amely község mintegy megháromszorozta lélekszámát az elmúlt 80 évben, míg öt község (Orfalu, Bödeháza, Lendvadedes, Zebecke, Döbröce) 100 fő alatti törpefaluvá zsugorodott – némely esetben a korabeli népességszám 80-90%-át is elvesztve. A 19-ből 11 zalai település van, és szinte mindegyik érintett község magyar és katolikus, ha a nemzetiségi és vallási hovatartozását vizsgáljuk. Demográfiai helyzetük már ekkor sem volt általában kifejezetten kedvező: az 1920-as és 1930-as népszámlálás között általában évi egy ezrelék közelében alakuló természetes szaporodás és elég erőteljes elvándorlás mellett jellemzően negatív a tényleges szaporodás értéke.

1. ábra: Tantermek építése „Iskolátlan községekben”, belterületen
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Az adatok további elemzése is azt támasztja alá, hogy a belterületi tanterem-létesítések, bármennyire szóljanak is az „iskolátlan községekről”, valójában csak kis számban jelentenek teljesen új elemeket a szónak abban az értelmében, hogy a beruházási tervek nem csak ténylegesen ellátatlan településekre fogalmazódtak meg. Ennek kapcsán 10 vagy több tanteremmel került fel a listára 12 település, többnyire rendezett tanácsú városok, de ezek együttesen a tervezett 421 tanteremnek több mint felét jelentik. Ezek között a csúcstartó Kispest, de Csepel, Újpest és Pestszentlőrinc kitettsége is jelentős. Ugyanakkor nem csak a Budapest körül ekkor már igen intenzíven fejlődő agglomeráció az érintett, hanem jelentős számban épültek tantermek Debrecenben, Szegeden, Nagykanizsán, Zalaegerszegen, Miskolcon Pécssett és Mezőkövesden is. Ezek jobbára nagyvárosok, Szeged és Debrecen népessége már akkor is meghaladta, Miskolc népessége megközelítette a 100 ezer főt, a mezőnyben legkisebb Mezőkövesd 10 ezer fős ekkoriban. A növekedési ütemük is jelentős: Pécs esetében meghaladja az évi 2,5%-ot az 1920-as években, a kivételt a nagyjából stagnáló két zalai város jelenti.

Az öt és tíz közötti teremszámmal hét település kerül fel, jobbára funkcionális értelemben vett kis- és középvárosok (Túrkeve, Gödöllő, Nagykáta, Szolnok). A 3-4 tanterem még mindig inkább a városok, sokszor mezővárosok jellemzője (Dombóvár, Békéscsaba, Csongrád, Kiskőrös), de itt már találunk akkor és azóta is falusias jellegű településeket is (Madaras, Kőröstarcsa, Tömörkény) – a két pólushoz képest félrevezető, 14 ezer fő körüli, amely 2300 és 42 ezer fő között szóródva alakul ki. Egy vagy két tanterem összesen 95 településem épült. Ezek között még mindig bőven találunk városokat is (Gyula, Ózd, Bátaszék), de itt már döntő többségében vannak a községek, igaz, ezek inkább nagyobbak, népességük általában meghaladja az 1000, sok esetben a 2000 főt – az átlagos népességszám 2200 körül alakul. Néhány, összevonás szenvedett helyet leszámítva, ezek döntő többsége ma is önálló település, vannak közöttük néhány száz fősek is. A román Méhkerék és a kicsiny szlovén Orfalu kivételével valamennyi alapvetően etnikailag magyar község (német település nincs köztük például, amely egy ekkora mintánál már indokolt lenne).

2. ábra: Új tantermek építése „iskolátlan községekben”, belterületen
 Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Ha az összes, iskolátlan községként besorolt településre tervezett projektet térképre visszük, akkor is látványosan megjelenik, hogy ez a programelem erőteljesen érinti a nagyvárosokat (Szombathely, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Szeged, Pécs, Budapest és elővárosai), amelyek esetében bizonyos településrésze ellátatlanságáról lehetett szó – erre a problémára a dolgozat későbbi fejezeteiben esettanulmányt is be fogunk mutatni. Ha ezeket a nagyvárosi projekteket leszámítjuk, akkor két, talán három területi gócpontot fedezhetünk fel. A legmarkánsabb Zala megye déli-délnyugati térségében található, a korabeli Letenyei járásban, illetve Zalaegerszeg térségében. A másik koncentráció ÉK-Magyarországon, Szabolcs és Szatmár-Bereg megyék határán alakul ki, a harmadik pedig a kevésbé markánsan a DK-i határon, a korabeli Bihar vármegye területén.

Összességében ezt a kategóriát úgy értékelhetjük, hogy ez is inkább minőségi fejlődést hozott. Az elvileg „iskolátlan községeket” érintő programelem települési szinten valójában többségében olyan községek és városok sorába hozott beruházásokat, amelyekben egészen nyilvánvalóan volt oktatási intézmény, sokszor nem is egy. Így az „iskolátlanságot” esetleg

településrészi értelemben lehet csak értelmezni, de még inkább, általános egyensúlytalanságnak az iskolai kapacitások és a beiskolázandó gyermekek száma között.

4.1.2 Községek iskolák és fejlesztési tervek nélkül

A program összesen több mint 1700 településen irányozott elő valamilyen fejlesztést, 1500-nál több olyan község van, amelyik nem szerepel a tervek között. Ezeknek egy része nyilvánvalóan olyan település, ahol az oktatásügy helyzetét rendezettnek minősítették, központi beavatkozásra nem látszott ok. A kimaradó települések közül 1300-ban van népiskola, 236-ban elvileg nincs. ugyanakkor ez a szám egészen biztosan nem valós. Nem lehetnek kétségeink afelől, hogy például az akkoriban 2700 fős Rajka, vagy az 1600 fős Kémence rendelkezett alapfokú oktatással. Azonban, ha a hibák miatt óvakodunk is az egyes településekre vonatkozó következtetések levonására, néhány általános, a csoportra vonatkozó megfigyelést meg lehet kockáztatni.

1. Az iskola nélküli települések felső mérethatára valahol 600 fő körül húzódik (amennyiben a fentihez hasonló kiugró értékeket kizárjuk). Az ismert lélekszámú települések mindegyike népesebb ekkor (1930-as népszámlálás) 100 főnél, az átlag 300 fő körül alakul. Ez az érték 2011-re 129 főre csökkent, és 36 község lakossága kisebb 100 főnél. Ugyanakkor a zsugorodás Erre a csoportra már a vizsgált időszakban is jellemző volt, a véletlenszerűen kiválasztott 10 elemes minta esetében a nyolc településnek negatív volt a tényleges szaporodása 1920 és 1930 között, pozitív természetes szaporodás mellett intenzívebb elvándorlással.
2. Az iskolával nem rendelkező és a programban sem szereplő községek 80%-át a római katolikus népesség nagy többsége jellemzi, csak mintegy 20%-uk református többségű, vagy rendelkezik jelentős, jellegadó református kisebbséggel. Etnikai szempontból az érintett önálló községek szinte kizárólag magyar jellegűnek tekinthetők, nem csak abban az értelemben, hogy lakosságuk abszolút többsége magyar anyanyelvű, hanem hogy nincs jelentős, jellegadó etnikai kisebbség sem a községekben.
3. Feltűnően sok a csoportban az olyan község, amely időközben elvesztette közigazgatási önállóságát, az összes település 60%-a ilyen. Ezek egy részét ma városokba olvadt településrészeként találjuk meg, mivel a központi belterület részét alkotják, ezért önállóan nem jelennek meg a statisztikákban sem. Ilyen például

Mecsekszentkút (Pécs), Vorhota és Apátfa (Zalaegerszeg), Szabadhegy (Nagykanizsa) esetében. A többi község, elsősorban Vas és Zala megyékben, klasszikus összeolvadás alanya lett, talán nevének egy része és persze a terepen felismerhető morfológiai határvonal emlékeztet önállóságára (pl. Nagybábony – Bábonygyer, Karáncsapátfalva – Karancslapujtó, Nemesvis – Répcevis stb.).

A községekre alapuló oktatási rendszer alapjai még a modern közigazgatás előtti időkbe nyúlnak vissza, hiszen a hazai közoktatás eredetileg döntően felekezeti oktatást jelentett, vagyis az alapvető szervezeti egység az egyházközség volt. A rendszert modernizáló, általában igen pozitív kontextusban emlegetett 1868. évi XXXVIII. törvénycikk, vagyis az Eötvös-féle népiskolai törvény csak ott rendelte el „községi népoktatási intézmények” felállítását, ahol az egyházközségek nem tartanak fenn a törvénynek megfelelő iskolákat, illetve a törvény lehetőséget biztosított a külön felekezeti iskolák községi iskolává történő összevonására is. Azonban minden progresszivitása ellenére (vagy éppen azért) ez a törvény is számolt a geográfiai és demográfiai, legfőképpen pedig a gazdasági realitásokkal. A törvény 37 §-a kimondta, hogy az önálló adóközséget képező puszták és majorok nem kötelezhetők népiskola felállítására és egy szomszéd községhez csatolandók, illetve a 46 § pedig megengedte, hogy egymástól legfeljebb fél „geographiai mértföld¹⁶” távolságra lévő községek szükség (anyagi szükség) esetén közös iskolát tarthatnak fenn. Ez a gyakorlatban az alkalmazott mintegy 4 km-es távolság miatt elsősorban a Dunántúl aprófalvas (bár ekkoriban az aprófalva nem olyan apró, mint napjainkban, 100 főnél kisebb települést elvétele se találunk) térségeiben adott lehetőséget a társulásra (Baranya, Vas, Zala megyék), ahol a szétaprózott struktúrában az egyes települések távolsága nem túl nagy.

Ennek nyomán Klebelsberg fellépése előtt olyan hálózatot találunk Magyarországon, ahol az egy község – legalább egy iskola alapelv érvényesülése alól számos kivétel volt található, egyébként összhangban a társadalmi és földrajzi realitásokkal. A programnak azon elemei, amelyek ténylegesen a hálózat kiterjesztését szolgálták, ennek a helyzetnek a fényében értékelendők. Ha visszautalunk arra, hogy a Klebelsberg idejében önálló iskolával nem rendelkező községek milyen magas hányada vesztette el napjainkig közigazgatási önállóságát, akkor egyébként feltételezhetjük, hogy a közös iskola fenntartása a későbbiekben a települések általánosabb integrációjának első lépéseként funkcionált.

¹⁶ Ahány ház, annyi mérföld, de minden bizonnyal itt az ún. magyar mérföldről van szó, amely mintegy 8500 méter távolságot jelentett.

Általában az alapfokú oktatás helyben történő biztosítását kiemelt jelentőségűnek szokás tartani a falusi települések népességmegtartó-képességének alakulásában. Jankó Krisztina, aki 2011-ben doktori értekezést szentelt az iskola-körzetesítések társadalmi hatásainak – kiemelve Klebelsberg tevékenységét, mint a körzetesítéssel szemben megfogalmazott, területi expanziós politikát – a demográfiai hatások kapcsán alapvetően Nemes Nagy József egy 1982-es tanulmányát idézi, aki a népességvesztés ütemét közel egyharmadával találta gyorsabbnak az 1970-es években az iskolával nem rendelkező falvakban.

Ez a kérdés a program értékelése kapcsán is felvethető. A korban meglévő 260 iskola nélküli település közül 209 már 1920 és 1930 között is csökkenő népességű pályán mozgott. Napjainkban ezek közül (nem féltetetlenül csak a zsugorodóak köréből) 113 település elvesztette közigazgatási önállóságát¹⁷. A program új belterületi tantermek létesítésére kiválasztott települések háromnegyed azonban növekvő népességgel rendelkezett, vagyis vélhetően ezeket tudatosan prioritizálták a már akkor is hanyatló falvakkal szemben.

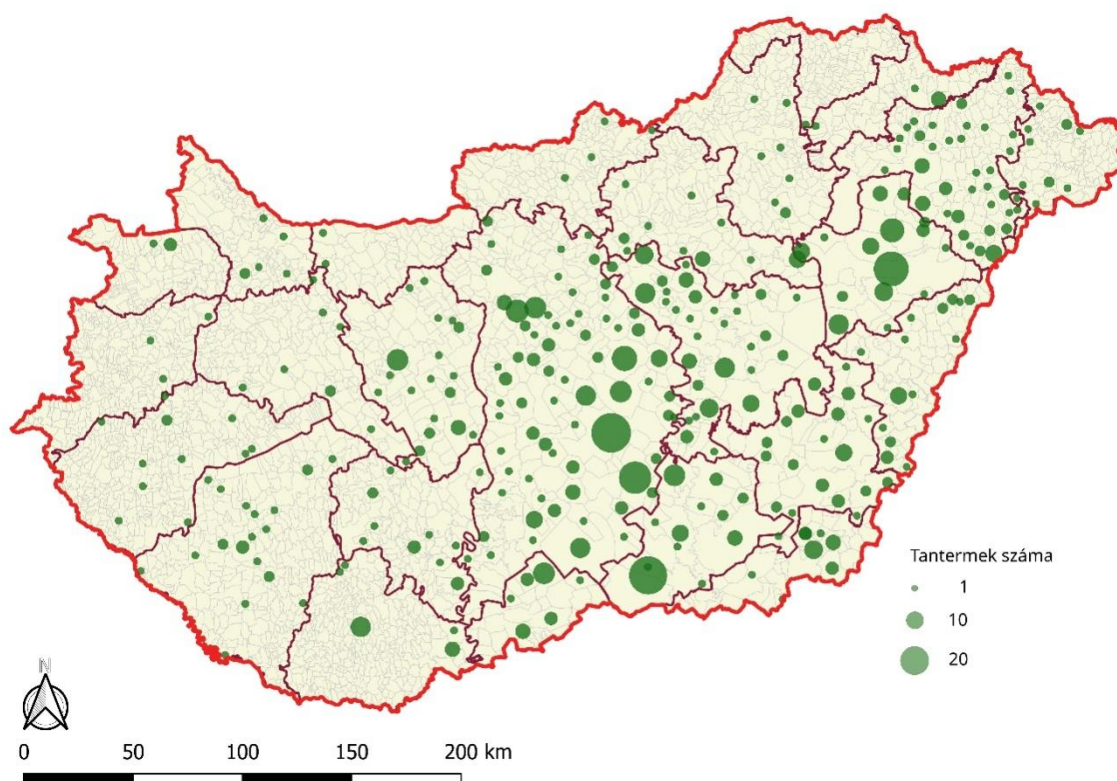
4.1.3 Külterületi iskolafejlesztések

Ha van valami, amiről a Klebelsberg-féle oktatási politika híres, akkor a tanyákat, külterületeket érintő iskolaépítési programról. Mai szemmel nézve hihetetlen az a jelentőség, amelyet a külterületek akkoriban az ország népességföldrajzában betöltöttek. Az 1930-as népszámláláson összeírt 8,7 millió főből például 1,9 millió volt külterületi lakos. A külterületek persze jelentős mértékben különböztek egymástól mind genetikájuk, mind funkciójuk, mind pedig az ott élők tipikus társadalmi státusza szempontjából. Nem csak és nem kizárólagosan a leggyakrabban asszociált (magányos) tanyákra kell gondolni, hanem ugyanezen tanyák bizonyos szabályosságot mutató csoportjaira (sortanyák, bokortanyák), az elsősorban Dunántúlon elterjedt, nagybirtokközpontokként ekkor még eredeti funkciójukban működő majorokra, szőlőhegyi szórványokra, valamint olyan, nem agrár-funkciójú külterületi lakott helyekre, mint a bányatelepek, vasúti őrházak, gátőrházak és hasonlók (BELUSZKY, 1999; MENDÖL, 1963). Csongrád megyében a népesség 47%-a lakott külterületeken, de még az ebből a szempontból kevésbé szem előtt lévő Somogyban is elérte az érték a 21%-ot, Fejér megyében a 29%-ot. A bel- és külterületi népesség írni-olvasni tudása között országosan mintegy hat százalékpontos különbség volt, de ez egyes megyékben a tíz százalékpontot is elérte. A jelentős lemaradás egyben jelentős „fejlesztési

¹⁷ Pontosabban: jelenleg nem önálló. Számos esetben ugyanis előfordult, hogy a – jellemzően az 1960-as években – elvesztett önállóságot a rendszerváltás után visszanyerték a községek.

tartalékok” jelent: valójában, ha az oktatáspolitikai cél a népesség általános műveltségi színvonalának emelése, akkor ezen a téren lehetett leginkább eredményeket elérni.

Az ellátatlan települések külterületi fejlesztési terveiben 732 tanterem építését irányozták elő 325 településen (vagyis a településállomány mintegy 10%-án), továbbá 637 tanári, tanítói lakást – négy kivétellel azokon a településeken, ahol tantermeket is létre kívántak hozni. Ezek kivétel nélkül olyan települések voltak, amelyeken már volt (belterületi) iskola. Ennek megfelelően, ezek a községek jobbra nagyobb települések, az átlagos lélekszám 6000 fő feletti, a medián is meghaladja a 3500 főt, és csak 18 település volt 1000 fő alatt.

3. ábra: Új tantermek építése „iskolátlan községekben”, külterületen
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

A térképen jól látható a program igen erőteljes területi koncentrációja. Az alföldi megyék felülreprezentáltsága érthető és várható, de ezen belül is kiemelkedik a mai Bács-Kiskun és Csongrád-Csanád (akkoriban jobbra Pest-Pilis-Solt-Kiskun, illetve Csongrád) megyék területe. Voltaképpen Kecskemét és Szeged, ahol egyenként 25 és 27 tanterem építését

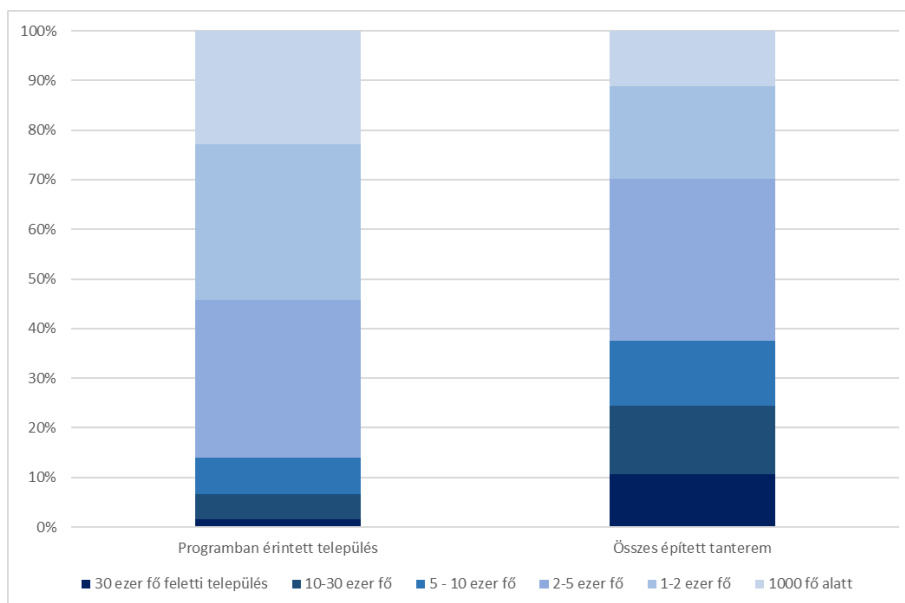
vették tervbe, önmagukban kiemelkedő jelentőségűek. De elmondható, hogy szinte nincs olyan alföldi mezőváros, ahol ne terveztek volna beruházásokat – talán Bihar vármegye jelenti a kivételt, illetve a beregi, szatmári végek, ahol a településállomány nem annyira tipikusan alföldi. Megjelenik ugyanakkor a külterületi típus a Dunántúlon is, ahol a külterületi népesség nem annyira a tanyákon, hanem uradalmi majorokban, pusztákon összpontosul (és ezáltal az alföldinél általában koncentráltabb), illetve (bár ekkor még kevésbé) szőlőhegyekhez kapcsolódik. A várakozásoknak megfelelően a Dunántúl területéről Fejér megye déli része, Tolna és Belső-Somogy érintett.

Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy tényleg a tanyasi iskolák létrehozása volt-e a program legfontosabb eleme? Ha az érintett települések számát vagy a megvalósult beruházásokat számát nézzük, akkor, mint látni fogjuk ez koránt sem volt igaz. A 326 községben felépült, illetve tervbe vett 732 tanterem elvileg 2,15 millió embert érintett – ha az érintettséget a települések közigazgatási határai alapján, az 1930-as népességből redukáljuk. Ugyanakkor ez a szám azért mindenképpen túlzó, hiszen a népesség még a leginkább „tanyás” mezővárosok esetében is számottevő koncentrációt mutat a belterületen. Az alföldi megyékben a népesség körülbelül egyharmada élt ekkor külterületeken, és nem szabad azt sem elfelednünk, hogy ez a népesség akkor még növekedett (BECSEI J. 1988). Vagyis nem szabad azt az anakronisztikus hibát elkövetnünk, hogy napjaink előregedő tanyasi népességének képét vetítjük vissza az 1920-as évekbe, valójában az iskolás korú népesség aránya ekkor még sokkal magasabb itt a mainál. A külterületi iskolafejlesztések lefedték az Alföld szinte egészét, és a Dunántúl legfontosabb külterületekkel jellemezhető tájegységeit, a közigazgatási érintettséget közel egy millió főre becsülhetjük. Ha a kapacitásokból indulunk ki, akkor 16-18000 gyermek, vagyis a családokon keresztül mintegy 70-80 ezer érintett kalkulálható. Azt sajnos nem áll módunkban kiszámítani (pedig érdekes lenne), hogy egy-egy új külterületi iskola mennyivel csökkentette az iskolába való eljutás átlagos idejét, mennyiben növelte az iskolák tényleges látogatottságát (csökkentve például az időjárás vagy útviszonyok miatta kieséseket, stb.). Ugyanakkor ezek miatt megkockáztatható, hogy egy-egy új külterületi iskola létesítése a legnagyobb fajlagos hasznot hozta az érintettek életminősége szempontjából. Ezzel szemben a koncentráltabban zajló nagyvárosi fejlettségek aggregált haszna talán jelentősebb – költség/haszon aránya szinte biztosan jobb.

4.1.4 Expanzió helyett megújulás – a beruházási program rekonstrukciós elemei

Amint azt már a fentiekben említettük, a programban arányaiban a nagyobbik részt nem a hálózat kiterjesztése, hanem kapacitásbővítés és kapacitás-megújítás teszi ki. Ennek kapcsán nem szabad elfelejtenünk az adott időszak történeti kontextusát: részben az első világháború, részben az utána kialakult helyzet, forradalommal, ellenforradalommal, válsággal, békekötéssel, hiperinflációval jellemezhető időszaka miatt legalább 10, de inkább 15 évnyi elmaradt beruházás halmozódott fel a közoktatásban. Mindeközben az ország urbanizációja nem állt meg, a településhálózat átalakulását számos hatás segítette elő: háborús konjunktúra az iparban és a bányászatban, az anyaország felé irányuló migráció egyaránt a városok növekedését segítették elő. 1920 és 1930 között a 23 30 ezer főnél népesebb város körül négy lakossága 15%-kal nőtt (Budapest, Pécs, Nyíregyháza, Szolnok), de Miskolc és Szombathely növekedése is meghaladta a 10%-ot. A kisebb városok, nagyobb községek közül 20% feletti növekedés produkált az adminisztratív okokból a megyeszékhellyé váló Berettyóújfalu, vagy a „maradék” Komárom, több hirtelen határmentivé, legalábbis határközelivé váló kisváros (Nagyecsed, Kisvárda), de a Budapest környékén formálódó elővárosi gyűrű külső elemei (Dunakeszi, Budaörs, Vecsés), sőt Siófok is. Az ipari jelleget a gyorsan növekvő városok közül Salgótarján, Ajka, Tatabánya képviselik.

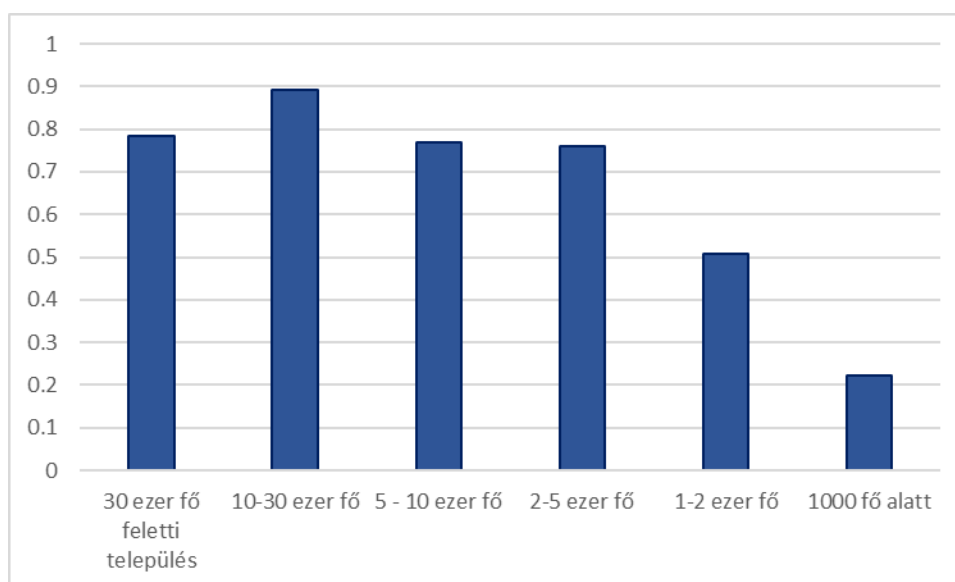
A beruházási programban a zsúfoltság csökkentése érdekében 2368 belterületi és 429 külterületi tanterem építését irányozták elő. Ez a programelem meglehetősen dekoncentrált, összesen mintegy 1100 települést érint, ezáltal egy településen tipikusan két tanterem épülhet. A programba bevont települések 14%-a volt 5000 főnél népesebb, egyharmada 2000 és 5000 fő közötti, szintén egyharmada 1000 és 2000 fő közötti. De még az 1000 fő alatti, a korban kicsinek községek területén is épült 264 tanterem és számos 300 fő körüli település is érintett volt (pl. Lapánca, Répáshuta, Mónosbél).

4. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített bel- és külterületi tantermek megoszlása településméret szerint

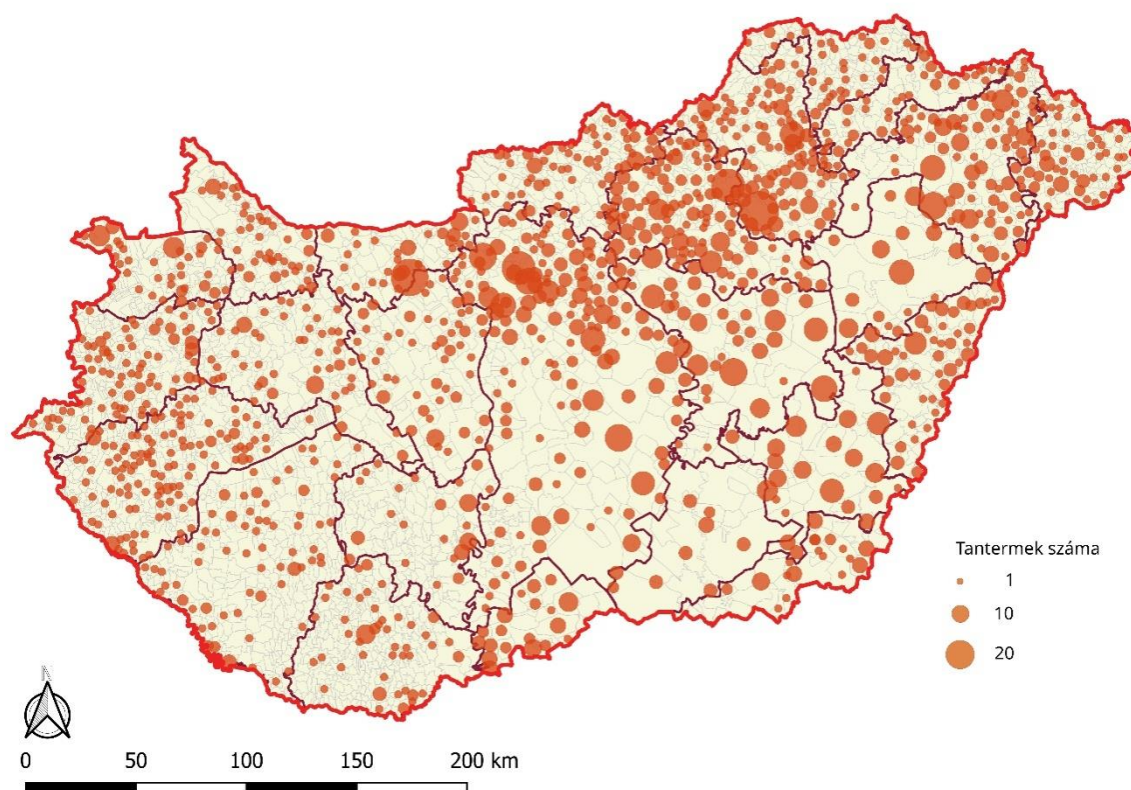
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Ha megnézzük az arányokat, azt mondhatjuk, hogy a 30 ezer fő feletti városok döntő többsége (80%-a) szerepel a programban, és az arány a 10 és 30 ezer közötti, mondjuk középvárosi kategóriában megközelíti a 90%-ot. A program súlypontját azonban a nagyközségek, kisvárosok mezőnyében találjuk, ahol a települések háromnegyed érintett.

5. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített bel- és külterületi tantermek programelemében érintett települések aránya az egyes lélekszám-kategóriákban

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

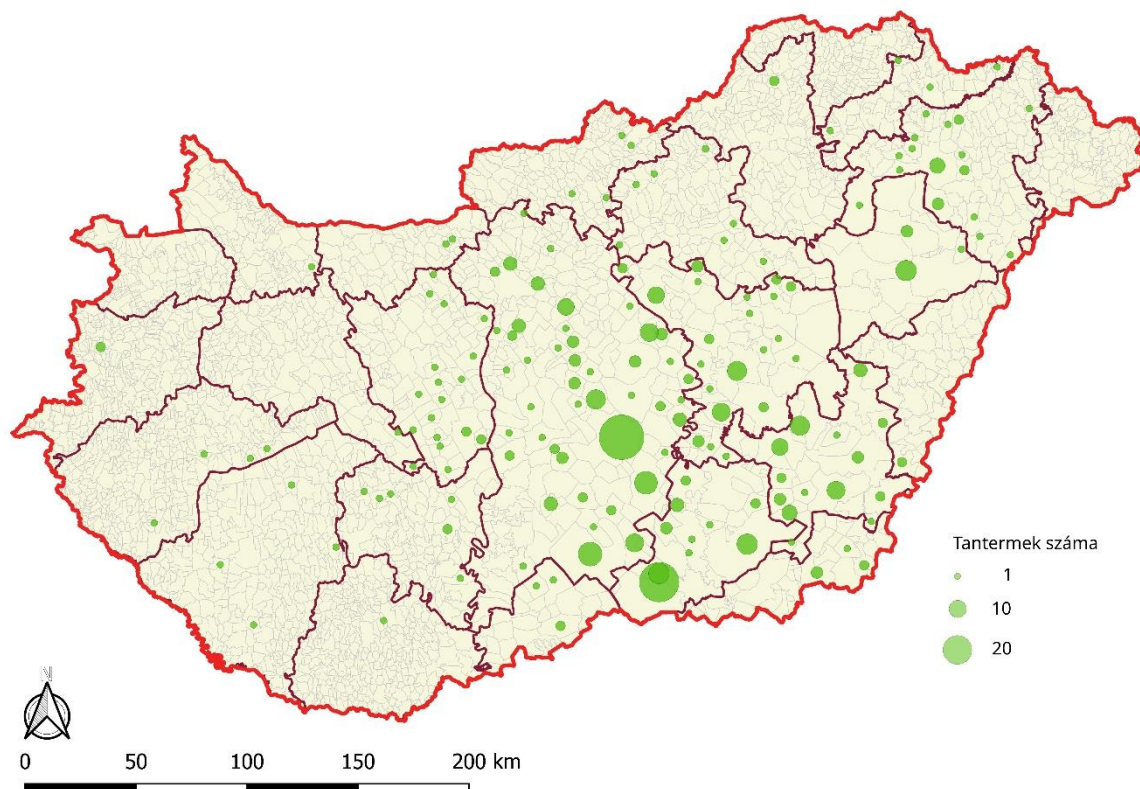

6. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített belterületi tantermek megoszlása az egyes településeken

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

A jelentős településszám már jelzi, hogy a területi kép viszonylag egyenletes, a program elérte az ország minden régióját, táját. Azonban bizonyos tendenciák mégis csak kiolvashatók a területi képből, amelyek tanulságosak részben az oktatási politika, részben áttételesen az (implicit) területi politika és a területi különbségek szempontjából is. Ennek kapcsán feltűnő az újonnan megvont határ mentén fekvő térségek magas szintű érintettsége, például Bajától délre Bács vármegyében, a keleti határszélen Békés, Bihar, Hajdú és Szatmár térségében, de még a Dráva mentén is. Szintén határozottan kirajzolódik Észak-Magyarország: A Zagyva felső völgye és a Sajó völgye határozottan kapcsolatba hozható a helyi bányászat által generált iparosodással, Miskolc és Diósgyőr kisebb községek is érintettek. De látványos a koncentráció az Alföld északi peremén, a Jászságban, Hevesben, a Mátra és a Bükk déli lábainál is. A Dunántúlon vagy a zsúfoltság volt kisebb, vagy az oktatási feltételei voltak eleve valamivel jobbak, de különbségek jól kirajzolódnak. Gócpontként, ipari gócpontként Tatabánya-Dorog-Pilisvörösvár térsége értelmezhető, ezen

kívül Győr és Kapuvár térségében fekvő községek kapcsán van némi csoportosulás. Utóbbi (miként a bácskai mintázat is), felveti annak a lehetőségét, hogy egy-egy kisebb térség (választóközrzet?) sikeresen tudta képviselni az érdekeit, és egymással szomszédos települések egyszerre kerültek be a támogatandók közé. Zala megye viszonylagos felülreprezentáltsága – dunántúli kontextusban – kimutatható. Baranya ismét csak alulreprezentálnak tűnik, Tolna megye szintén.

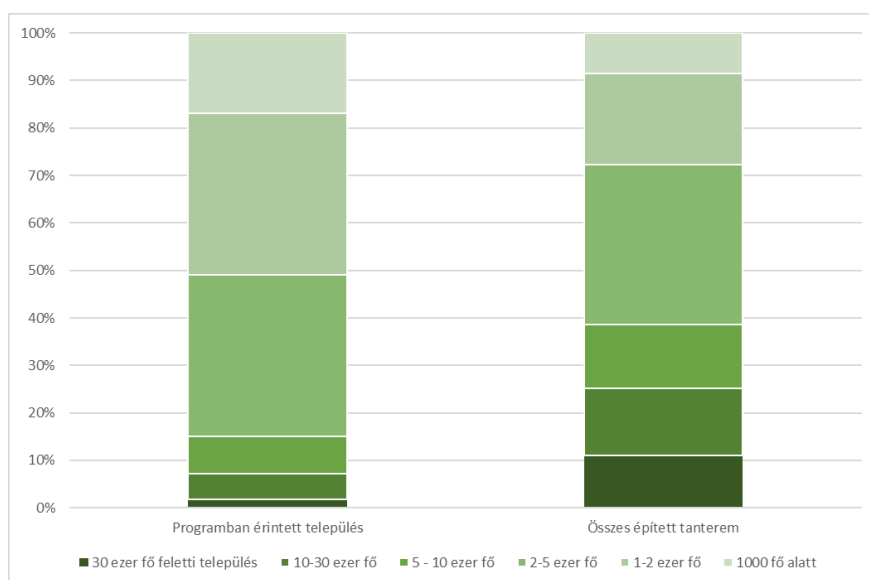

7. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített külterületi tantermek megoszlása az egyes településeken

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

A zsúfoltság megszüntetése ellen létrehozott új tantermek programszinten úgy válnak el az „iskolátlan községek” programelemétől, hogy amíg ott alapvetően új telephelyek (iskolák) épülnek, addig ez itt nem szükségszerű, gyakrabban csak a meglévő épületek bővítésével van dolgunk. A harmadik programelem még hangsúlyozottabban ilyen, nem változtatja meg alapvetően az oktatás feltételeit, nem teremt új elemeket a hálózatban, csak rekonstruálja a meglévőket.

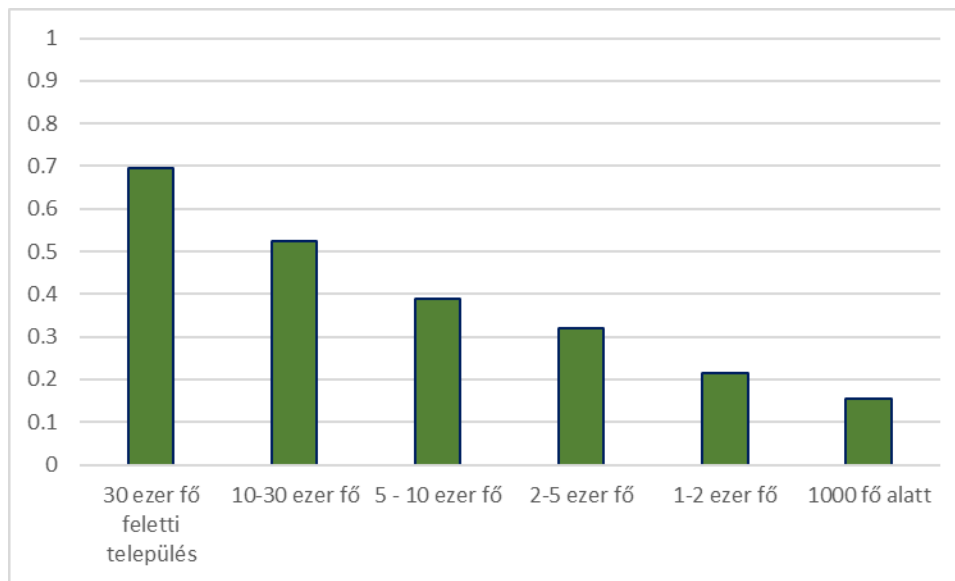
A programelem általános sajátosságairól nagyjából azt lehet elmondani, amit az előző elemcsoportról. A koncentráció kicsit magasabb, a kis lélekszámú települések fajlagos súlya csekélyebb. A súlypont itt még egyértelműbben a falusi, nevezetesen leginkább a nagyobb községi iskoláknál van, a 2-5000 fő közötti települések aránya a legnagyobb.

8. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített bel- és külterületi tanterem megoszlása településméret szerint

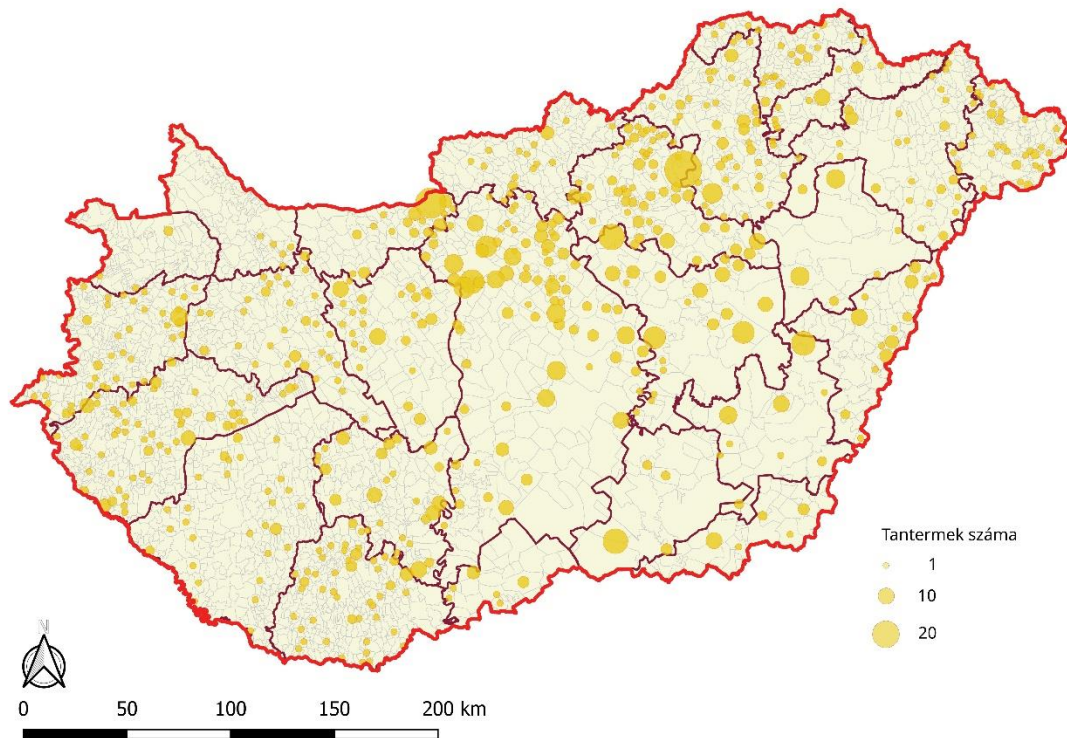
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Mivel a teljes elemszám jóval kisebb, mint az előzőekben láttuk – 713 településen 1392 tanterem építését vették tervbe – az összes bevont település aránya is kisebb az egyes kategóriákban: már a kisvárosi kategóriákban is csak 50%, a nagyobb községeknél már csak 30% a bevont községek aránya az összesből, de a 30 ezernél népesebb városoknál sem haladja meg a 70%-ot.

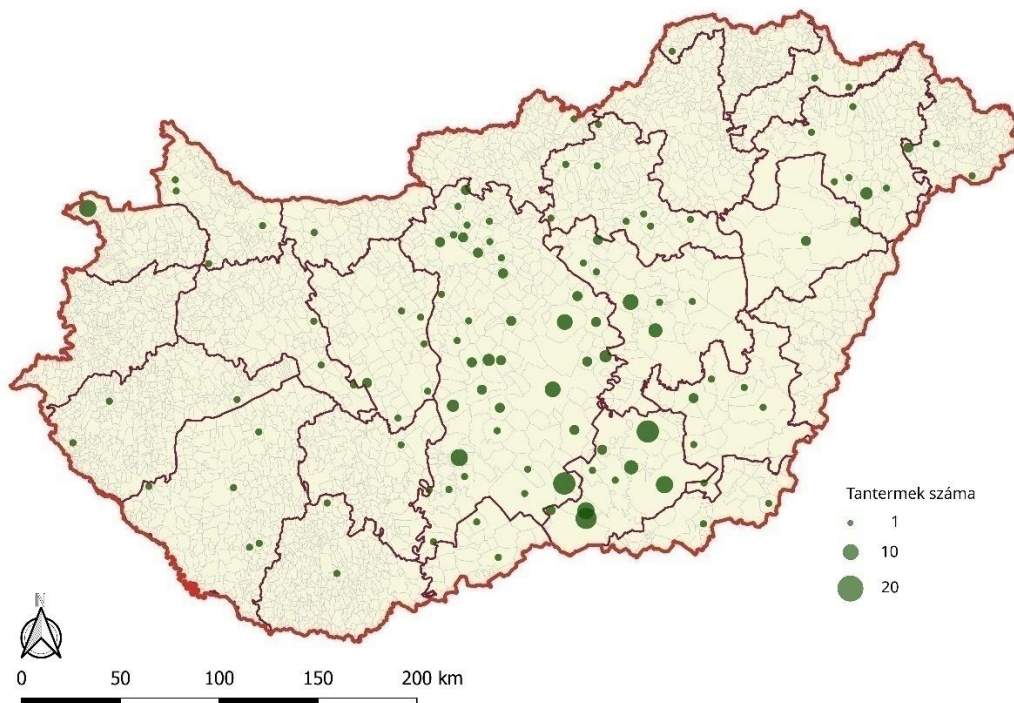
*9. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített bel- és külterületi tantermek programelemében érintett települések aránya az egyes lélekszám-kategóriákban
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján*

A területi struktúra, ha nem is teljesen, de valamelyest eltérő konfigurációt mutat. Az Alföld ebben a tekintetben – ha hozzászámítjuk a külterületi terveket, akkor is – alulreprezentált: csak a határ menti, délkeleti, és beregi térségek emelhetők ki. Szintén határozott koncentráció van a Közép-Tisza vidékén, és ahogy az előzőekben is, Heves és Borsod megyékben. Határozottan kirajzolódik egy Budapest körüli koncentráció, mint belső (Újpest, Kispest, Csepel) mint pedig a külső gyűrűben, valamint a Tápió mentén. Szintén a korábbiakhoz képest felülreprezentált Tolna és Baranya térsége, de szinte teljesen kimarad Somogy, Győr, Moson és Sopron vármegye.

10. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített belterületi tanterem az egyes községekben

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

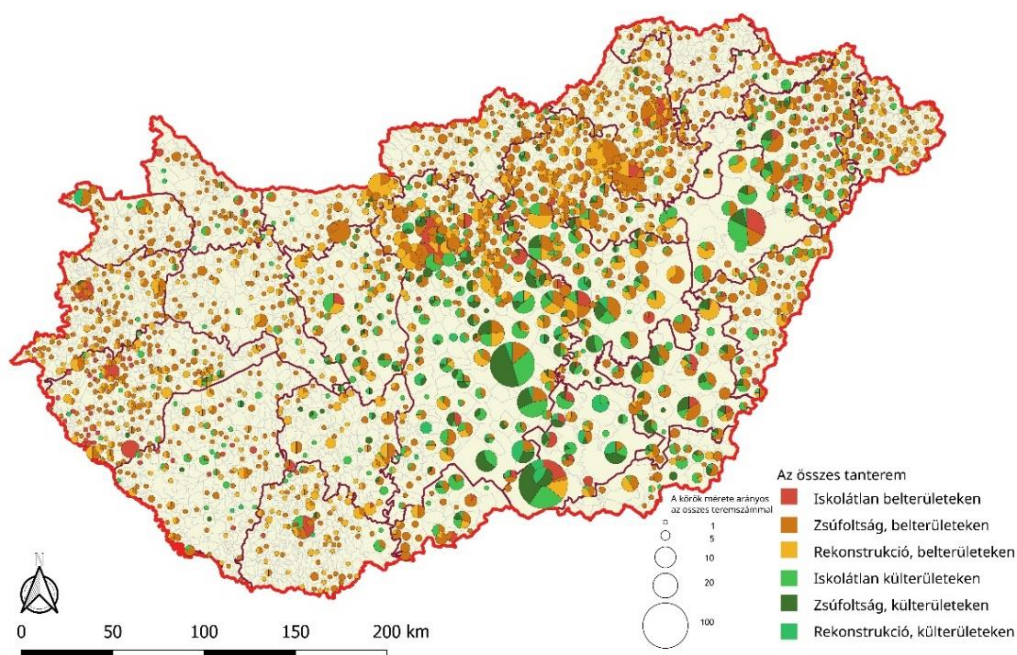
11. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített külterületi tanterem az egyes községekben

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

4.1.5 A teljes program területi különbségei

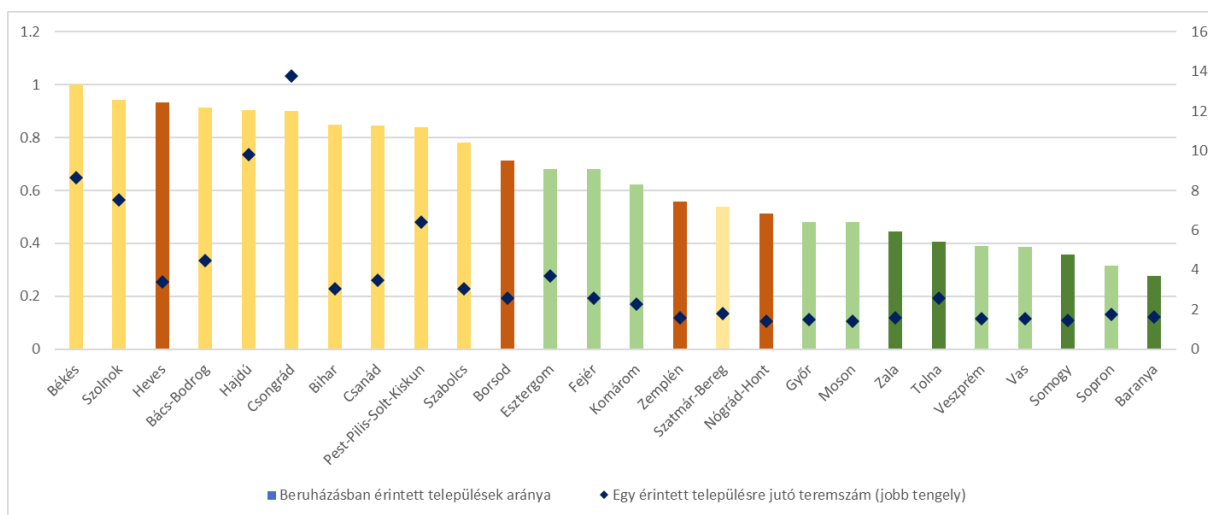
Ha térképen ábrázoljuk az összes megépült és tervezett tantervet, kül- és belterületen, mindhárom kategóriában, akkor egy meglehetősen nehezen áttekinthető, adatokkal túlterhelt ábrát kapunk eredményül. Első látásra ezen úgy tűnik, hogy a program szinte hiánytalanul befedi az ország egészét. Ugyanakkor a területi eloszlás kapcsán mégis csak felfedezhetők bizonyos egyenlőtlenségek.

Az első ezek közül az Alföld felülreprezentáltság. Ez a benyomásunk részben valós, részben csak ábrázolástechnikai kérdésekből fakad: a koncentráltabb településhálózat koncentráltabb beruházási struktúrához vezet. Ez azonban már átvezet egy tartalmi eltéréshez, a nagyobb átlagos településméret miatt a területi lefedettség sokkal hézagmentesebb, és egy-egy kimaradó település látszatra komoly „hiátust” eredményez (mint pl. Polgár esetében, félúton Debrecen és Miskolc között). Az Alföld felülreprezentáltságát mutatja egy másik sajátosság is, nevezetesen, hogy az Alföld újonnan létrejött külső, Románia felőli határa mentén lényegében minden települést bevontak a programba, és a perifériáknak ez az intenzív fejlesztése nem mutatható ki egyetlen más tájegységben sem. Fontos látni azt is, hogy az Alföldön belül nem csak a széles határu mezővárosok – tanyarendszerek területe kerül intenzíven fejlesztésre, hanem Szatmár és Bereg vármegyék „hagyományosabb” falusias szerkezetű térségei is.

12. ábra: A programban tervezett összes tanteremépítés
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Az Alföldön kívül kimutathatók más markáns göcsterületek is. Az egyik ezek közül a főváros tágan értelmezett térsége. Nem csak a ma már a (Nagy-)Budapestet alkotó városok és községek, hanem a kicsit tágabb környezet: Gödöllő-Isaszeg-Aszód, és végig a Nagykőrös-Cegléd vonalon az Alföld felé, illetve a Pilis térsége is – összekapcsolódva a Tatabánya-Dorog-Esztergom térséggel. A másik látványosan érintett területet a Cserhát, Mátra és Bükk déli lejtőin és a köztük lévő medencékben találhatjuk. A Dunántúlon a településhálózati sajátosságok miatt sok kis beruházás van: nagyon sok az „egytantermes” település, ez némileg csalóka képet mutat. Zala megye kiemelt helyzetéről már beszéltünk: igen valószínű, hogy itt sok kis méretű, oktatási szempontból problémás község tette indokoltá az intenzívebb beavatkozást. Az összegző térképen is feltűnik azonban a Dél-Dunántúl alulreprezentáltsága.

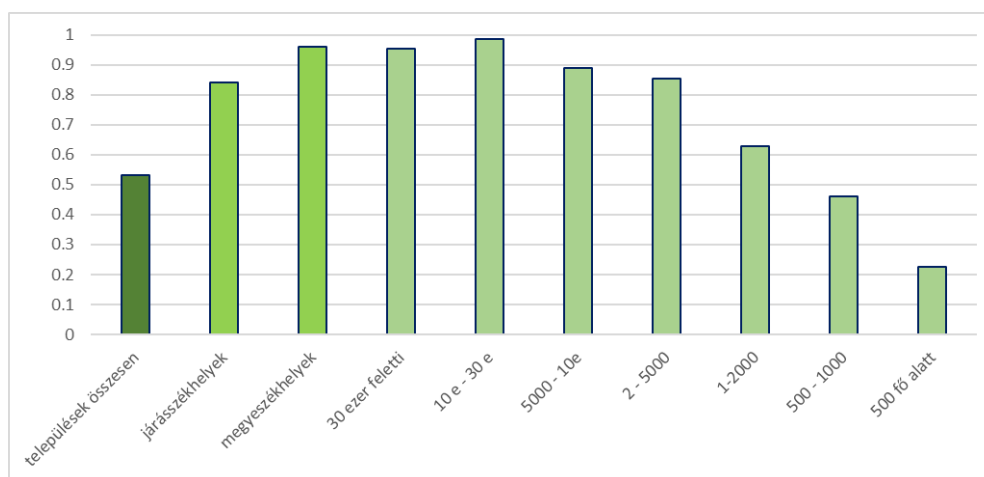

13. ábra: A beruházásban érintett települések aránya és az egy érintett településre eső tanteremszám az egyes vármegyékben
 Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Ezek a különbségek nyilvánvalóak a megyék adatainak összevetésekor is. Míg Békés megyében minden, akkoriban önálló közigazgatási egységet képező települést bevontak a programba (a mainál kisebb megyében ez csak 27 községet jelentett), az utolsó helyen Baranya áll, 27%-os értékkel. A jobb tengelyen ábrázolt átlagos tanteremszám is a koncentrálttság mértékét jelzi, Csongrád és Hajdú vármegyék kiugró, 10-12 körüli értékei.

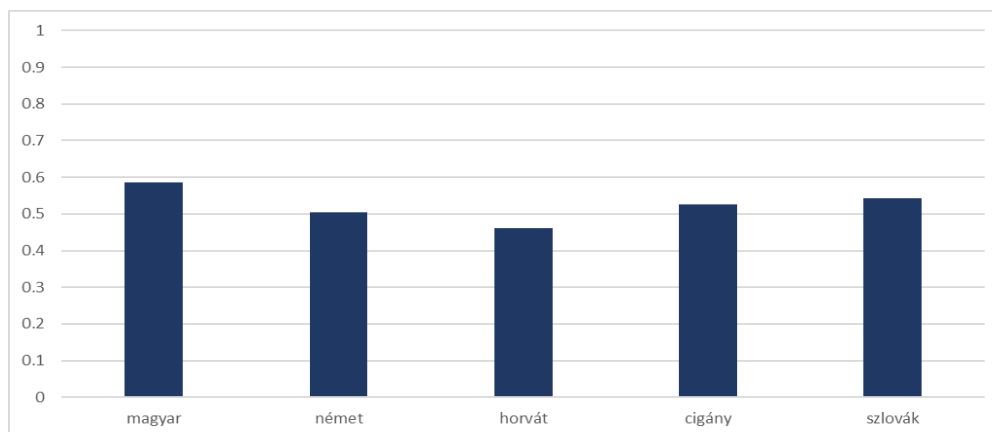
Persze a területi különbségek egy része pusztán csak a településhálózati sajátosságokra vezethető vissza. Az összes település több mit fele volt érintett valamilyen formában, és úgy tűnik, hogy a fő töréspontot az ezer fős lélekszámhatár jelenti: ez alatt már csak a községek

kisebb részében van beruházás, 500 fő alatt csak minden ötödik helyen. Ez is megerősíti azt a megállapítást, hogy hírneve ellenére Klebelsberg programját nem annyira az expanzió, hanem az átfogó rekonstrukció és a minőségi fejlesztés dominálja: amennyiben mindenk felett álló cél lett volna a kistelepülések helyi iskolával való ellátása (annak minden nyilvánvaló, járulékos és hosszú távon is fellépő, magas fajlagos költségvonzatával együtt), akkor ezen településkategória érintettsége jóval nagyobb kellene, hogy legyen.

14. ábra: Tanterem-építésekben érintett települések aránya az egyes kategóriákban
 Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

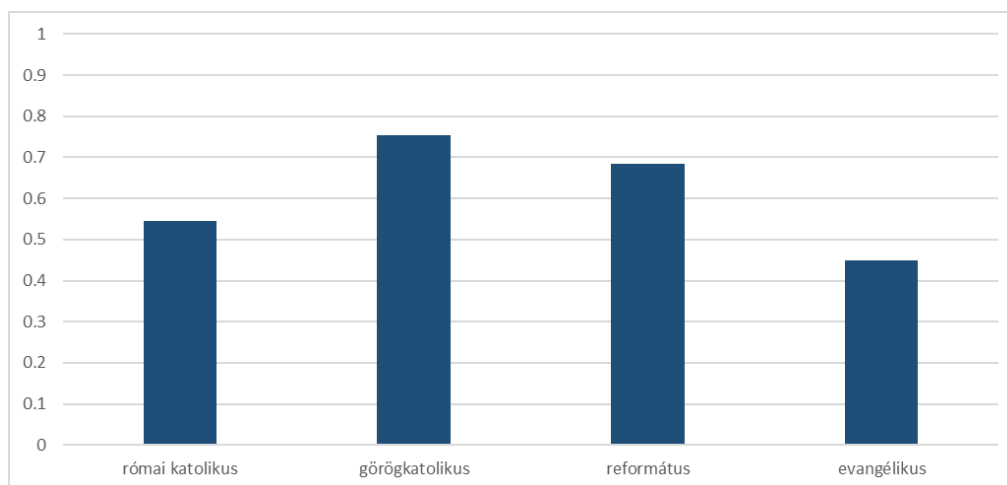
Az adatok feldolgozása során azt a feltételezést fogalmaztuk meg, hogy esetleg a nemzeti konzervatív ideológia jegyében fogant programban kimutathatók a nemzetiségi különbségek, vagyis a kizárólagosan magyar települések felül-, a nemzetiségi alulreprezentáltsága. Ennek ellenőrzésére – mivel az adatok digitalizálása más módokon a kérdés súlyához képest aránytalanul nagy idő igényelt volna – a 2001-es etnikai viszonyokból indultunk ki. Ugyan az etnikai földrajzi térkép nagyon sokat változott az elmúlt közel száz évben, de a napjainkban a kisebbségi jelenléttel jellemezhető települések (főleg a németek, szlovákok, horvátok, szerbek esetében) ugyan azok, amelyek a vizsgálat idejében még sokszor nemzetiségi többségűek voltak. Így ezeket különválogatva megnéztük az egyes etnikai karakterrel azonosítható települések érintettségét.

15. ábra: Tanterem-építésekben érintett települések aránya domináns etnikai jelleg szerint¹⁸

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Ebből azért a magyar települések felülreprezentáltsága a német és horvát falvakéhoz képest, ha halványan is, de kirajzolódik. Ugyanakkor az eltérés nem perdöntő, és fakadhat abból is, hogy a program súlypontja (a fentiekben bemutatott módon) az Alföldön keresendő, és ott nem nagyon találunk német jellegű településeket. Ez, és a Budapest térségében bemutatott gócpont magyarázza a szlovák települések felülreprezentáltságát is. A roma/cigány etnikai jelleg kevésbé mérvadó, mert a 2001-es megoszlás ebben az esetben vetíthető vissza a legkevésbé pontosan az 1920-as évekre.

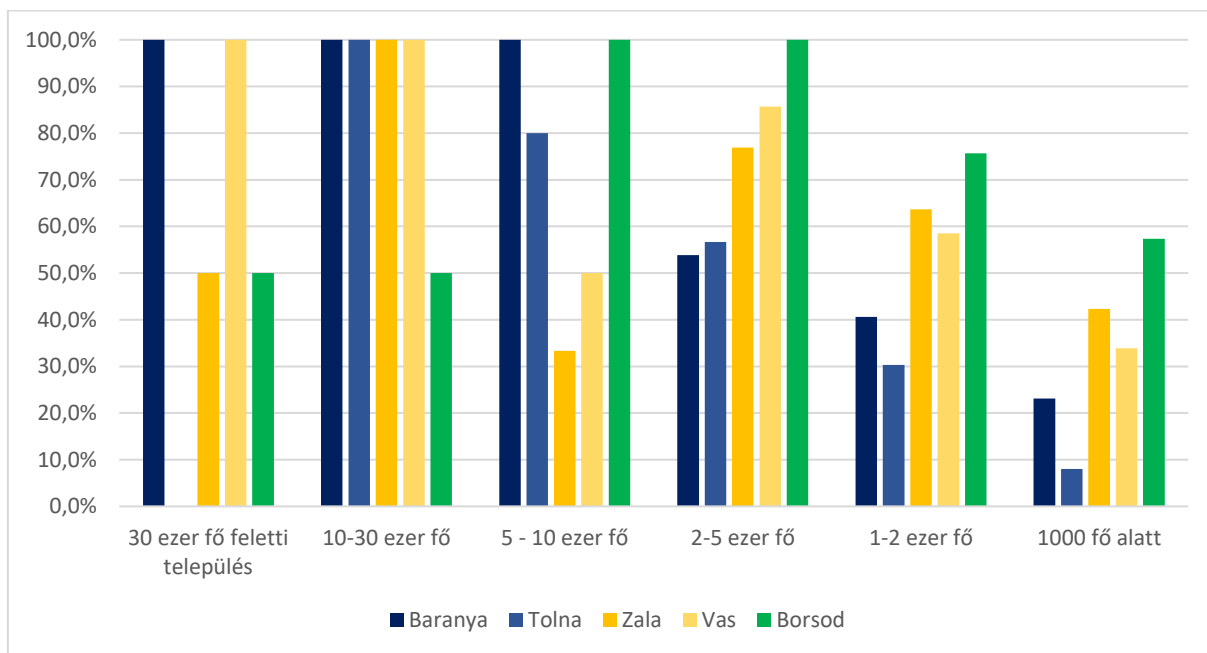
16. ábra: Tanterem-építésekben érintett települések aránya domináns vallási jelleg szerint¹⁹

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

¹⁸ Az etnikai jelleget a 2001-es népszámlálás alapján kalkuláltuk. A nem magyar kategóriába soroltuk azokat a településeket, ahol 2001-ben az egy es etnikai csoportok aránya meghaladta a 10%-ot.

¹⁹ A vallási jelleget az adott vallások relatív többsége alapján határoztuk meg, a 2001-es népszámlálás adatai alapján.

Még kevesebb tanulsággal szolgál a vallási összetétel szerinti vizsgálat (hasonlóan retrospektív megközelítést alkalmaztunk). Itt a görögkatolikus falvak felülreprezentáltsága domborodik ki, amely már a térképes elemzésből is sejthető volt, hiszen ÉK-Magyarországon jelentős beruházásokat vettek tervbe. A reformátusok és katolikusok közötti különbséget a már említett alföldi helyzet magyarázza.

17. ábra: A beruházásokba bevont települések aránya néhány kiválasztott megyében, népesség-kategóriaként

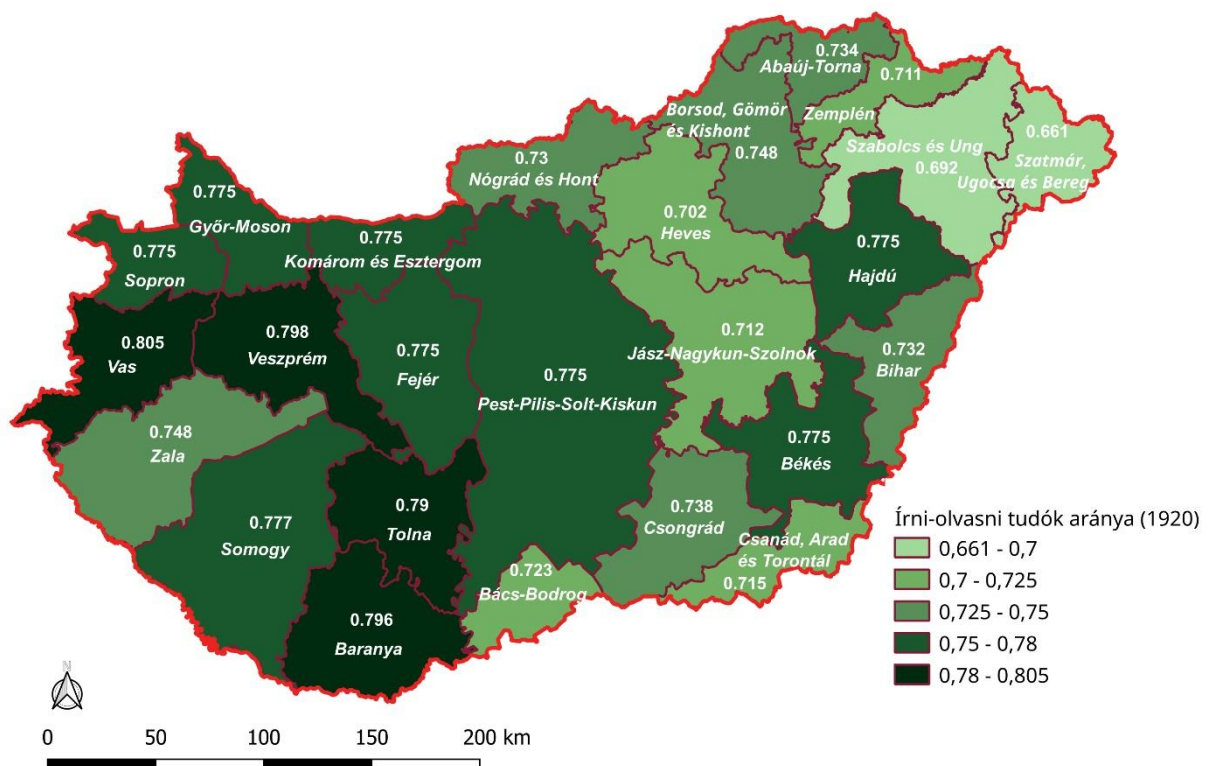
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Noha az etnikai alapú megkülönböztetést az adatok nem támasztják alá, hiszen az érintett két megyében a „német” községek érintettsége arányában nagyobb, mint a „magyaroké”, Baranya és Tolna alulreprezentáltsága továbbra is feltűnő eleme a programnak. Az okhoz sajnos nem sikerült közelebb kerülni. Ugyanakkor azt azonban kizárhatjuk, hogy pusztán a településhálózati eltérések, a faluállomány széttagoaltsága rejtené a magyarázat kulcsát. Ha ugyanis összevetjük a szintén aprófalvak által dominált Zala, Vas, valamint a véletlenszerűen kiválasztott Borsod megye részletes adatait, akkor azt látjuk, hogy a 2-5 ezer, valamint az 1-2 ezer fős méretkategóriákban Baranya és Tolna határozott hátrányban van a többi elemzett megyéhez képest. Hogy ennek okát a térség fejlettségi szintjével kapcsolatos tényezőkben kell-e keresnünk, vagy valamilyen politikai attitűd, vagy játszma

eredménye-e egy sajátos hátrányos megkülönböztetés, további, feltehetően levéltári jellegű kutatásokat igényel.

4.1.6 A program hatásai

A program hatásainak egyik indikátora az analfabéták számának alakulása lehet. A népiskolai program alapvető céljai közül az iskolai részvétel növelése és az oktatás feltételrendszereinek javítása összhangban volt azzal a stratégiai iránnyal, hogy az analfabetizmus visszaszoruljon a kultúrfölségét hirdető Magyarországon. Az írni-olvasni tudásra vonatkozóan a népszámlálások szolgáltatnak megbízható, községekre bontott adatokat. Az adott korban, dacára az ekkor más hosszú időre visszatekintő, általános tankötelezettségnek, még elég jelentős hiányosságokat mutatott, igencsak erőteljes területi különbségekkel (18. ábra)

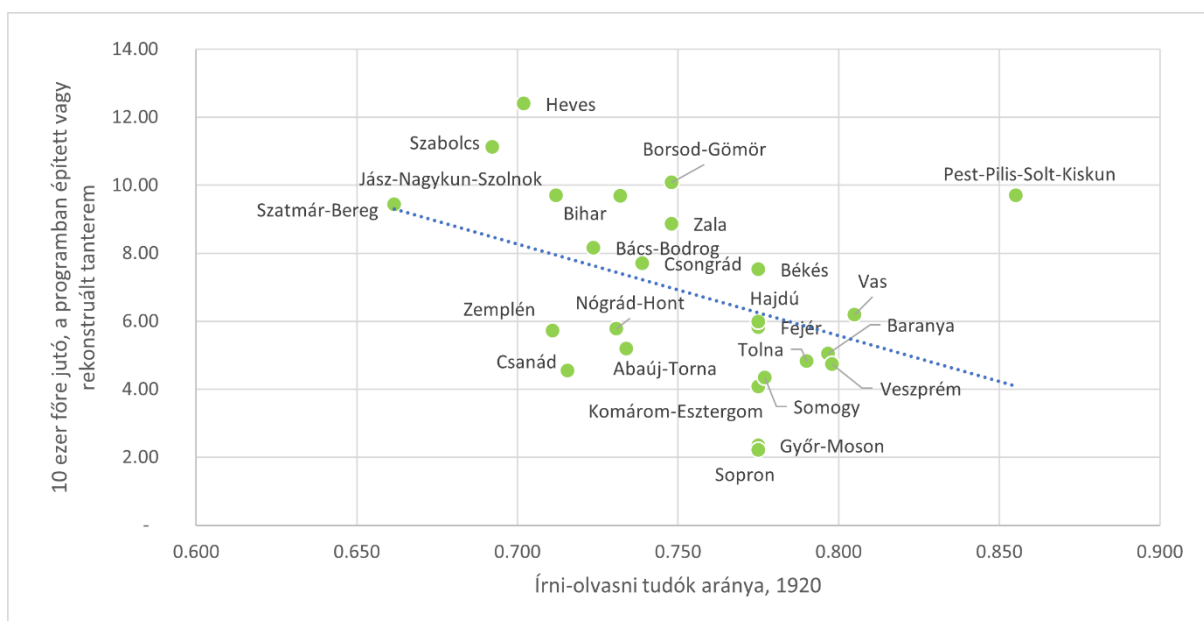

18. ábra Az írni-olvasni tudók aránya a teljes jelenlévő népesség arányában az egyes vármegyékben, 1920.

Forrás: KSH népszámlálási kötetek alapján a szerző szerkesztése.

A legjobb helyzetben nem meglepő módon a székesfőváros, a mainál kisebb, ipari elővárosait még magába nem olvasztó Budapest volt (92% körül értékkel). Az alapstruktúrában jól kirajzolódik a nyugat-keleti lejtő, hiszen a 80% feletti-körül értékek

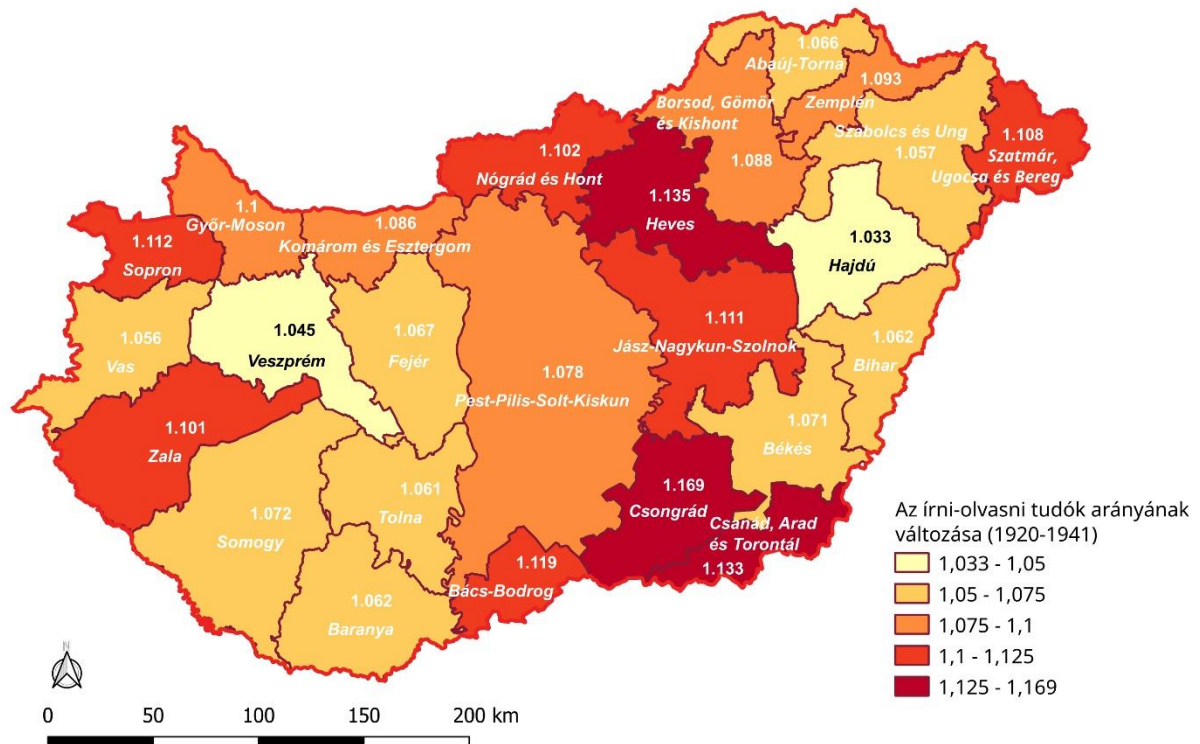
elsősorban dunántúli megyéket (Vas, Veszprém, Baranya, Tolna) jellemeznek, ahol a (részben) aprófalvas településállomány sem igazán szabott gátat az alapműveltség terjedésének. Az északkeleti periféria vármegyéi azonban a 70%-os értéket sem érték el (igaz, ezt a hatást részben annak a számlájára is lehet írni, hogy ezekben a megyékben a nyugatiakéhoz képest nagyobb volt a hat éven aluli gyermekek aránya). Az Alföldön is jól látszik a különbség a nagy(mező-)városias Hajdú és Csongrád, valamint a széttagoltabb struktúrájú, kevésbé urbanizált térségek között.

19. ábra. A 10. ezer lakosra jutó, a programban épített vagy felújított tantermek száma az írni-olvasni tudók arányában.

Forrás: KSH népszámlálási kötetek alapján a szerző szerkesztése.

Az olvasási kompetenciák szintje fontos tényező volt a program területi szerkezetének, súlypontjainak meghatározásakor. Legalábbis erre következtethetünk, ha összevetjük az írni-olvasni tudók 1920-as arányát és az egyes vármegyékben 10 ezer főre eső, épített vagy felújított tantermek számát (19. ábra). A két mennyiség közötti kapcsolat jól látható, egyértelműen elhatárolható a dunántúli vármegyéknek az a csoportja, amelyekben a magas kiinduló szinthez alacsony beruházási szám kapcsolódott (Sopron, Baranya, Veszprém, Győr-Moson). Sajátos helyet tölt be a többi megyéhez képest „óriási” Pest-Pilis-Solt-Kiskun, amely nagyon különböző fejlettségű térségeket fog össze: Budapest ipari elővárosait, Kecskemét és a Kiskunság tanyavilágát, mezővárosokat, hagyományosan erős és öntudatos polgársággal, valamint a Tápíó-vidék mai napig kifejezetten elmaradott térségeit. A jelentős számú városi központ felfelé húzza az átlagos képzettséget, de a kiterjedt külterületek miatt a markáns beavatkozás indokolt volt.

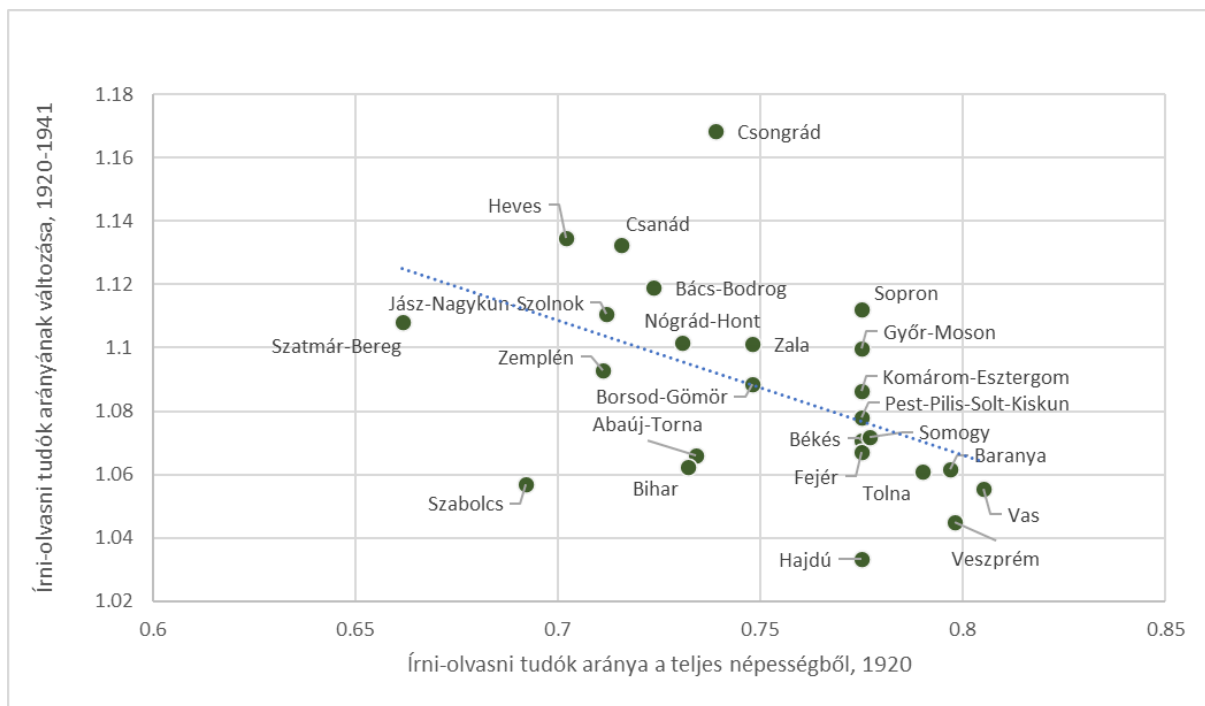

20. ábra Az írni-olvasni tudók arányának változása (a teljes népességhez viszonyítva) az egyes vármegyékben, 1920 és 1941 között.

Forrás: KSH népszámlálási kötetek alapján a szerző szerkesztése.

Egy ilyen program hatásait célszerű lenne hosszabb távon értékelni, hiszen az 1920-as évek közepe (a program indulása) és az 1941-es népszámlálás között eltelt idő voltaképpen alig néhány évfolyam beiskolázást jelent, amely kevésbé jelenhet meg a statisztikákban. A hosszabb időtávú elemzés azonban a háborúk és annak demográfiai hatásai, valamint a közigazgatási átszervezések miatt a választott területi léptékben nem lenne igazán reálisan megvalósítható. Amit a 20. ábra térképén látni, az részben a korábban is folyamatos fejlődés folytatása. 1910-től 1920-ig például az írni-olvasni tudók aránya országos szinten 68,2%-ról 76,7%-ra nőtt (a trianoni országterületre vonatkoztatva), ehhez képest 1941-re történő 83%-os növekedés első látásra nem tűnik olyan nagy ugrásnak (a növekedési ütem nagyjából megfeleződött). Azonban érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy itt érvényesül az a hatás, amely a fejlődési pályákat általában jellemzi: alacsonyabb színtről előrelépni sokszor egyszerűbb, mint magasabbról továbblépni. Vagyis a növekedés lendületének fenntartásához szükség lehetett a népiskolai programra és arra, hogy olyan helyeken terjessze ki a népoktatás elérhetőségét, amelyek korábban marginális jelentőségűek voltak és könnyen kimaradtak. Így nem meglepő, hogy a legjelentősebb növekedést bizonyos, korábban alacsony alfabetizmussal jellemezhető megyék voltak képesek felmutatni (Csanád, Heves). Külön kiemelendő két eset: a Dunántúlon a korábban már bemutatott Zala megye,

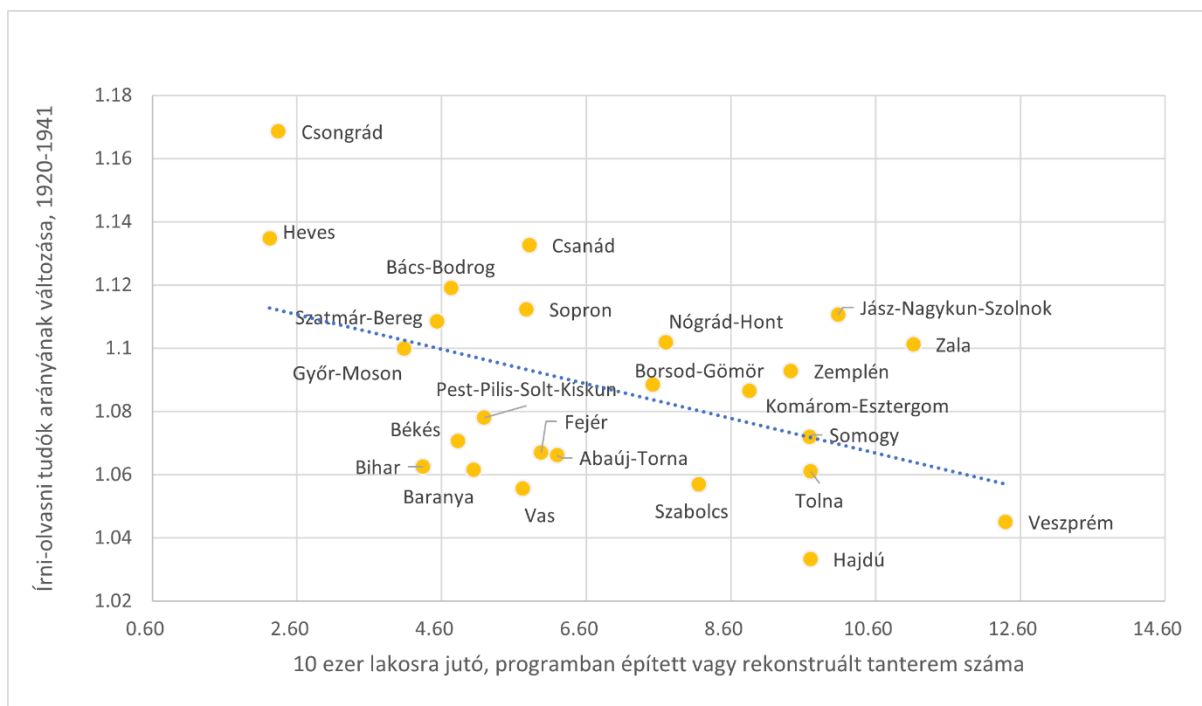
amely különösen az iskolátlan községek belterületi beruházásaiból részesült jelentős arányban, és a növekedés az olvasási képességek terén meghaladta a 10%-ot. A másik Csongrád megye, amely kiterjedt tanyavilággal rendelkezett, és így a külterületi fejlesztések egyik fő letéteményese volt.

21. ábra Az írás és olvasástudás változása (1920-1941) az írni olvasni tudók (1920) függvényében.

Forrás: KSH népszámlálási kötetek alapján a szerző szerkesztése.

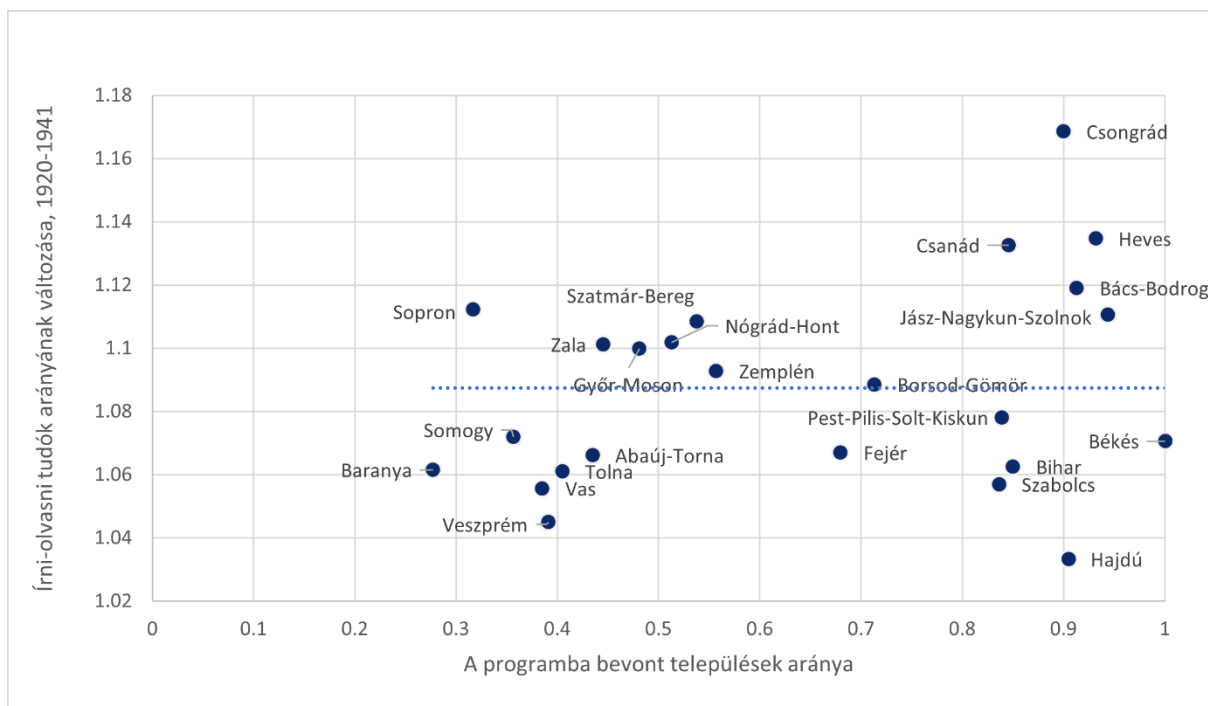
A fent bemutatott kapcsolat még egyértelműbben megjelenik a 21. ábrán. Erős fordított összefüggés van a magas kiindulási szint és a növekedés között. Néhány anomália, mind pozitív, mind pedig negatív irányban megfigyelhető. Az elsőre példa Csongrád, amely alapvetően – Kelet-Magyarországhoz képest – viszonylag kedvező helyzetből tudott kiemelkedő, 17%-ot meghaladó növekedést produkálni. A másik oldalon Szabolcs vármegye emelhető ki, amely jóval alacsonyabb (6%-nál nem több) növekedést produkált, szemben a hasonló helyzetű Heves (+14%) vagy akár Jász-Nagykun-Szolnok (+11%) értékeivel.

22. ábra Az írás és olvasástudás változása (1920-1941) a 10 ezer lakosra jutó, a programban épített vagy rekonstruált tantermek függvényében.
 Forrás: KSH népszámlálási kötetek alapján a szerző szerkesztése.

Az előzőek után némileg meglepő, de a 22. ábra inkább mintha fordított összefüggést mutatna a beruházások intenzitása (10 ezer lakosra jutó teremépítés) és az elért eredmény között. Különösen látványos ez Heves és Csongrád megyében. Jól megfigyelhető az erős szóródás, az azonos, vagy közel azonos számú beruházás egészen eltérő mértékben tekinthető ebben az időtávban hatásosnak (pl. Csongrád és Bihar összevetése, Csanád és Vas, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú párosa). Ezek alapján kijelenthető, hogy az írni-olvasni tudók arányának növekedését sokkal inkább határozta meg a kiindulóérték a vizsgált időszakban, mint a program esetleges hatásai.

Ez a – negatív – tapasztalat látszik megerősödni akkor is, ha nem a lakosságárányos beruházásokat, hanem a programba bevont települések arányát tekintjük a program területi lefedettségének indikátorának, hiszen ez a mutató talán jobban megmutatja a rurális térségekre gyakorolt hatást. Ebben a dimenzióban elsőre (23. ábra) semmilyen érdemi összefüggés nem olvasható ki, az eloszlás meglehetősen véletlenszerű (a trendvonal lényegében vízszintes és a korrelációs együttható értéke lényegében nulla). Ugyanakkor, a kiugróan sikeres vármegyék a magas érintettségű csoportban vannak (Csanád, Csongrád, Heves).

23. ábra A programba bevont települések aránya és az írni-olvasni tudás arányának növekedése.

Forrás: KSH népszámlálási kötetek alapján a szerző szerkesztése.

Városok (tvhív és rtv)	A programban szereplő tanteremk száma			10 ezer főre jutó termek száma	1920		1941		változás (1941/1920)
	belterületi	külterületi	összes		népesség	írni olvasni tud	népesség	írni olvasni tud	
Miskolc	43	0	43	7,54	56 996	82.9%	108 937	87.3%	105%
Mezőkövesd	46	0	46	24,80	18 548	67.4%	20 838	92.2%	137%
Eger	49	0	49	17,04	28 753	78.5%	34 965	92.3%	118%
Kispest	38	0	38	7,44	51 064	83.4%	65 149	97.4%	117%
Pestszentlőrinc	31	0	31	26,32	11 777	81.0%	42 073	97.0%	120%
Szeged	37	67	104	8,73	119 088	78.3%	136 752	85.8%	110%
Debrecen	30	32	62	6,01	103 227	78.2%	125 933	84.9%	109%
Kecskemét	12	74	86	11,76	73 139	69.0%	87 269	79.8%	116%
Kiskunfélegyháza	9	31	40	10,87	36 797	58.9%	38 930	88.5%	150%
Kiskunhalas	0	20	20	7,67	26 088	68.7%	33 756	88.9%	129%

24. ábra A programban szereplő legnagyobb kedvezményezett települések és az olvasástudás változása (1920-1941)

A program eredményeibe egy másik léptékben nyerhetünk bepillantást, ha megvizsgáljuk a legnagyobb kedvezményezett településeket (24. ábra). A feltüntetett városok közül ötben kizárólag belterületi, háromban elsősorban külterületi fejlesztések zajlottak, míg Szeged és Debrecen ilyen szempontból meglehetősen kiegyensúlyozott. Az alföldi mezővárosok

mellett a történeti megyeszékhelyeket Eger, az iparosodó városokat Miskolc, Kispeszt és Pestszentlőrinc²⁰ képviselik. Figyelemre méltó, hogy a leggyengébb növekedést Miskolc mutatja, mindössze +5%-kal, de a kiinduló-érték itt 87% felett van. A népességét nyaktörő ütemben növelő Pestszentlőrinc, a szintén gyorsan gyarapodó Kiskunhalas, valamint az urbanizáció lassabb szakaszában tartó Kiskunfélegyháza és Mezőkövesd esetében az alfabetizmus növekedése igen látványos eredménynek tekinthető. A legnagyobb tanyás városunk, Kecskemét, szintén olyan településként értelmezhető, amely sokat profitált a népiskolai programból.

Gyuris Ferenc (2019) *Ideology, spatial planning, and rural schools: From interwar to communist Hungary* című tanulmányában rámutat a különböző ideológiák, politikai irányzatok magyar iskolahálózat alakulásában betöltött szerepére. A Trianont követő időszakban, a nagy területvesztés után a konzervatív, nacionalista kormány a revízió gondolatához kapcsolta a kultúrfölény fogalmát, mely az iskolahálózat fejlesztését hozta magával. Célként jelent meg az analfabetizmus arányának csökkentése, mivel a Klebelsberg kultuszminiszterre választása időszakában tapasztalható hazai 13,4%-os analfabéta arány kedvezőtlennek volt mondható a franciaországi 8,2%-hoz, a belgiumi 7,8%-hoz képest. Az adott időszakban az Amerikai Egyesült Államokban is mindössze 6% volt az analfabéták aránya a társadalmon belül. Az adatok javítása mellett egy átfogó reform végrehajtása volt a cél, mely az oktatási rendszer minden szintjét érinti. (GYURIS, 2019)

T. Kiss Tamás kultúrakutatással foglalkozó főiskolai tanár, aki már az 1970-es években, tanársegédként vizsgálni kezdte Klebelsberg Kunó munkásságát, Tibori Tímeával közösen szerkesztett, 2013-as Kultúrkapuk című tanulmánykötetben szereplő Az analfabetizmus c. tanulmányában kiemeli az alábbi klebelsbergi gondolatot: a politikai demokráciát kultúrdemokráciával kell előkészíteni, mivel ahhoz, hogy öntudatosan dönthessen a nép saját sorsáról, rendelkeznie kell az ehhez szükséges intelligenciával. A kultuszminiszter tevékenysége hatására az 1920-as 15,2%-os analfabetizmushoz képest 1930-ra 9,6%-ra csökkent az érték, a városokban még kedvezőbb, 5%-os arányt sikerült elérni. (T. KISS, 2013)

²⁰ Az 1941-re elért szinte hihetetlen népességarányos 97% feletti olvasástudást valószínűleg a demográfiai-társadalmi struktúra néhány sajátossága magyarázhatja: a nagyon intenzív bevándorlás miatt a népesség aránytalanul nagy része aktív korú felnőtt volt, kevés az idős és aránylag kevés a gyermek is.

4.2 Iskolaépítési program tervei, eredményei Baranya megyében

Klebensberg Kunó 1922 és 1931 között eltelt időszakot maradéktalanul kihasználta kultúrpolitikai törekvéseinek megvalósítására. Tudta, hogy az oktatásra fordított források csak hosszabb távon térülnek meg, ezért ügyelt arra, hogy a nevelés és oktatás minden szintjén elindítsa a tervezett változásokat. Iskolaprogramja keretében a 6 osztályos elemi iskolára 3 éves ismétlő iskola épült, a hosszan tervezett, egyes szomszédos országokban már működő 8 osztályos elemi iskolát azonban már nem az ő minisztersége alatt vezették be.

Az iskoláztatási kötelezettség teljesítéséhez elengedhetetlen volt új iskolák létesítése, kiemelten a tanyákon, a falvakban és a városi perifériás területeken. 5000 iskolai tanterem és több mint 1700 tanítói lakás létrehozása köthető a nevéhez. Ez a folyamat a pécsi iskolabővítésben is fontos szerepet játszott, a főként a városközpontban működő iskolák mellett megépült többek között az Istenkúti és a Gyárvárosi iskola is.

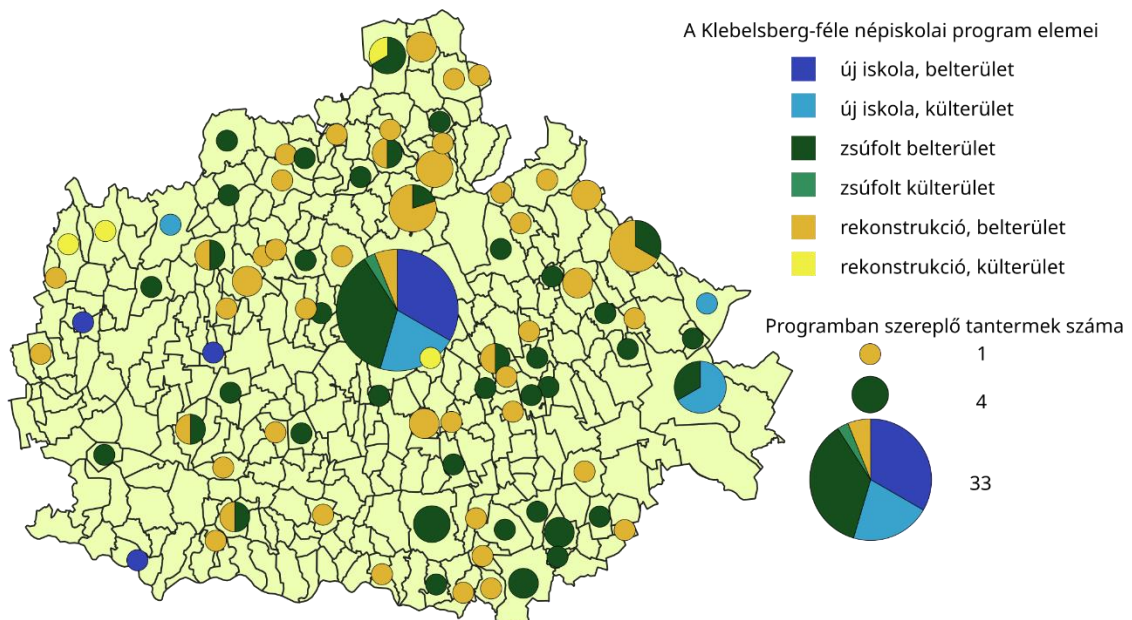
Emellett kisdudóvokat hozott létre, megerősítette a polgári iskolát, melyben az elemi iskola után folytathatták tanulmányaikat a diákok, illetve fejlesztette a mezőgazdasági szakiskolákat, valamint megreformálta a tanító- és tanárképzést, emellett pedig segítette, hogy az Erzsébet Tudományegyetem Pozsonyból Pécsre költözzön. (SCHNEIDER, 2009)

Ahhoz, hogy jobban megértsük Klebensberg programjának területi jelentőségét, érdemes megvizsgálni annak hatását egy olyan dimenzióban, amelyben a részletes településhálózati szintű elemzések elvégezhetők. Ennek érdekében az országos struktúráktól függetlenül megvizsgáltuk Baranya megyét, különös tekintettel arra, hogy azonosíthatók-e a program hosszabb távú, az intézmény-, illetve településhálózat fejlődését meghatározó, vagy legalább befolyásoló hatásai?

Ezt a vizsgálatot módszertani szempontból retrospektív módon végeztük. Értve ez alatt elsősorban a terület lehatárolásával, illetve felosztásával kapcsolatos problémákat. Jelen elemzés alapja ugyanis a jelenlegi Baranya megye, ami jelentősen különbözik Klebensberg korának Baranya vármegyéjétől. A legfontosabb különbség a Szigetvári járás kapcsán adódik, amely egészen a 1950-ig, a tanácsrendszer kialakításáig és ezzel együtt zajló megyerendezésig Somogy (vár) megye része volt, 1941-ben éppen 43 községgel és bennük közel 33 ezer lakossal. A másik változást a településhálózat struktúrájában találjuk, hiszen a település-összevonások, majd később szétválások alakították a közigazgatási egységek létszámát. 1930-ban a vármegye 310 községből állt (ebből mindössze kettő, a

törvényhatósági jogú Pécs, és a rendezett tanácsú Mohács viselt városi rangot), ehhez járulna még a Szigetvári járás említett 43 települése, így a mai határok között ez 353 egységet jelentene. Ezzel szemben napjainkban a megye 301 elemű településhálózattal áll. A folyamatot nem csak a községek összevonása (pl. Németszék és Magyarszék, Kiskozár és Mislény, Bános, Mecsekrákos, Mecsekszakál és Orfű stb.), hanem városba olvasztásuk (pl. Mecsekszabolcs, Magyarürög és több más község Pécs esetében) is alakította, de a rendszerváltozás után volt példa szétválásokra (Máza és Szászvár, Komló és Mánfa, vagy Szigetvár és Hobol esetében). A feladatot nem tette egyszerűvé a részben ideológiai okokból, részben a változó etnikai struktúrára reagálva történő névváltoztatás sem (pl. Herczegszabarból Székelyszabar, Ráckozárból Egyházaskozár), bár még egy helyesírásbéli változás is lehet adatbázis-építés szempontjából kifejezetten bosszantó a kutatóknak (Baranyahídvégből Baranyahídvég – keresd a különbséget). A vizsgálat során a településeket jelenlegi határaik kapcsán értelmeztük, tehát ha egy napjainkban több egykori községet is magában foglaló hely valamelyik tagja (pl. Ibafa: Gyűrűfű, Korpád) szerepelt a programban, azt a mai összevont településnek „jóváírtuk”.

4.2.1 A Klebelsberg-program Baranyában

25. ábra: A Klebelsberg-programban szereplő tanterem-építések Baranya megye mai területén

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Baranya megye esetében a programban 98 (mai) községben 154 tanterem építését irányozták elő. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a települések nagyjából egyharmada került be a programba, amelynek területi eloszlását az 25. ábra szemlélteti.

A beavatkozás a megye esetében, a településhálózat alapvető struktúráira reflektáló módon, meglehetősen szétaprózott. Pécsent 23, Mohácson és Véménden (!) hat-hat, Komlón négy tanterem építést irányozták elő, három tantermet három, kettőt 15 községben kívántak építeni – minden más esetben egyetlen tanteremről volt szó. Ha megvizsgáljuk ezek területi elhelyezkedését, akkor feltűnő, hogy góccokat és kimaradó, üres településeket egyaránt találunk. Ilyen gócpontként kerül fel a térképre megye délkeleti részén a Siklóstól és Alsószentmártontól Bezedekig és Töttösig húzódó sáv (akkoriban részben a Siklósi, részben a Baranyavári járás részei), a Pécsentől délkeletre, Szőkédttől Geresdlakon át Fekedig, Mecseknádasdig és a megyehatárig húzódó, történeti német településterület, és egy másik, alapvetően akkor még német etnikai jellegű térség a Hegyháton. Feltűnően „üres” ugyanakkor a megye délnyugati szegmense: a mai városok közül Szigetvár és Szentlőrinc is hiányzik, de a tágabban értelmezett Ormánságból nagyon kevés település (Endrőc, Sumony, Drávasztára és Vajszló) került be a programba. Semmiképpen sem állíthatjuk, hogy ennek az lett volna az oka, hogy itt rendezett viszonyokkal találkozhattunk. Sőt, az Ormánság, mint (elsősorban demográfiai) „problématérség” már a két háború között jól ismert volt (BUDAY, 1909; ELEK et al., 1936; KISS, 1937), feltételezhetjük, hogy a helyi közoktatásnak bőven lettek volna fejlesztésre szoruló elemei. Igaz, hogy éppen a sokat emlegetett egykezés miatt a térségben az iskolaköteles korú gyerekek száma elmaradhatott a megye más járásaiban tapasztaltaktól, de ennek ellenére feltűnő a vidék kimaradása. A kimaradások és az összességben nem túl magas érintettség (ld. az előző fejezet: Baranya utolsó a megyék rangsorában a programba bevont települések arányát tekintve) már csak azért sem igazán felel meg a kulturális felzárkóztatás, vagy kiegyenlítés elvének, mert Baranya ugyan jobb közművelődési mutatókkal bírt, mint a régió más megyéi (különösen Zala), de azért Dunántúl északi részével összevetve már inkább a hátrányok rajzolódnak ki (KELEMEN, 2009).

A programot elemeire bontva kiderül, hogy az „új tanterem építése iskolátlan községekben” elem teszi ki arányaiban a legkisebb részt. Ez volt az a része a programnak, amelyen belül az Alföld kiterjedt tanyavilágában létrejöttek a külterületeket ellátó elemi népiskolák.

Baranyában ilyen típusú igény nem állt ugyan fent, de néhány esetben szükség mutatkozott új beruházásra. az ide kapcsolódó belterületi beruházások tíz tanterem esetéig érintették Pécsét, ami rávilágít arra, hogy nyilván nem lehet ezt az elemet annyiból szó szerint értelmezni, hogy bekerülhettek ide olyan települések is, amelyeknek egyébként volt már iskolájuk. Pécs esetében az új építések jelnetősége különálló fejezetben kerül bemutatásra, de itt alapvetően ellátatlan településrészekről van szó. Négy további mai község esik ebbe a kategóriába. Kacsóta esetében hihető, hogy valóban nem volt korábban saját iskolája. A másik három község ma már nagyobb települések része: Magyarürög Pécs, Poklosi a Patával való összevonása után Patapoklosi, Révfalu pedig szintén egyesülés révén Drávasztára része. Ezek kicsi, de nem kiugróan kicsit községek, népességük 1930-ban 300 és 450 fő között szóródott, ami a korabeli, mintegy 25 ezrelékes átlagos születési rátával²¹ évente 8-12 gyermeket jelent. Ez a korabeli viszonyok között tipikus, egy tanerős, osztatlan négy osztályos iskola számára nagyjából optimális utánpótlást biztosított.

Az „iskolátlan községek” külterületi beruházásai között ki kell emelni Mohácsot, ahol négy tanterem építést irányozták elő. Mohács baranyai viszonylatban ma is jelentős, a központi belterületen kívüli népességgel (2011-ben mintegy kétezer fővel, a város teljes népességének 12%-ával) rendelkezik a jobb parti Szőlőhegyen és a bal parti Újmohács részein. Ugyanakkor Mohács területe Klebelsberg idejében nagyobb volt, az 1930-as népszámlálás alkalmával a mainál mintegy 50%-kal több, közel 18 ezer hektár tartozott igazgatása alá (a különbség jelentős részéből Homorúd községet szervezik meg 1952-ben). A külterületi fejlesztések tehát igencsak indokoltnak tűnnek ebben az esetben. Általában: noha sokkal kevésbé ismert, de a megye más községeiben is találkozhatunk aránylag jelentős, külterületi népességgel. A korabeli Baranya vármegyében a külterületi népesség száma az 1930-as népszámlálás adatai szerint elérte a 39 ezer főt, vagyis a teljes népesség 15,7%-át. Ezzel együtt, a külterületi tanterem-építés ritka a megyében: csak Kaposszekcső, Jágónak, Dunaszekcső (ennek a községnek például több, mint 2000 fős külterületi népessége volt 1930-ban) és Almamellék igényei kerültek be a programba. Almamelléken összesen 700 fő volt a külterületi népesség (az 1100 fős teljes népességből), és az itt nevesített iskola alighanem Terecsenypuszta népességét szolgálta ki. Az új beruházások a külterületek kapcsán alig-alig egészülnek ki rekonstrukciós elemekkel (a „rossz állapotú épület pótlása” és a „zsúfoltság megszüntetése” is csak öt további tantermet jelent (Vasas, Mágocs, Kiskozár, Somogyhárságy és Vásárosbéc). A látszólagos elmaradás oka nem a külterületi

²¹ KSH: Élveszületések és teljes termékenységi arányszám www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0006.html

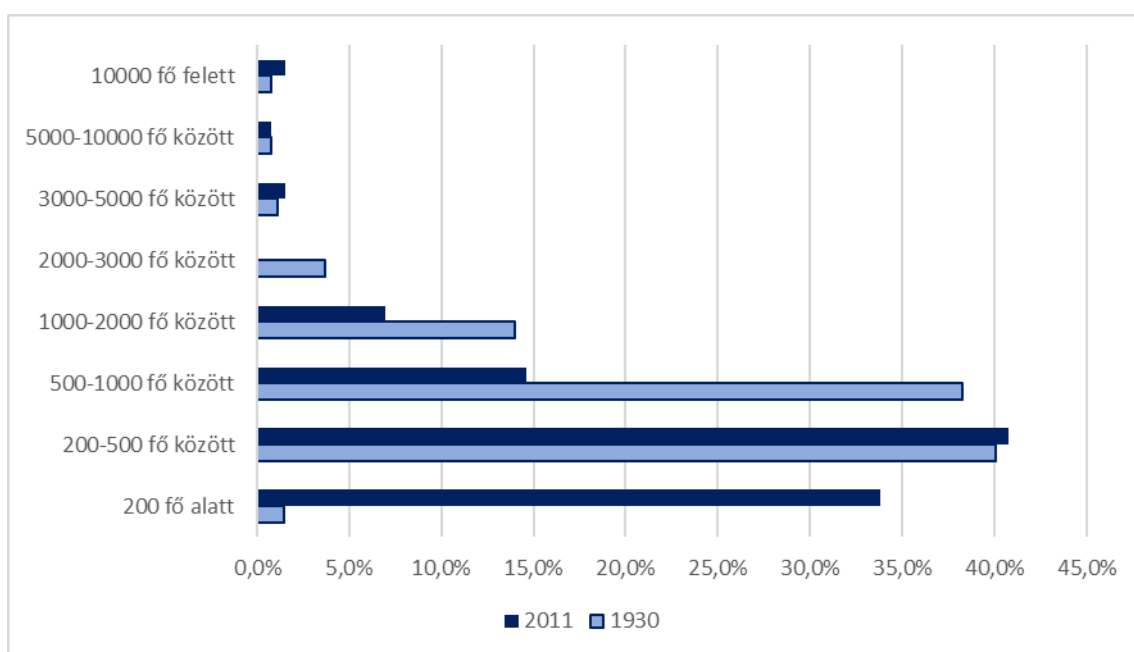
jellegű (vagy pontosabban: a központi belterületen kívül eső, úgy tűnik a program is így értelmezte a külterületet) iskolák hiánya volt. Példaként hozható fel az 1930-ban 160 lakossal bíró, Boldogasszonyfához (Szigetvári járás) tartozó Szentmargittapuszta, amelynek 1939 óta működött elemi népiskolája. Az Alfölddel szemben fennálló eltéréseket megítélésünk szerint két tényező magyarázhatja. Az egyik ok a külterületek jellegéből fakadt: inkább, bár nem kizárólagosan csoportos településeket, település-részeket (puszták, szállások) kell a megyében elképzelni, amelyekben a népesség koncentráció lehetővé és szükségessé is tette az iskolák létesítését már korábban, a népiskolai törvény hatályba lépésének idejében és erre a társadalom oldaláról is mutatkozott igény. Másfelől, a külterületek belterületektől mért távolságának (Alföldhöz viszonyított) alacsonyabb volta is lehet egyfajta magyarázat, ez ugyanis lehetővé (bár nyilván igen kényelmetlenné) tette az iskolába járást számos esetben.

Az „iskolátlan” községeknél megvalósuló új beruházásoknál sokkal inkább jellemző programelemek a „zsúfoltság megszüntetése” (59 belterületi tanterem) és a „rossz állapotú helység kiváltása” (61 elem). Ezek térbeli eloszlására az a jellemző, hogy a zsúfoltság inkább a megye déli, a rossz állapot valamivel inkább az északi járásokban jellemző probléma, de az eltérés mértéke csekély.

A területi eltérések mögött település-hálózati vagy akár etnikai okok is állhatnak. Ahogy azt korábbi, országos elemzésünkben jeleztük, a program mintha pozitívan diszkriminálta volna a német etnikai jelleggel²² leírható községeket. Ez a hatás Baranyában kifejezetten látványos, pusztán a területi eloszlás is sejteti, de az adatok is megerősítik. A németként besorolt falvak 39%-a, a magyarok 25%-a került nevesítésre a tanterem-építési tervek között. Ez azonban lehet, hogy csak a településhálózat struktúrájából adódó véletlen. A német települések átlagos népessége az adott korban majdnem 30%-kal nagyobb a megyében (1400 fő, illetve 1100 fő). Ha ezt az adatot tovább pontosítjuk azzal, hogy a magyaroként besorolt Pécset kivesszük a vizsgálatból, és megpróbáljuk figyelembe venni az összevonások torzító hatásait, akkor az eltérés sokkal nagyobb, valójában a német falvak átlagosan kétszer akkorák, mint a magyarok. Mivel a kedvezményezett települések minden kategóriában nagyobb átlagnépességűek, mint a kimaradók (összességében 1300 / 760 fő – megint csak nem számítva Pécset), ez részben meg is magyarázza a különbséget.

²²Ahogy korábban, itt is a modern, 2001-es népszámláláson mért nemzetiségi arányok jelentették a kiindulópontot.

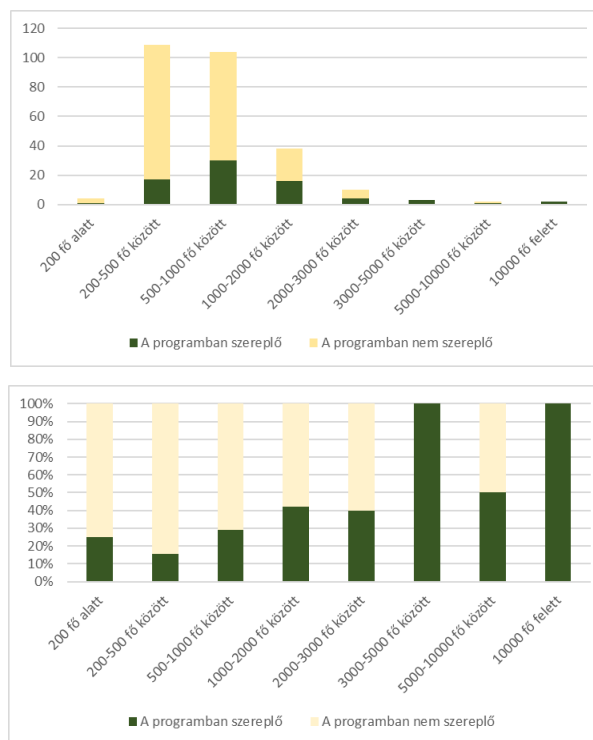
A ma alapvetően aprófalvasnak mondott Baranya megye településföldrajzi képe annyiban volt más a két világháború közötti időben, hogy a maihoz képest még nagyon kevés volt a 200 főnél kisebb népességű törpefalvak száma (26. ábra). Mondhatjuk, hogy az 1930 óta eltelt közel egy évszázadban a megye településállománya polarizálódott: amíg a nagyobb méretű falvak kategóriája, nem csak a közigazgatási változások, a formális urbanizáció (PIRISI & TRÓCSÁNYI, 2009) miatt, hanem tényleges demográfiai folyamatok eredményeként is kiürült, addig részben a 3000 főnél népesebb települések száma gyarapodott (hét ilyen volt, napjainkban tíz ilyen van a megyében), részben pedig a törpefalvaké, amelyek ma már az állomány mintegy harmadát teszik ki.

26. ábra: Baranya megye településállományának népesség-kategóriák szerinti megoszlása 1930-ban és 2011-ben

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Ez utóbbiak előrebocsátása azért volt fontos, mert így rögtön érthetővé válik, hogy az iskolaépítések miatt látszanak negligálni a legkisebb falvakat: egyszerűen azért is, mert ezek még szinte hiányoznak a hálózatból (27. ábra). A program számszerű súlypontja az 500 és 1000 fő közötti településeken volt, itt a települések egyharmadán, 30 községben irányozták elő tantermek építését. Arányaiban az 1000 és 2000 fő közötti települések 40%-ának bevonása emelhető még ki, de figyelemre méltó, hogy a nagyobb, sokszor urbanizálódó községek sem mindig kerültek be a programba: a 2000 fő felettiek közül kimaradt például Hosszúhetény, Sellye, Szentlőrinc és Szigetvár is.

27. ábra: A programban szereplő, illetve nem szereplő települések népességekategóriák szerint. Forrás: KSH népszámlálási adatbázis (1930, 2011) alapján saját szerkesztés
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

1930-ban (szintén a népszámlálási részeként publikált adatbázis szerint) Pécsen kívül mindössze 15 olyan község, valamint Mohács város volt olyan, ahol legalább 20 főt foglalkoztató iparvállalat működött. Némi túlzással tekintsük most ezeket iparosodó községeknek: a legtöbb esetben ezek szén- vagy kőbányák, téglagyárak, kenderfeldolgozó-üzemek. Ezen 16 településből 10 került be a programba (például Sásd, Pécsvárad, Mecsekszabolcs, Vasas, Somogy, Beremend, Nagyharsány, Drávaszabolcs), kimaradt viszont Szigetvár, Szászvár, Hidas, Hosszúhetény. Ezzel együtt, Baranyában is megfigyelhető, hogy az iskolaépítések igyekeznek reflektálni az ipari népesség problémáira, nem szabad tehát a programot egyszerűen a rurális térségek sajátjaként értelmezni.

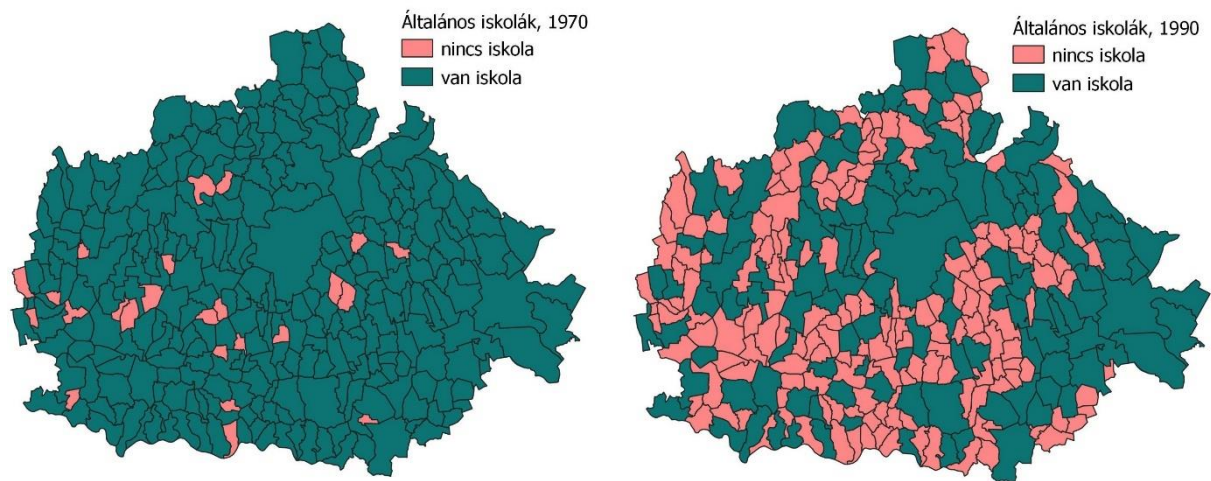
4.2.2 A Klebelsberg program hosszabb távú hatásai

A fentiek alapján nem fogalmazható meg teljesen egyértelműen a program településhálózati hatásrendszere, ugyanakkor bizonyos következtetések levonható. Úgy tűnik, hogy a preferált települések köre nem a leginkább hátrányos helyzetű községek közül került ki elsősorban: a rászorultsági elv mellett feltehetően egyéb szempontok, például magától értetődő módon a helyi infrastruktúra állapota, valamint – feltehetően – a település fejlődési perspektívái és a közösség teherviselő képessége, esetleg egyéb, helyi politikai-közéleti szempontok is

szerepet játszottak a kiválasztásnál. Az összkép azt sugallja, hogy az adott mikrotérsegen belül inkább a valamivel fontosabb, jelentősebb községeknek volt némileg nagyobb esélyük bekerülni a programba. Ennek fényében érdemes megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy miként alakult a Klebelsberg-programban szereplő községek iskoláinak további sorsa.

Az iskolahálózat centralizációja, a vidéki elemek felszámolása több lépésben történt, országosan és Baranyában is. A körzetesítésnek Reisz Teréz alapvetően három korszakát különbözteti meg, amelyhez eltérő motivációk, ideológiai-politikai, illetve szakmai célok társíthatók (REISZ, 2004). A szakmai alapot a szakrendszerű, osztott oktatás bevezetése, jobb infrastrukturális és humán erőforrás körülmények megteremtésének célja szolgáltatta. Az első, 1950-es évekre jellemző szakaszban ehhez erős ideológiai megalapozottság és diszkriminatív területi szelekció (például a nemzetiségi térségekkel szemben) párosult. Az 1960-as években a megyei és a helyi tanácsok szökevényes játszmáiba ágyazottan egyszerre találkozunk expanzióval és a legkisebb, egytantermes iskolák eróziójával. A körzetesítés igazi lendületet a vidéki térségekben majd az 1970-es évektől kap, ahol mélyen beágyazódik abba a területi tervezési, illetve igazgatásszervezési folyamatba, amelynek szimbólumaként az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptiót szokás kiemelni (KOCSIS & LENNER, 2012). A folyamat, mint az meglehetősen közismert, együtt járt a települések központi szerepkörök szerinti kategóriákba-sorolásával, az egyes kategóriákhoz tartozó szolgáltatások meghatározásával és a „(központi) funkció nélküli” települések elhíresült kategóriájának létrehozásával. Baranya megyében ráadásul a centralizáció kifejezetten erőteljes volt, részben helyi szakmai támogatással (HAJDÚ, 2021). Amíg az alsófokú (vagy részleges alsófokú) központként besorolt községek közös tanácsi székhelyként, termelészövetkezeti integráció vezetőjeként és körzeti iskola helyszínéül jelentős fejlesztésekre számíthattak, a „funkció nélküli” települések tagiskoláit tömegesen ítélték bezárásra vagy elsorvasztásra. Hozzá kell ugyanakkor tenni: az utókor ugyan hajlamos a magyar vidék számos problémáját visszavezetni az OTK valós vagy vélt pusztításaira, sőt az már a maga korában is megtelepően élénk társadalmi vitákat váltott ki (FARAGÓ, 2006), mégis a koncepció sok tekintetben csak reflektált a vidék átalakulására: nem csak a különböző körzetesítések voltak már folyamatban, hanem a demográfiai és a gazdasági-foglalkoztatási átalakulás is (KOCSIS, 2013). Hogy csak egyetlen mutatót ragadjunk ki: az élveszületések rátája 1970-re már 14,7%-re csökkent, ami egy 400 fős falura vetítve már inkább csak 5-6 gyerek évente – és valójában inkább ennél kevesebb a falvakban. Azokban a falvakban, amelyek egy részét külön sújtották a német lakosságot érintő kitelepítések

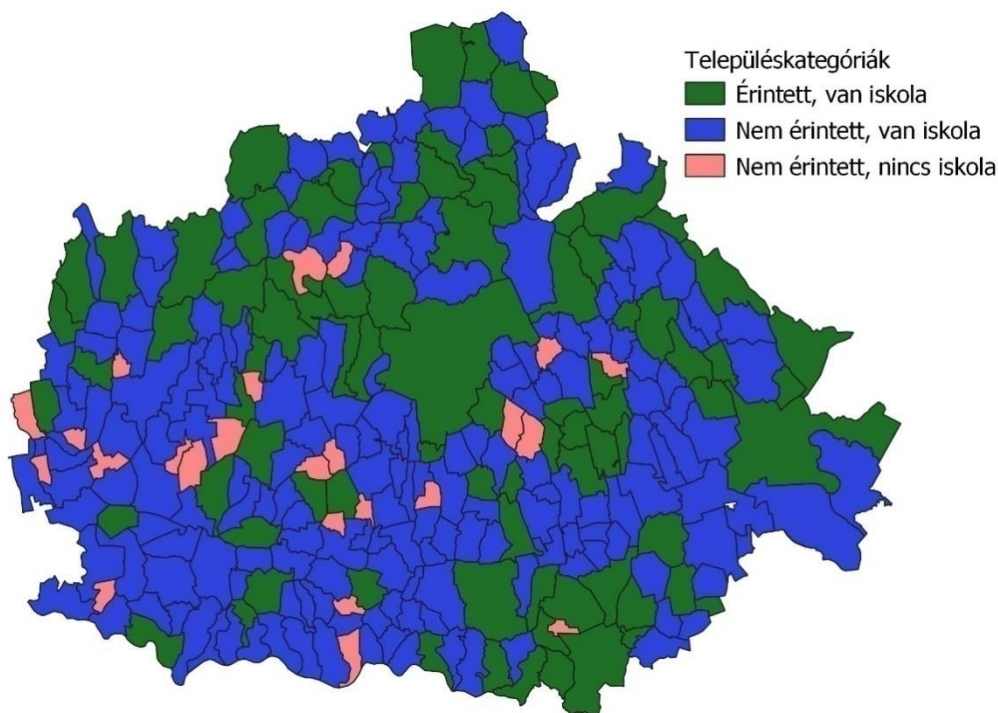
(IGNITS & KAPITÁNY, 2007; SZENYÉRI, 2019), és az ennek nyomában járó demográfiai konzekvenciák.

28. ábra: Általános iskolával (legalább alsó tagozattal) rendelkező és nem rendelkező települések 1970; 1990

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

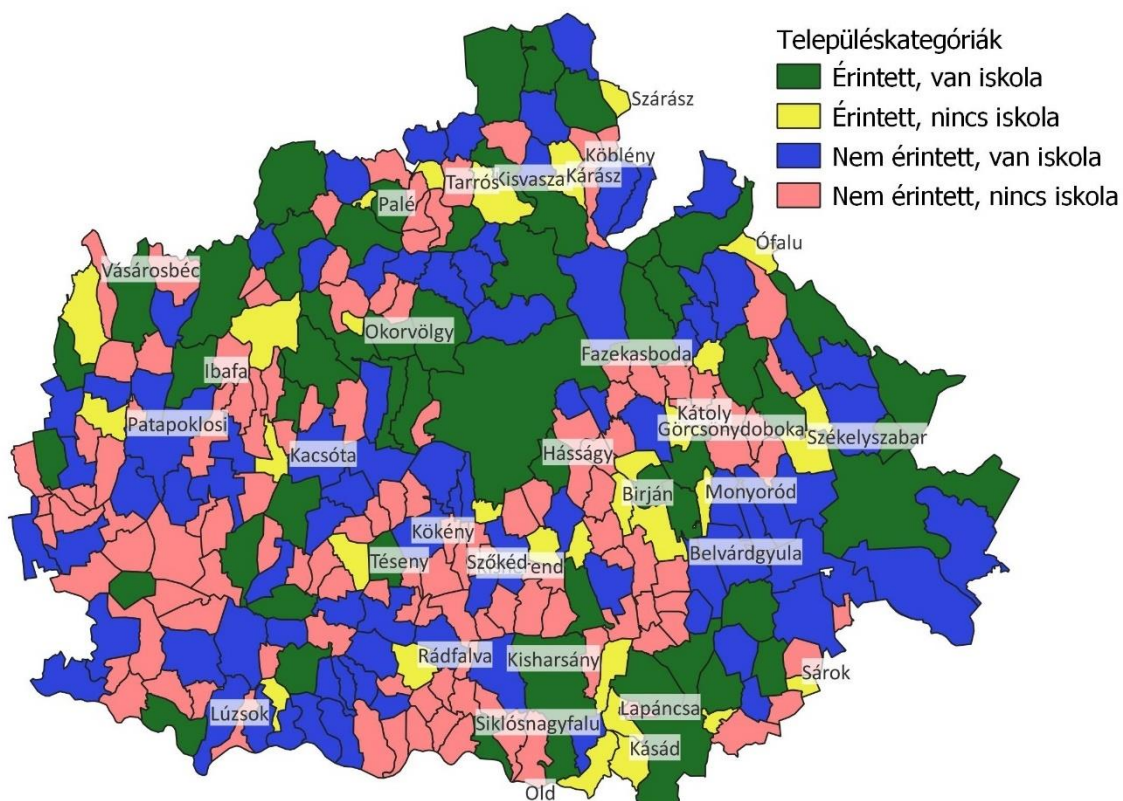
A fentiek alapján talán meglepő, hogy az első nagy körzetesítési hullámok még alig-alig érhetők tetten a megye településhálózatának ellátottságát mutató térképeken (28. ábra). Hozzá kell tenni, hogy ezek a térképek is az említett retrospektív megközelítésben készültek abban az értelemben, hogy a jelenleg érvényes közigazgatási határokat veszik figyelembe. Mégis, 1970-ben a ma közigazgatási értelemben önálló községek döntő többsége még rendelkezett iskolával.

29. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 1970-ben

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Ha a 29. ábra adatait összevetjük azzal, amit a programba bekerült településekről írtunk, nevezetesen, hogy ezek inkább a településhálózat bizonyos potenciállal rendelkező elemei voltak, érthető, de azért némileg váratlan siker, hogy 1970-ben még egyetlen olyan baranyai községet sem találunk, amelyet érintett volt a két háború közötti kultúrpolitika tanterem építéseiben és rekonstrukcióiba és iskola nélkül maradt volna. Nyilván ez nem lenne igaz a teljes, 1930-as községhálózatra (hiszen számos kisebb községet településrészé degradáltak, és ha ott bezárt egy-egy iskola, attól a fenti térképen nem válik ellátatlanná), illetve szintén nem igaz a különböző külterületi iskolákra (bár ezekből a programban amúgy sem volt túlságosan sok), mégis, az eredmény látványos. Azt a következtetést is megkockáztathatjuk, hogy az 1920-as évek végén induló, 1930-as években folytatódó rekonstrukció és expanzió által létrehozott infrastruktúra még az 1960-as években is a vidéki iskolahálózat relatíve jobb állapotban lévő részét jelenthette.

30. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 1980-ban
 Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Egy évtizeddel később a térkép már jelentős változásokat jelez (30. ábra). Jelentős számban veszítették el iskoláikat azok a települések is, amelyek nem voltak érintettek a két háború közötti beruházásokban (különösen Harkánytól délre, a Dráva mentén, valamint a német települési terület peremén), de látványos a sárgával jelölt és névvel is megírt, a programban érintett, de eddigre iskolájukat vesztő települések nagy száma is. Ilyeneket találunk „tömbökbe illeszkedően” délkeleten (Old, Kásád, Kisharsány), valamint feltűnően sok, eredetileg német jellegű községet keleten: a lakosságcserét nevében is kifejező Székelyszabar, a leginkább elzárt és németségét talán legintaktabban őrző, a kitelepítések kapcsán alig érintett Ófalu, vagy az eddigre 1930-as népességét majdnem megfelelő Fazekasboda. Egy rövid kitérőt talán megér a papjáról és fapipájáról elhíresült Ibafa esete, mert ha nem is tipikus, de nagyon jellegzetes példája az iskola-körzetesítéseknek. Ibafa azon települések közé tartozott, amely még a Szigetvár-Kaposvár vasútvonal 1978-as felszámolása előtt is nagyon rosszul megközelíthetőnek számítottak (Almamellék vasútállomása 3,5 kilométer távolságra van, és mire az út burkolatot kapott, a vasúti

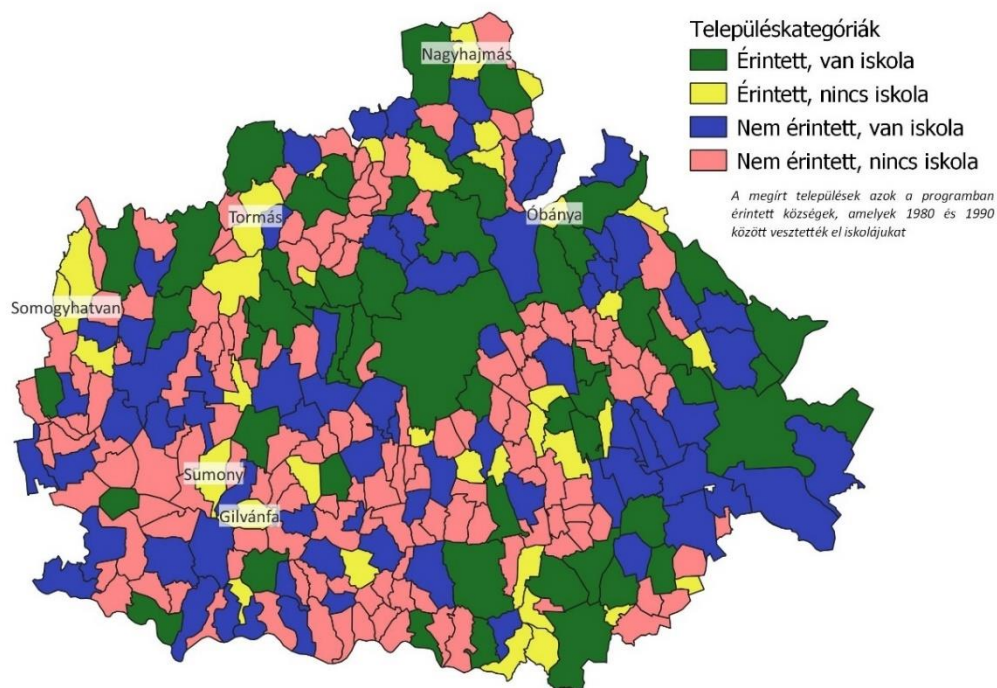
forgalom megszűnt), de még ez volt a környéken a viszonylag nagyobb falu (1960-ban még 758 lakója volt). Ezért összevonták 1974-ben Gyűrűfűvel, 1978-ban Korpáddal. Gyűrűfűnek eddigre már az iskoláját is megszüntették: 1970-ben döntöttek erről (FARKAS, 2009), a gyerekeket az ibafai iskolába irányították (mintegy hét kilométeres távolság, persze burkolatlan úton), ahol az 1960-as években a helyi pedagógusok kitartó munkájának eredményeként diákotthon létesült, amelynek nagy szerepet szántak az esélyegyenlőség megteremtésében (HALLAMA, 1973). Ami azonban ott jelentős előrelépés és évekig vágyott fejlesztési cél volt, lényegében a halálos ítéletet jelentette Gyűrűfű számára, a megmaradt mintegy 30 lakos lényegében egyetlen nyár alatt elköltözött (SLACHTA, 2009), így négy évvel később már egy néptelen falut csatoltak Ibfához²³. Azonban sem a környező települések csatolása, sem a diákotthon nem mentette meg Ibfát sem: népessége intenzíven csökkent (napjainkban már kevesebb, mint 200-an lakják), 1978-ban pedig iskoláját is bezárták, tanulói innentől Almamellékre jártak, ahol a mai napig működik a megye egyetlen általános iskolai kollégiuma.

A dolgozat terjedelmi korlátai miatt nincs mód a megye egyes településeinek mélyreható elemzésére. Egy későbbi kutatás azonban feltárhatná a történelmi előzményeket, az iskolaépítési folyamatokat, illetve a települések nemzetiségi, vallási összetételének iskolafenntartásra gyakorolt hatásait. A vidéki kisiskolák történetének megismerése által a kutató közelebb kerülhet a demográfiai és térszerkezeti kérdések mélyebb megértéséhez is. A jelenleg Baranya megyéhez, a vizsgált időszakban még Somogyhoz tartozó Szigetvári járás esetében például Kolics Pál, pedagógus és iskolaigazgató művei jelentenek kapaszkodót. A háromkötetes Lámpások Szigetvár és vidékén, illetve az Elfelejtett iskolák I-II. a 18-19. századtól mutatta be a Szigetvári járás kisiskoláinak történetét, számos statisztikai adatot és életrajzot megőrizve. Az 1900-as évek elején még a járás 67 településén működött kisiskola, a század végére csupán 13 intézmény maradt meg közülük, főként a népességfogyás, illetve a születési ráta csökkenésének következtében. A kötetek emléket állítanak az egyházi (főként római katolikus, illetve református, néhány esetben evangélikus vagy izraelita), községi, állami és uradalmi magán fenntartású intézményeknek egyaránt,

²³ Ezzel Gyűrűfű kivívta magának a jogot, hogy az első és mindezidáig egyetlen elnéptelenedett községként emlékezzünk rá. Holott ez csak annyiban igaz, hogy a többi elnéptelenedett község már az utolsó lakosok elköltözése előtt elvesztette önállóságát (ismert történet Baranyából például a közeli Kán esete). Ráadásul Gyűrűfű az 1980-as évek végétől részben újra benépesült, mint az első hazai ökofalu (Borsos, 2008; Farkas, 2009).

segítve az adott időszak folyamatainak megértését, bepillantást engedve a kisebb településeken, pusztákon élő gyermekek nehézségeibe. (KOLICS, 2013, 2017).

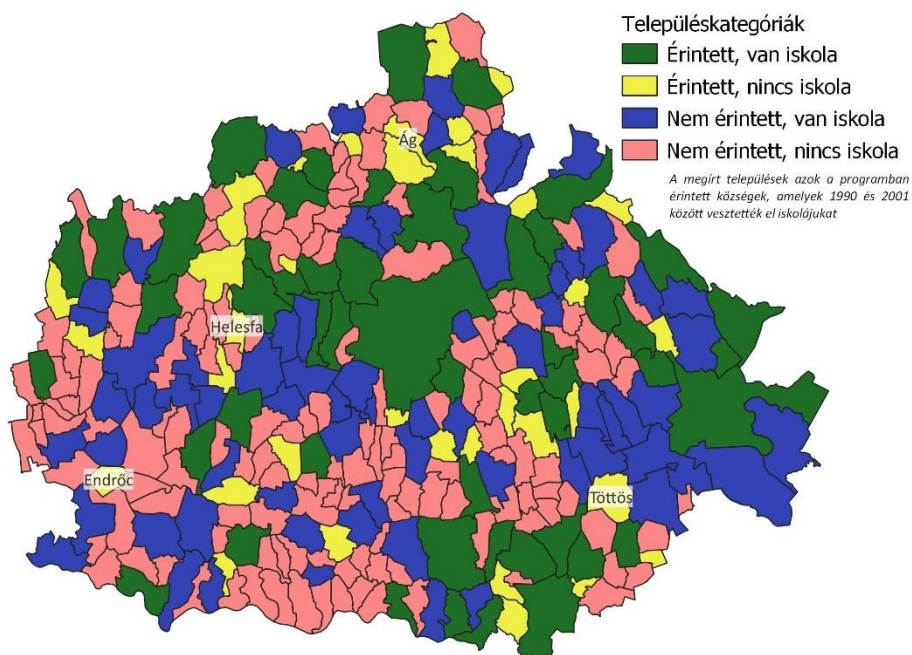
Az 1970-es évek körzetesítési hulláma az 1980-as évekre némileg csillapodott (31. ábra). Összességében a programban érintett települések közül csak hat helyen került végleg lakat az iskolára. Van ezek között az egy évtizeddel korábbi mintákat követő, német nemzetiség által lakott zsáktelepülés (Óbánya), de több olyan községet találunk (Nagyhajmás, Gilvánfa, Sumony), amelyek ugyan szintén viszonylag alacsony, 3-400 fő körüli népességgel jellemezhetők, de a roma népesség már akkoriban is jelentős aránya miatt jobb demográfiai mutatókkal bírtak. Gilvánfa egykor katolikus felekezeti iskolájának felső tagozatát még az első hullámban körzetesítették Magyarmeckére, majd 1983-ban szűnt meg ott az alsó tagozatos oktatás is, de a rendszerváltozás után rövid ideig (1993-1998) újra önálló alsó tagozatot működtettek az időközben szélsőségesen szegregáltként elhíresült községben²⁴.

31. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 1990-ben

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

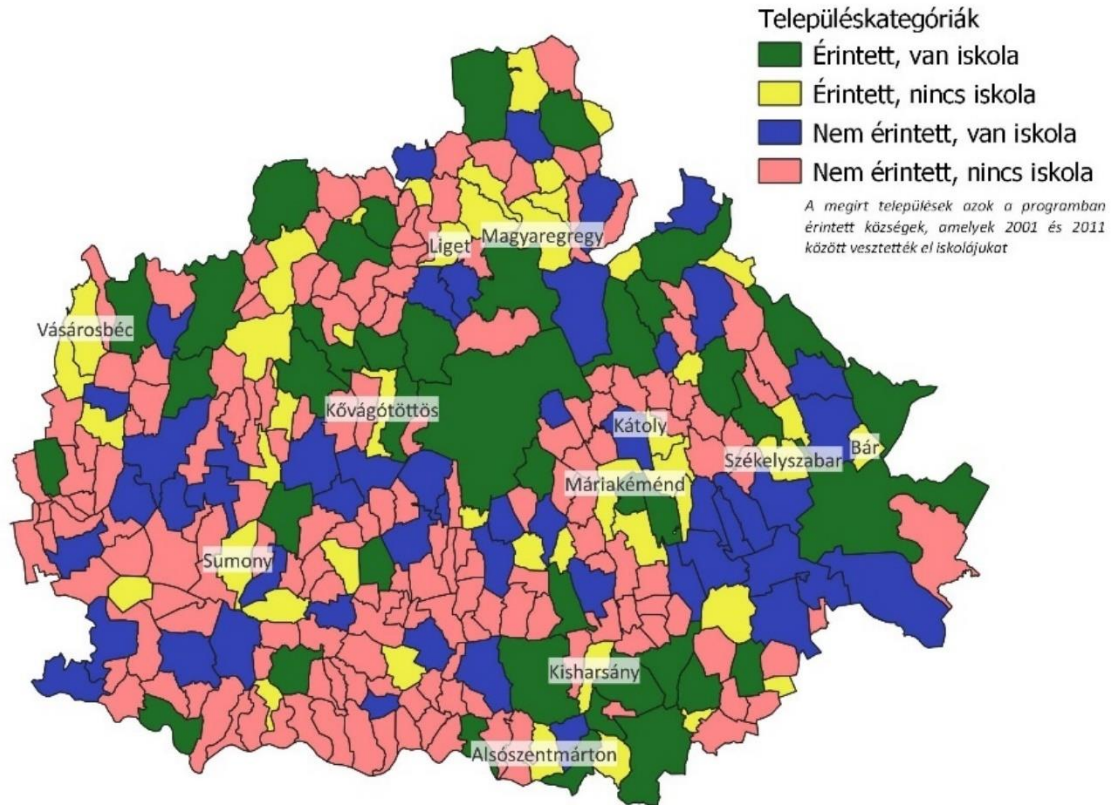
²⁴ Forrás: a Magyarmeckei Általános Iskola története. https://mecskekozkincs.hu/?page_id=14

32. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 2001-ben

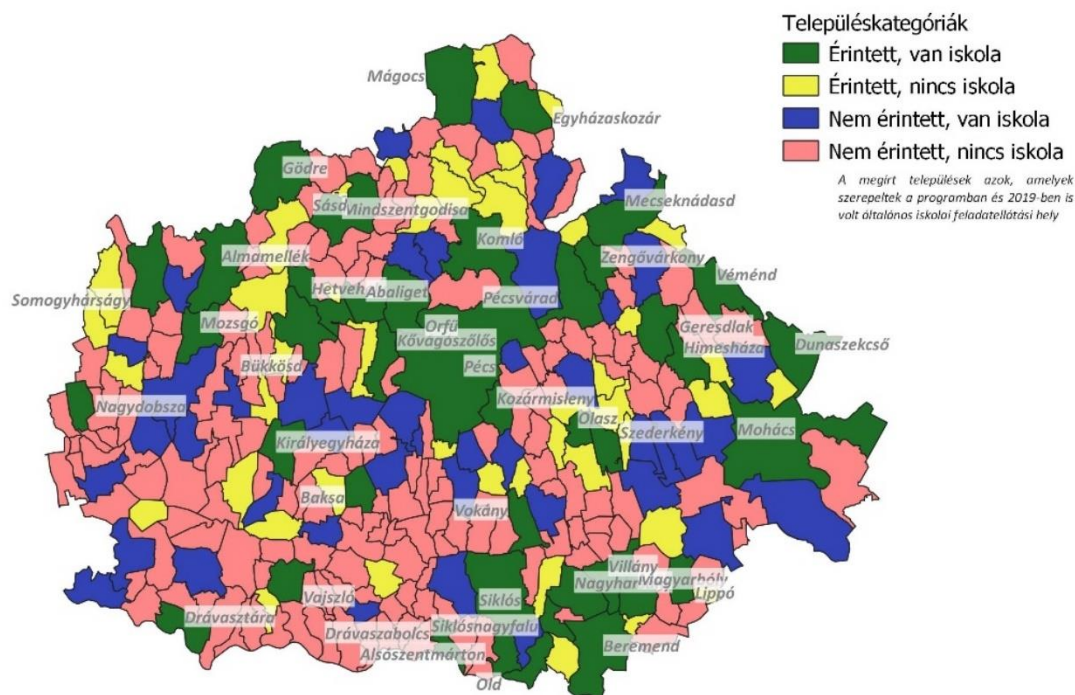
Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

A legújabb kori demokratikus Magyarország első évtizedében az intézményhálózat összevonása, koncentrációja megtorpant, bizonyos helyeken a visszajára fordult. Párhuzamosan azzal, hogy a korábbi település-egyesítések egy része, valamint a közös tanácsok mindegyike felbomlott, több, önállóságát visszaszerző községi önkormányzat megpróbálkozott az intézményi önállóság megteremtésével is. Amennyiben hihetünk az adatoknak, akkor 2001-ben összesen 13 olyan község volt a megyében, ahol 1990-ben nem volt, de 2001-ben már volt általános iskolai feladatellátási hely (miközben azért 16 község így is elvesztette iskoláját). Az „újrakezdők” egyik jellegzetes példája Pogány, amely 1980-ra már elvesztette iskoláját, de 1991-től újra megteremtették az alsó tagozatos oktatás feltételeit, reagálva arra, hogy 1990 és 2001 között a község népessége több mint 30%-kal nőtt, és meghaladta az ezer főt. A többi újrainyitott iskola esetében azért inkább a hátrányos helyzet kompenzálására tett kísérletnek lehetünk tanúi. A másik irányban a programban egykor szereplő községek közül csak mindössze négy veszítette el iskoláját ebben az időszakban, és ezek közül csak egynek (Töttös) haladta meg népessége az ötszáz főt.

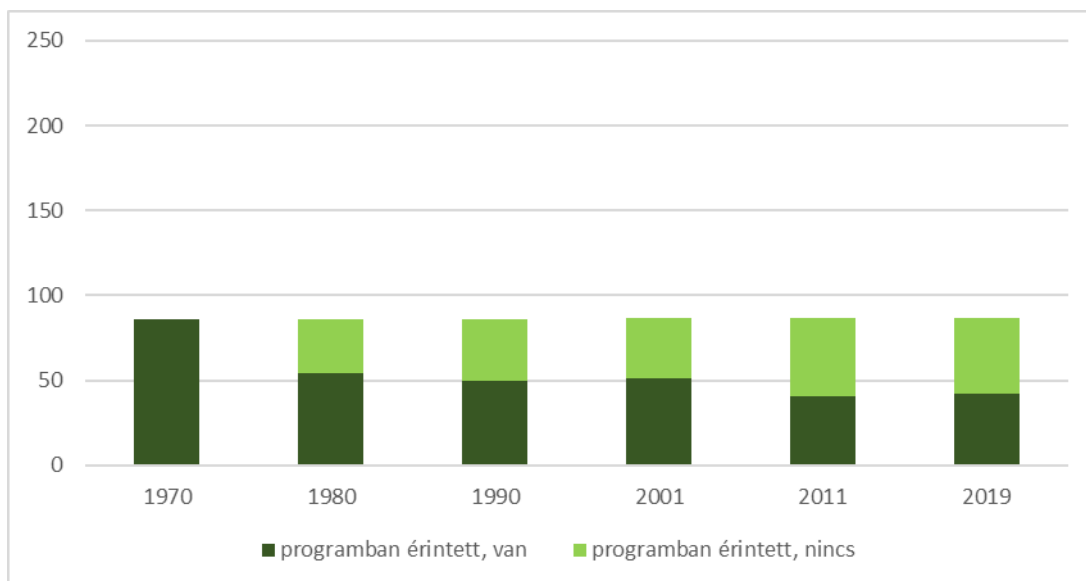
33. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 2011-ben
 Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Az ezredforduló után ugyanakkor ismét intenzívebben kezdett fogyatkozni az iskolák száma. Párhuzamosan a demográfiai válság elmélyülésével, a 29 község veszítette el iskoláját, ebből 11 korábban a program kedvezményezettje volt. Földrajzi szempontból feltűnő a Hegyhát végletes „eliskolátlanodása” (Liget, Magyaregregy). Sajátosságnak tekinthető az is, hogy több, korábban egyszer már felszámolt, majd újranyitott iskola szűnik meg ismét – talán végleg (Sumony, Székelyszabar).

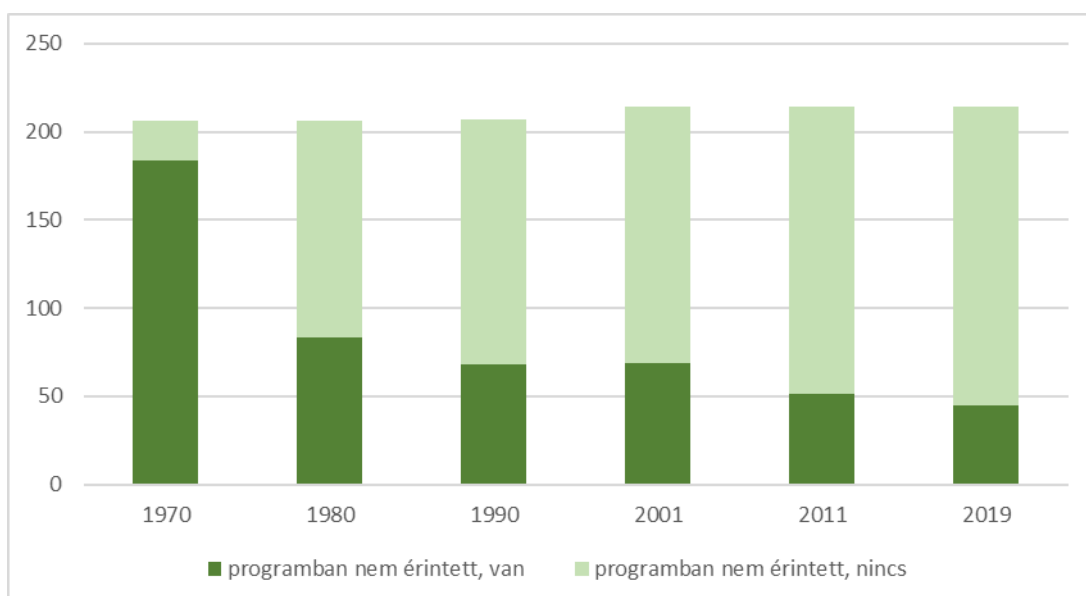
34. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 2019-ben
 Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

A jelenleg végeredménynek tekinthető állapotot a 34. ábrán foglaltuk össze. A programban valaha érintett települések közül mind a mai napig maradtak olyanok, amelyekben továbbra is elérhető az általános iskolának legalább az alsó tagozata. Nem csak a városok és a kevés számú, még megmaradt központi szerepkörű község körében találunk ilyeneket, hanem több, periférikus fekvésű kisebb község is képes volt erre (Drávasztára, Nagydobosza, Királyegyháza, Lippó, Ólasz). De egészében véve, jólátható, milyen pusztítást végeztek az utóbbi évtizedek átalakulásai, a demográfia folyamatok és a közoktatás-politika a megye alapfokú intézményhálózatában.

35. ábra: A programban szereplő települések iskolai ellátottságának változása (1970-2019)

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

36. ábra: A nem programban szereplő települések iskolai ellátottságának változása (1970-2019)

Forrás: a szerző szerkesztése Szombatfalvy et al. 1928 alapján

Amint az a 35. és 36. ábrák összevetésével látható, egészében véve a programban elhatározott fejlesztések aránylag sikeresnek tűnnek. 1970-ben, amint azt már írtuk, a beruházásokban érintett települések esetében még érintetlen volt az intézményhálózat, míg az összes többi településnél már volt egy nagyjából 5-6%-os veszteség. Innentől kezdve,

minden időmetszetben is az előbbi csoport van előnyben, 1980-ban például 37%-os veszteség áll szemben 40%-ossal, 2019-re az olló ennél valamivel jobban kinyílik. A végkövetkeztetés az, hogy a Klebelsberg-programban szereplő települések 48%-a tudta megőrizni iskoláját, míg ezen kívül ez a községek alig 24-ának sikerült az 1970-es állapothoz viszonyítva.

Érdeemes összevetni ezzel a települések népesség-dinamikáját is. A Klebelsberg-programban szereplő községek népessége 1970 és 1949 között, amennyiben csak a 10 ezer fő alatti településeket vesszük figyelembe, mindössze 9%-kal csökkent, a többi község esetében ez a visszaesés 14%-os. Ugyan a két kategória közötti különbség csökken napjainkra, de azért észrevehető marad. Az igazi különbség azonban az iskoláját megőrizni képes, illetve azt elvesztő települések között van. Az első kategória 1949 és 1970 között mintegy 3%-ot veszített népességéből, a második mintegy 20%-ot, amely 1970 és 2019 között 7%-ra és 38%-ra nőtt.

Jogosan tehető fel a kérdés ugyanakkor, hogy melyik volt előbb, az iskola tyúkjá vagy a népességmegtartó képesség tojása. Ezekből az adatokból ezt lehetetlen eldönteni, de a pozitív visszacsatolási mechanizmusok, talán mindkét irányba, joggal feltételezhetők. Az 1920-as években megvalósított beruházási program hatása a területi elemzés alapján egyértelműen pozitív volt az érintett településekre. A támogatásban részesített községek nagyobb eséllyel őrizték meg az általános iskolai feladatellátási helyet, és csekélyebb mértékben csökkent a népességük is. Ez a hatás részben a programhoz kapcsolódó gondos szelekciónak tudható be, ugyanakkor legalább részben magának a programnak: az oktatási infrastruktúrába történő befektetés a két világháború közötti időszakban hasznosnak bizonyult, és érdemben hozzájárult a települések fejlődéséhez.

Mindazonáltal: ha az országos után a térségi léptékű elemzés legfőbb tapasztalatait akarjuk megfogalmazni, akkor fel kell figyelni arra, hogy az általában az iskolahálózat kiterjesztése kapcsán értelmezett programnak éppen az expanziós hatásai nem, vagy csak alig-alig értelmezhető Baranya megyében. Összességében az intézményhálózat csak csekély számú teljesen új elemmel bővült. A legnagyobb hatása az új beruházásoknak, ha az elért népesség számát tekintjük indikátornak, akkor talán éppen Pécsen lehetett, minden más teljesen új elem, bel- és külterületen marginális hatásnak tekinthető. Előtérben vannak tehát a program rekonstrukciós elemei: a megyében a fő hangsúly egyértelműen a körülmények javításán, a meglévő iskolák megújításán, fejlesztésén volt. Ilyen értelemben (is) konzervatív

reformnak tekinthető, hiszen az alapfokú oktatás szintjén (szemben például a felsőfokú oktatással) az intézmény-, és ezáltal a településhálózat alapvető struktúráiban nem hozott forradalmi átalakulást.

4.3 Pécs iparosodása és az oktatás fejlődése Klebelsberg korában

A dolgozatban két esettanulmány is helyet kapott, ez első a Gyárvárosi Iskola és egyben a pécsi Gyárváros városrészér fejlődésének története mutatja be. Az akkor létrehozott iskola épületében a mai napig általános iskola és óvoda működik, őrizve az iskolaépítési program emlékét. Reményeim szerint a fejezet olyan adalékokkal szolgál, melyek segítik árnyalni a térképekről leolvasható adatokat.

4.3.1 Pécs keleti terjeszkedése – a Gyárvárosi Iskola létrejötte és városföldrajzi környezete

A jelenleg is működő Szieberth Róbert Általános Iskola története az 1920-as évekig nyúlik vissza. Pécs iparosodásának hatására kiépült a peremterületi *Gyárváros* városrész, a gyárak ösztönözték a munkások letelepedését, ezáltal pedig a gyermekeik – lakhelyük közelében történő – iskoláztatása is fontos kérdéssé vált. Főként Szieberth Róbert helyi népiskolai felügyelő-igazgató jóvoltából, aki Klebelsberg Kunó kultuszminiszter személyes barátja volt és a „szegények iskolaépítőjeként” tekintettek rá Péccsett.

Klebelsberg Kunó átfogó oktatási reformjának fontos része volt az oktatásban tapasztalható zsúfoltság feloldása, valamint az analfabetizmus felszámolása érdekében új iskolák létesítése, kiemelten a tanyákon, falvakban és a városi perifériás területeken. 5000 iskolai tanterem létrehozása köthető a nevéhez, ezek között tartjuk számon a pécsi Gyárvárosi Iskolát is, mely 1923 és 1935 között egy ideiglenes épület megépítése, majd az új iskola szakaszos létrehozása és többszöri átépítése során nyerte el mai formáját.

Klebelsberg Kunó alábbiakban bemutatott iskolaprogramja, valamint Szieberth Róbert iskolabővítési elképzelései mellett fontos szerepet játszott az iskola létrehozásában a tőkeerős Duna Gőzhajózási Társaság, mely már az ideiglenes iskola felépítéséhez is hozzájárult a dolgozói gyermekeinek létszáma arányában, és amely támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg a nagyszabású terv. Az 1935-ben átadott főépület, mely ma is áll – és a még életében névadóvá váló népiskolai felügyelő-igazgató nevét viselő oktatási intézmények ad otthont –, 104 m hosszú, 10 m széles és 8 m magas. Az iskolával egységet alkotó templom 1928-ban épült meg, a plébánia pedig 1932-ben, az épületegyüttes már a

kezdetektől kulturális központot is biztosított Gyárvárosnak az oktatási, nevelési feladatok ellátása mellett.

Pécs város fejlődése nagyvárossá alakulása során magába olvasztott olyan egykor önálló településeket, amelyek ma a város szerves részét képezik. A mai közigazgatási határok 1977-ben, Hird Pécshez csatolásával alakultak ki, de addigra a megyeszékhely már inkorporálta Nagyárpád (1955), Málom, Vasas, Somogy, Magyarürög, Patacs, Rácváros, Mecsekszentkút (1954 – utóbbi négy ekkor már Mecsekalja néven volt ismert) és Mecsekszabolcs (1947) községeket, melynek során területe majdnem megduplázódott. A bekebelezett községek arculata, karaktere kettős: a nyugati peremeken fekvő helységek többé-kevésbé tipikusnak mondható dél-dunántúli falvak voltak, viszont a keleti községek funkcióját a 19. század közepétől kezdve egyre növekvő mértékben a szénbányászat határozta meg (PILKHOFFER, 2017). A belváros és a hozzákapcsolt településrészek közötti összefüggő beépítés a két világháború között még nem létezett (GYENIZSE et al., 2008), ennek megfelelően Pécs fejlődését végső soron többközpontúnak kell tekintenünk, amennyiben bizonyos térségek nem csak a centrumtól távolodva, hanem ahhoz közeledve, a másodlagos központok felől épültek ki (PIRISI et al., 2009; TRÓCSÁNYI, 2011). Ilyen másodlagos központok voltak (a mai) Pécsbányatelep, Meszes – mindkettő a Dunagőzhajózási Társaság (DGT) mint a bányaiipar pécsi főszereplője kolóniája, munkás-lakótelepe – valamint a „szabályos” faluként fejlődő, majd a bányászat révén iparosodó Mecsekszabolcs. A pécsi történeti Belvárost keleti oldalról határoló Budai Külváros növekedése is viszonylag lassú volt, a 20. század elején a Zsolnay-gyár lényegében a beépített terület széle is volt. Ugyanakkor a bányászat adottságai (amihez a vasútvonalak kiépítése is igazodott) ezeken a keleti területeken generáltak városfejlesztő impulzusokat. Hogy a város keleti terjeszkedése mennyire nem volt zökkenőmentes, azt az is jelzi, hogy a széttagoltság felszámolása a „határtalan város” koncepciójában még a 2000-es években, az Európa Kulturális Fővárosa programban is előkerült (CSAPÓ et al., 2010).

A Pécs és a környező bányavidéket összekötő utak környékén a századfordulón még kevés lakóépület állt, a terület a Scholtz Antal Sörfőzde és Malátagyár²⁵, valamint egy téglagyár odatelepülésével, a munkahelyek számának növekedésével vált vonzóvá. A gyárak számára kedvező adottságot jelentett az üszögi vasútállomás, mely fontos szerepet kapott a szénszállításban, ennek hatására a korábbi szántóföldek fokozatosan beépítésre kerültek. A

²⁵ A Pécs Lexikon (szerk. Romváry, F. 2010) szócikke szerint a Mohácsi út végén állt

terület kezdetben sem mutatott egységes képet, kertvárosi lakóhelyek, zárt soros építésű házak és ipari-, valamint bányászati üzemek váltakoztak. Idővel a Duna Gőzhajózási Társaság Hőerőműve is itt kapott helyet (a később szűkebb értelemben Gyárvárosnak hívott területtől délkeletre), valamint szénosztályozó, kokszmű is létesült.

Az I. világháborút követően az újhegyi bányüzem fejlesztése nyomán munkáslakások építése vált szükségessé, mely felduzzasztotta a külváros munkásnegyedeit, azonban Gyárvárosban és Ispitaalján az 1920-as években, – részben a lakásínség gyors felszámolása érdekében – a kor építéstechnikai lehetőségeihez képest is alacsony minőségű ingatlanokat építettek, előbbi helyen kifejezetten alacsony minőségű lakások elég kusza halmaza jött létre (OSZVALD & JANKÓ, 2021).

Erről így fogalmaz Erdősi Ferenc *A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában* című munkájában:

„...a '20-as évek elején gyári munkások, lókupecsek, vásározók és cigányok építették az új szegénynegyedet a Weisz-telepet a mohácsi országút és a szénmosó között, a közeli lebontott téglagyárból kaptak építőanyagot...”(ERDŐSI, 1968 idézi JOÓ, 1977. 8.p.)

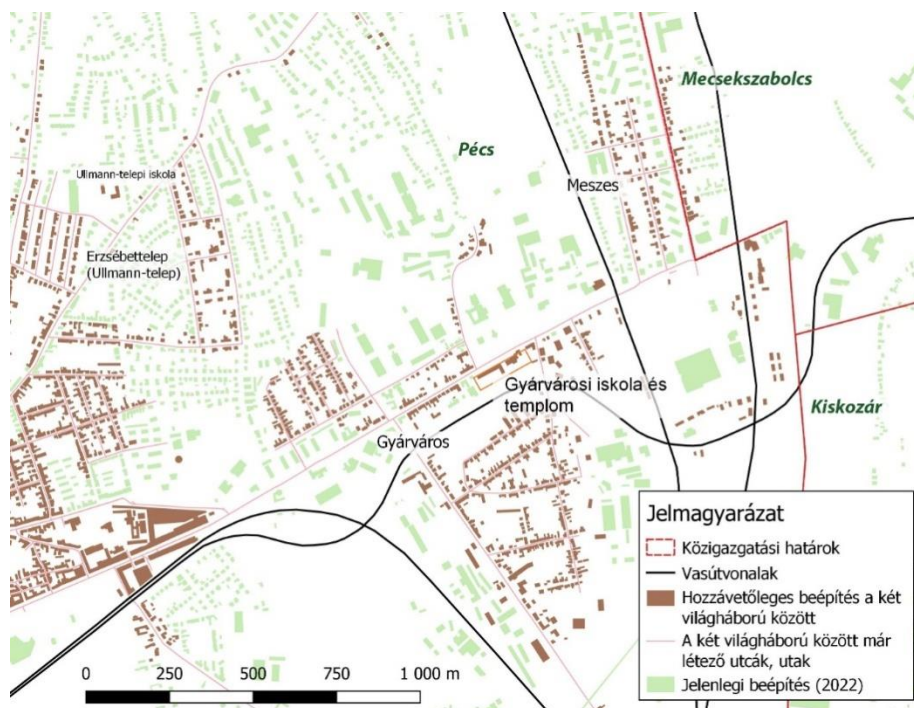
Gyárváros a kezdetektől főként a munkásoknak adott otthont, az 1920-as és az 1930-as években egyaránt közel a lakosság 50%-át tették ki az ipari munkások, kevés nyugdíjas, kereskedelemben dolgozó élt csak a területen. (JOÓ, 1977)

Az ingatlanok alacsony minősége mellett az utak állapota is rossz volt, illetve a közvilágítás sem épült ki teljes mértékben, erről az állapotról a Pécsi Napló 1926.02.27.-i 47. számában az alábbiak szerint számolt be egy olvasói levél az újság 3. oldalán *Kép a pécsi Gyárvárosból* címmel:

„...Feltétlenül elismerem és méltányolom, azon szerencsétlen polgártársaimnak nehéz és keserves helyzetét, kik a Basamalmi utón laknak, de ki kell jelentenem, hogy nem ez a legrosszabb ut a város területén. Azon sorok tiszteletre méltó írója valószínűleg nem járt még a puszták pusztáján, egy darab Ázsián, a város közvetlen közelében fekvő városrészben, amit a hivatalos nyelven Gyárvárosnak, mi pedig, akiket a sors ide kivetett, sár és sötétség városának nevezünk. Hej, Uram Istenem, hol vagyunk mi még a Basamalom úttól! Ha nem sajnálja egyszer a fáradságot

igentisztelt Szerkesztő Ur, szerelje fel magát egy ázsiai expedícióra és az esti órákban tegyen egy rövid kirándulást a Gyárvaros területére. Amit itt fog tapasztalni, az bizonyára minden képzeletét felül fogja múlni és igazat ad e sorok írójának, hogy a város legelhanyagoltabb része mindenféle szempontból a fejlődő Gyárvaros. A keservei, Szerkesztő Uram, a vámnál fognak kezdődni. Ott van ugyanis az utolsó világító lámpa. Kérem azonban, hogy időben méltóztassék erre kifáradni, mert ha ne talán a színház után, vagy a vasútról jövet jön erre, úgy a sorompó már le lesz eresztve és akkor vagy azt kell átmászni, vagy pedig hosszan elnyúlva kell átbújni alatta, de nagyon vigyázva ám, hogy a sárban el ne kerüljön. Világítást és gyalogutat, attól kezdve már csak a városházi közgyűlések jegyzőkönyveiben fog találni. Ott e tárgyra vonatkozó dolgok bizonyára szépen le vannak írva, a javaslat, a hozzászólások, sőt még a határozat is, de annak a végrehajtásától, azt hiszem, még messze vagyunk.”

Ha rekonstruálni akarjuk azt a településhálózati környezetet, amely a gyárvarosi iskola megépítésekor létezett, akkor szerencsére rendelkezésre állnak térinformatikai feldolgozáson is átesett, közel korabeli térképes források, amelyek közül az 1959-ből származó légifelvételek a legpontosabbak, igaz időben a legtávolibbak is egyben.

37. ábra: A Gyárvaros tágabb térségének hozzávetőleges beépítettsége

a két világháború között²⁶

Forrás: a saját szerkesztés Magyarország katonai felmérése, 1941, valamint az 1950-es évek végétől származó légifelvételek, illetve az Open Street Map megfelelő rétegei alapján

A különböző források összevetésével készült térképvázlat (37. ábra) közel sem teljesen pontos, azonban azt jól mutatja, hogy a Gyárváros ekkor még nem kapcsolódott szervesen össze se Pécs belső területeivel, se a mai Komlói út mentén már formálódó meszesi városrészsel, se a bányatelekkel. Még a mai nyomvonalon haladó „főút” mentén sem folyamatos a beépítés, és a Gyárvárostól északra, a Hársfa utcáig (ami a Mecsekszabolcsra vezető út volt) kiterjedt beépítetlen területek (praktikusan rétek) húzódnak.

Hogy pontosan hány ember élt ekkor ezen a területen, azzal kapcsolatban vannak bizonytalanságok. Pécs népessége az 1910-es népszámlálás alkalmával közel 50 ezer fő, 1930-ban már valamivel több, mint 61 ezer fő. Ebbe persze nem értendő bele az akkor még önálló községek népessége, Mecsekszabolcson 1930-ban például 4600 fő élt. A pécsi városrészek népességére az 1913-as helységnévárban található némi adatot, ahol Pécsbányatelepen 3726-an, az Ullmanntelepen 463-an éltek. Mivel a 2001-es népszámlálás Gyárvárosra 1609 fős lélekszámot határozott meg, Piricsizma 1600, Rigóder 1000 fővel szerepel, a két háború között a félig sem kiépült városrészben biztosan ennél (4200 fő) kevesebben éltek. Talán nem tévedünk nagyot, ha az iskola tágabb vonzáskörzetében élő népesség számát 1930 táján mintegy 1500-2000 főben határozzuk meg.

4.3.2 A Gyárvárosi Iskola létrehozásának előzményei

1920-ban, az országos helyzethez hasonlóan – az 1920/21-es tanévben a tantermek közel felében hatvannál több gyermek tanítása zajlott –, Pécsen is zsúfoltság volt jellemző az iskolákra. 50 év alatt a város népessége körülbelül a háromszorosára duzzadt, ennek ellenére az iskolaépületek száma változatlan volt, így a helyi iskolákban egy teremre 80 tanuló jutott. Emellett a pécsi külvárosban élő gyermekek 3-8 kilométert is megtettek reggelente, mire beérek a belvárosban működő Ágoston téri, illetve Felsővámház utcai iskolákba. A maguk idején ezek születése sem ment zökkenőmentesen (ÁRVAI, 2013), úgy tűnik, hogy Pécs-Kelet oktatásügye sok küzdelmes időszakot élt meg. A tágabban értelmezett városrész elemi

²⁶Megj.: A források valamivel későbbi állapotot mutatnak, mint amikor az iskola épült. az ábrázolt épületek a maiak, azok nem feleltethetők meg a korabeli épületek többségének, csak a beépített területek hozzávetőleges kiterjedését mutatják.

iskolahálózatának első tagjait a DGT építette ki és működtette (Pécsbányatelep, Mecsekszabolcs), de ezek távolsága, a tömegközlekedés hiánya, meglehetősen zsúfoltsága és zárt, közösségi jellege sem tette igazán elérhetővé alternatívává a gyárvárosi családok számára.

A korszakban egyébként más városok számára is kihívást jelentett a belvárosi dominanciájú intézményhálózat decentralizálása, a gyorsan növekvő, gyakran ipari karakterű elővárosok jobb ellátásának megszervezése. Debrecen esete például városföldrajzi szempontból jól dokumentált (KOZMA et. al., 2014), és a két település jelentős földrajzi, gazdasági és társadalmi eltérései ellenére mutat hasonlóságokat a pécsi folyamatokkal

Az áldatlan állapotokat, a belvárosi iskolák túlterheltségét és a nagy távolságokat gyorsan orvosolandó, az 1920/21-es tanév elején Szieberth Róbert a helyi népiskolák felügyelőigazgatójaként bérbe vette Becker József Pécsváradi úton található házát, mely fűszerüzletként és kocsmaként működött, hogy a gyárvárosi gyermekek számára biztosíthassa az iskoláztatás lehetőségét. Az épület két terme – egy 40 és egy 50 m²-es – és folyosója adott helyet Pécs hetedik elemi iskolájának, ahova az Ágoston téri iskola tanítóját, Ziegler Gyulát hívták el igazgatónak, akinek a munkáját Ádám Gizella és Waldfogl József tanítók segítették. Az első tanévben 244 tanuló iratkozott be, 1.-4. osztály működött, összesen négy éven át. (JOÓ, 1977)

38. ábra: A Becker-féle ház 1920

Forrás: Forrás: Joó, B. (szerk.) A Pécs-Gyárvárosi Iskola története 1927-1977 - 50 év 1977. Pécs (10. p.)

Annak ellenére, hogy az új iskola terve már 1917-ben körvonalazódott, amikor egy nyolc tanteremből álló épület megépítésére nyújtottak be igényt, melyet a kormány el is fogadott, a szerb megszállás és a rossz gazdasági helyzet következtében még 1921-ben sem indult meg az építkezés. Szieberth Róbert beadványt nyújtott be a munkálatok elkezdése érdekében, majd felhívást tett közzé, hogy ösztönözze a helyi gyárak, környéken működő üzemek szerepvállalását az építés költségeinek fedezésében. (JOÓ, 1977)

4.3.3 A helyi vállalkozások szerepe

A kiegyezés után az Eötvös József névvel fémjelzett 1868. évi XXXVIII. számú népiskolai törvény fontos lépést jelentett a hazai oktatási helyzet javításában. A kötelező iskolalátogatás előmozdítása érdekében községek, egyházak, magánszemélyek és társaságok egyaránt kivették a részüket az iskolaalapításból. A tőkeerős Duna Gőzhajózási Társaság már egy bő évtizeddel korábban vállalt iskolaalapítási- és fenntartási feladatot, a legtöbb esetben a pedagógusok szolgálati lakást, tüzelőanyagot, vállalati orvosi ellátást is kaptak a DGT-től. 1856-ban jött létre a vállalat pécsbányatelepi elemi iskolája, két iskolája volt Szabolcson is – az egyik 1872-től, a másik 1874-től került a vállalat fenntartásába – illetve 1893-tól Vasason is működött az iskola (BÉRCESI, 2020).

Noha a DGT volt a kiépítője a városközponthoz és a Gyárvároshoz közelebb eső Ullmann-(1938-tól Erzsébet-) telepnek, ahol 1903-ban indultak az építkezések, talán a Belvároshoz való viszonylagos közelsége miatt itt iskolát nagyon sokáig nem építettek. Végül a jelen tanulmány fókuszában álló gyárvárosi iskolával lényegében párhuzamosan, 1929-től, szintén a Klebelsberg-program részeként készül el az az épület, amelyet ma Bártfa utcai iskolaként ismert. Ehhez a beruházáshoz a DGT csak a telket biztosította (PILKHOFER, 2017).

1920-ban a DGT 27 000 korona hozzájárulást nyújtott az állami fenntartású Pécs-Gyárvárosi Iskolának az adott tanévre – már a Becker-féle házban segítséget nyújtva az oktatási intézmény számára –, mivel az iskolában abban az időszakban 90 olyan gyermek tanult, akinek szülője vagy gondviselője a vállalat alkalmazottja volt. A fenti tétel jelentőségét jól mutatja az adat, mely szerint az iskola egész 1920/21-es tanévre rendelkezésre álló költségvetése 53 700 korona volt. (HUSZÁR, 2013)

Az 1924-re elkészülő ideiglenes iskola felépítéséhez is hozzájárultak a dolgozók gyermekeinek létszáma arányában, vállalva a körülbelül 186 m² alapterületű tetőszerkezet elkészítését, beleértve a faanyag rendelkezésre bocsátását is. (JOÓ, 1977)

4.3.4 Az építkezés és bővítés évei a pécsi Gyárvárosi Iskolában

A két – egyenként körülbelül 60 négyzetméteres – tantermet és egy irodát magába foglaló ideiglenes épület a mai főépület nyugati szárnyának helyén állt és Pilch Andor pécsi építészmérnök tervei alapján készült el. 1923 elején sor került a helyszíni bejárása, majd az építési engedély megadása mellett döntött a mérnöki hivatal. (KULT, 2010; STELCZ, 2006)

A helyi üzemek érdekeltek voltak abban, hogy a dolgozók gyermekei számára biztosított legyen helyben az oktatás, ezért Szieberth Róbert és az iskolaigazgató felhívására munkaerővel, építőanyaggal – homokkal, mésszel, téglával, cseréppel – és pénzzel támogatták az építkezést. Türr Mihály gőzmalom tulajdonos hét tanuló után 2100 koronát ajánlott fel, a Mezőgazdasági Sörgyár nyolc tanuló után 2400 koronával támogatta az építést, a Duna Gőzhajózási Társaság, Eisner-Dóczi, Deutsch Zsigmond, Lauber Viktor, Bercz Károly téglagyárai, a Székesegyházi Uradalom téglagyárai és mészégetői, a Mohács-Pécsi vasút, valamint a Cementipari Vállalat szintén szerepet vállalt az ideiglenes iskola létrehozásában, a dolgozók gyermekeinek létszáma arányában. (JOÓ, 1977)

Az új iskolát 1924 áprilisiában nagy ünnepség keretében adták át, melyről a Dunántúl is beszámolt:

„Pécs városának e legjobban fejlődő külvárosában a pécsi társadalom áldozatkészsége önmagától emelt egyelőre szerény, csak két tantermes, de nagy jövő és fejlődés elé néző iskolát. Amikor négy évvel ezelőtt az iskola (Becker József vendéglőjének két emeleti helyiségében megnyílt, mindössze 118 tanulója volt, ma pedig már 257 az iskolások száma. Pusztán a tankötelesek számának emelkedése tehát egyedül is igazolja, mennyire szükséges volt az iskola megépítése és méltó helyen elhelyezése. Ebben a gyárvárosi iskola hathatós támogatásra talált a társadalom körében. Legtöbbet dolgozott és fáradt Szieberth Róbert felügyelő igazgató, a ki egy két holdas telket bocsátott az iskola rendelkezésére és fáradhatatlan volt az anyagi eszközöknek mindenfelől való előteremtésében. Az építkezéshez jelentékenyen hozzájárultak a székesegyházi uradalom, a Dunagőzhajózási társaság, Pilch Andor műépítész, Visnya Ernő kincstári

*főtanácsos, Siptár Lajos bankigazgató, a Dunántúli építővállalat (Kajdi Mihály és Schmira Román cég), özv. Zelms Gyuláné, Szigriszt Lajos, a Szlapák cég, Virághalmi Aladár, Tóth Ferenc műasztalos, Baumann Emil és sokan mások. Végül amit a társadalom már tudott előteremteni, azt az állam vállalta magára. Így készült el Pécs legújabb iskolája, de a szakértők szerint a legszebb felszereléssel is bír. A két holdnyi területet pedig úgy akarják tovább hasznosítani, hogy ennek jövedelméből épüljön fel a nyolc tantermes iskola és tanítói lak.*²⁷

39. ábra: Az ideiglenes iskola 1924

Forrás: Forrás: Joó, B. (szerk.) A Pécs-Gyárvárosi Iskola története 1927-1977 - 50 év 1977. Pécs (10. p.)

Az iskolában folyamatosan nőtt a diákok létszáma – részben az 5. és 6. osztályok elindítása miatt –, ezért fontos volt, hogy folytatódjon az iskolaépítési munka. A helyi lakosok és a pedagógusok is türelmetlenül várták a bővítést, mely részben a tanyasi iskolák létrehozására átcsoportosított, de a minisztérium által korábban megígért támogatások elmaradása miatt csúszott. A bővítési munkálatokat Pilch Andor, Visy Zoltán és Gosztonyi Gyula – akkor már Európa szerte ismert – építészmérnökök terve alapján 1926-ban kezdte meg Hebenstreit Károly és Fia építési vállalkozó, aki az ideiglenes iskola építését is végezte. (JOÓ, 1977; STELCZ, 2006)

A Pécsi Napló 1926.03.21.-i 66. számának *Pécsi Portré* rovatában jelent meg egy interjú Szieberth Róbert felügyelő-igazgatóval, aki a gyárvárosi iskola építéséről és az oktatási

²⁷Dunántúl, 1924.04.23. XIV. évfolyam 93. szám. 1.p.

helyeztről is részletesen beszámolt. A pedagógus megerősítette, hogy Klebelsberg Kunó kultuszminiszter a nemzetgyűlésen kijelentette, hogy először a gyárvárosban szükséges egy legalább hat tantermet számláló iskolaépületet létrehozni, mivel már több mint 230 tanuló vár a végleges beiskolázásra. Már az újságcikk szerkesztői megjegyzése tartalmazza az értesülést, miszerint a tervek szerint Szieberth Róbertről nevezik majd el az intézményt. Emellett további iskolaépítéseket is kilátásba helyezett a felügyelő-igazgató a szőlőhegyi, illetve a donátusi városrészben, valamint az Ullmann-telepen, a Julián-telepen és a Visnya-telepen²⁸.

Szieberth Róbert arról is beszámolt, hogy az analfabéták magas száma mellett az iskolakerülő gyermekek kérdése is megoldásra vár, mely ügyben az iskolakötelesek törzskönyvezésének elindítása valamelyest javulást hozott. Emellett a beszélgetésben szóba került a nyolcosztályos elemi iskola kérdése is, melyet Szieberth Róbert szükségesnek tartott, valamint leszögezte, hogy az érdeklődés is folyamatosan növekszik, ezért a kultuszminiszter jóváhagyásával hetedik osztály indítását tervezte a cikk megjelenésekor, külön a fiú és külön a lány tanulók számára. Az új, öt tantermes – három emeleti és két földszinti termet magába foglaló – épületben 1927 szeptemberében indult el a tanítás, az építkezés végéig folyamatosan működő ideiglenes iskolaépületbe pedig az óvoda költözhetett be, mely 1929-ig használta az ingatlant. Az iskola 1927-től egészen 1947-ig Szieberth Róbert nevét viselte. (JOÓ, 1977; (KULT, 2010)

²⁸ Ezek csak részben, illetve később valósultak meg. A Julián-telep, mint földrajzi név eltűnt Pécs térképéről, a terület leginkább Ispitaalja néven ismert, itt 1931-ben épület fel a Petőfi utcai általános iskola (eredetleg Fiumei utcai Elemi Népiskola). A Visnya-telep az ún. Régi Kertváros, ahol 1931-ben nyitotta meg a kapuit Megyer-Kertvárosi Elemi Iskola néven. Mára már egyik intézmény sem funkcionál általános iskolaként. Az Ullmann-telepi intézményről már szóltunk, a Donátusban ugyanakkor soha nem épült fel iskola, és a Mecsekoldal szőlőskertjei között is csak a második világháború után, 1956 és 1979 között működött egy általános iskola az ún. Petőfi-házban, a Surányi Miklós és a Székely Bertalan utcák sarkán – ez költözött később a Jurisics Miklós utcai korszerű épületbe.

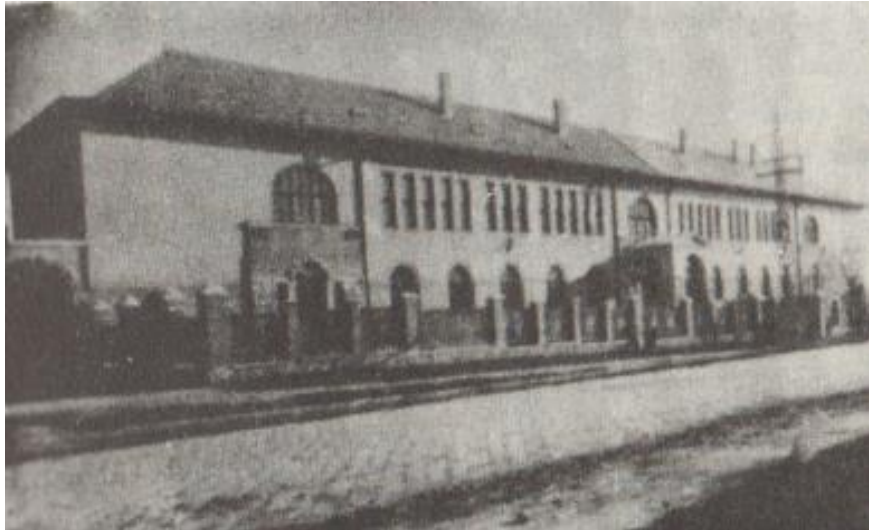

40. ábra: A bővített iskola 1927

Forrás: Forrás: Joó, B. (szerk.) A Pécs-Gyárvárosi Iskola története 1927-1977 - 50 év 1977. Pécs (23. p.)

Az 1926/27-es tanévben 281, az 1927/28-as tanévben 509, az 1928/29-es tanévben pedig 589 diákot számlált az intézmény, ezért 1929-ben újabb bővítés vált szükségessé, mely ismét Pilch Andor tervei alapján valósult meg, a város az építési engedélyt 1929 novemberében adta meg a munkához. Öt tanteremmel és két óvodateremmel lett gazdagabb az épület, 1931-ig tarott az építési munka, melyet ismét Hebenstreit Károly és Fia végzett, az új termek berendezését Konrád Gyula asztalosmestertől rendelték meg. (STELCZ, 2006; KULT, 2010)

A korábbi ideiglenes iskola helyére szükség volt, ezért lebontották, de építőanyagként felhasználták maradványait. Az óvoda végig működött az építkezés idején, ismét Becker Józseftől bérelték termet az átmeneti időszakra. A második ütem költségvetéséhez a belügyminiszter 25.000 pengőt biztosított, Pécs városa pedig 64.000 pengőt fedezett, a munka végére létrejött a mai épület nyugati szárnya és tíztantermessé bővült az iskola. (JOÓ, 1977; KULT, 2010) 1935-ben került sor az utolsó – körülbelül 60.000 pengő összköltségű – bővítésre, amikor 5 újabb tanterem készült el, valamint óvodafejlesztésre is sor került. A főépület, mely ma is áll 104 m hosszú, 10 m széles és 8 m magas. Az iskolával egységet alkotó templom 1928-ban épült meg, a plébánia pedig 1932-ben, az épületegyüttes nem csak oktatási, hanem kulturális központot is biztosított Gyárvárosnak. (JOÓ, 1977; KULT, 2010; STELCZ, 2006)

41. ábra: A bővítés III. üteme 1935

Forrás: Joó, B. (szerk.) *A Pécs-Gyárvárosi Iskola története 1927-1977 - 50 év 1977. Pécs (23. p.)*

4.3.5 Szieberth Róbert szerepe Pécs iskolabővítésében

Az 1920-as és 30-as évek pécsi iskolai fejlesztések feltárásakor rendre előkerül Szieberth Róbert neve. Személye szorosan kapcsolódik a korszak szinte minden pécsi oktatásügyet érintő programjához. Szieberth Róbert 1871-ben született Németbólyban, módos bőrriparos családból származott. Pécsett, a Ciszterci Rend Gimnáziumában tanult, majd a Püspöki Tanítóképző Intézetben szerzett tanítói oklevelet. Pályafutása elején 13 évet töltött a Felsővámház Utcai Elemi Népiskolában tanítóként, majd az Ágoston Téri Elemi Népiskolába kerülve 1913-tól igazgatói feladatot látott el az 1914-es kinevezéséig, amikor az összes pécsi elemi népiskola felügyelő-igazgatója lett. Gondot fordított az iskolák színvonalának növelésére, a nélkülöző tanulók segítésére. Annak ellenére, hogy a világháború és a szerb megszállás is nagy terhet rótt a városra és az iskolákra, fáradhatatlanul végezte munkáját, annak érdekében, hogy a kifosztott pécsi iskolaépületekben minél korábban folytatódhasson a munka. Amellett, hogy a „szegények iskolaépítőjeként” számos új, főként Pécs peremterületeit ellátó elemi iskola megalapítása köthető a nevéhez – a Gyárvárosi mellett az Istenkúti, a Bártfa és a Fiume utcai, illetve a Megyeri-Kertvárosi), – a tanítóárvról is gondoskodott a „Tanítók háza” létrehozásával, illetve a 7. és 8. osztályok bevezetésében is fontos szerepet játszott. A Pécsi Tanító Egylet elnöke volt, barátságot ápolt Klebelsberg Kunóval, aki támogatta törekvéseiben, a kultuszminiszter kérésére már életében elnevezték róla a Gyárvárosi iskolát. 1939-ben halt meg. (KULT, 2010)

Halálát követően a Pécsi Napló hasábjain az alábbi méltató szavakkal emlékeztek meg róla:

„Súlyos veszteség érte Pécs közéletét és a város népoktatását. Mindkettőnek egyik legönzetlenebb és legtevékenyebb munkása, Szieberth Róbert ny. állami népiskolai felügyelő-igazgató és volt iskolagondnok 22-ére virradó éjszaka nemes lelkét visszaadta Teremtőjének. (...) Legnagyobb érdeme mégis az, hogy Pécs városát hat új elemi iskolai épülettel ajándékozta meg és a szerbek által elhurcolt iskolai felszereléseket úgyszólván a sajátjából pótolta. (...) Szieberth Róbert fáradhatatlan utánjárással szorgoskodott azon, hogy az elégtelen iskolaépületek számát gyarapítsa. Ezzel egyben a népoktatás decentralizálását is szolgálta. Hogy ma a belvárosi, Ágoston-téri, Felsővámház-uccai és Makár uccai iskolákon kívül a Gyárvárosban 22 tantermes iskola van, iskola áll az Ullmann- telepen, az egyetem szomszédságában, a Fiume uccában, a Megyeri Kertvárosban és az észak- nyugati szőlővidéken, Isten kútjánál, az egyedül Szieberth Róbert lelkes agitálásának köszönhető, aki ezen létesítmények kierőszakolásával évtizedek mulasztását pótolva, a pécsi elemi népoktatást országos viszonylatban első helyre emelte. Elismerete ezt maga Klebelsberg Kunó, néhai vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki jó magas elismerése jeléül a gyárvárosi népiskolát a város népoktatásának ujjáteremtőjéről, Szieberth Róbertről nevezte el.”²⁹

Klebelsberg oktatási reformját ma elsősorban a tanyasi iskolaprogram révén emlegetik, így ismeri a műveltebb nagyközönség. Néhányan talán azt is tudják, hogy a korabeli kultúrpolitika irányítójaként jelentős szerepet játszott az első világháború utáni „menekült egyetemek” otthonra találásában Szegeden és Pécsen. Ugyanakkor kevésbé van szem előtt, hogy az urbanizálódó, iparosodó Magyarországon (és az iparosodás szükségképpen felgyorsult az első világháború alatt) nem csak a vidéki, hanem a városi térségekben is jelentős hiány mutatkozott iskolákban, tantermekben. Jelen tanulmány erre az aspektusra kívánta felhívni a figyelmet. Pécsen a Klebelsberg program találkozott a helyi kezdeményezésekkel, egy tette kész ember személyes aktivitásával, időnként a közösség és gazdasági szereplők áldozatvállalásával. Klebelsberg tevékenységének pécsi nyomai így az Erzsébet Tudományegyetem később megszakadó, soha teljesen ki nem teljesedő történetén kívül a z időszakban felépített népiskolákban keresendők.

Ezen iskolák közül a részletesebben bemutatott gyárvárosi szolgálta leginkább a társadalmi felzárkózás ügyét. Azt a városrészt, ahol felépült és ahol a környék lakosságát kiszolgálta,

²⁹ Pécsi Napló, 1939.01.24.-i 48. évfolyam 19. száma 4. p.

mai fogalmaink szerint szegregálódónak kategorizálnánk. Felépítése stabil oktatási lehetőséget teremtett azoknak a gyerekeknek, akik korábban ki-kimaradoztak a közoktatásból.

A pécsi Klebelsberg-Szieberth iskolák közül ma már nem mindegyik működik eredeti funkciójának megfelelően. A Megyer-Kertváros, valamint Ispitaalja demográfiája gyökeresen átalakult száz év alatt, az egykor dinamikus, fiatal városrészek előregedtek, az iskolák lassan tanulók nélkül maradtak. Azonban a Bártfa utcában (ex Ullmann-telep) és a Gyárvárosban ma is működnek az intézmények. Ami utóbbit, jelen tanulmány főhősét illeti, lényegében ma sem sokat változott az a társadalmi háttér, ahonnan a gyerekek rekrutálódnak. Alacsony társadalmi státuszú népesség, számtalan pedagógiai kihívás. Tulajdonképpen az alapításkorinak megfelelő misszió.

Az iskola és mellette a templom megépülte városszerkezeti célokat is szolgált. a széttagolt, gyéren beépített területen, a főút mellett állva joggal volt várható, hogy az egész keleti városrész egyfajta kristályosodási pontjává, magjává, később decentrumává fejlődhet. Ezek a várakozások, amennyiben egyáltalán voltak ilyenek, nem teljes mértékben teljesültek. Az iskolaépülettel szembeni telkek sokáig beépítetlenek, az egész terület csak félig-meddig rendezett maradt. A 20. század második felében többek között rendőrőrs, középiskolai kollégium épült fel a területen – utóbbi aztán a 21. században be is zárta kapuit. A 21. században szupermarket létesült is itt, de összességében a keleti városrészt mind a mai napig megszenvedti egy városrész-központ hiányát, amelynek kialakítására itt talán lehetőség kínálkozott volna.

A 20. század elején Pécs egy közepes méretű, széttagolt, számos területi problémával küzdő, több évig idegen megszállás alatt álló közepes méretű város volt. Nagyvárossá fejlődéséhez nem csak bányászata, ipara, hanem kultúrája is jelentősen hozzájárult, sőt, hosszabb távon ez bizonyult a maradandóbb értéknek. Az értékteremtés pedig az alapoknál kezdődik, pont úgy, ahogy egy évszázada a konzervatív reformer gróf és a szociálisan érzékeny pécsi iskolaigazgató elképzelte.

4.3.6 Az iskola története napjainkig

Az iskola a második világháború idején nem tudta biztosítani a folyamatos működést, a férfi pedagógusok behívása, a szénhiány egyaránt nehézséget jelentett, végül 1944 őszétől szünetelt a tanítás, a katonák elszállásolására szolgált az épület. A háború során megrongálódott az épület, a bútorzat, a felszerelés is megfogyatkozott. 1945-től ismét

fogadta a diákokat az intézmény, 1948/49-ben indult meg az iskola újjáépítése, a minisztérium, valamint a helyi üzemek támogatásával.

Az intézmény államosítására 1948-ban került sor, ekkor kapta a Gyárvárosi Általános Iskola nevet, melyet a rendszerváltást követően cseréltek ismét az alapító tiszteletét éltető Szieberth Róbert Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény névre. (JOÓ, 1977; ROMVÁRY, 2010)

Az ötvenes évektől a szocialista köznevelési célok mentén folyt az oktató-nevelő munka az iskolában, emelt magyar és matematika óraszámokkal, a korábbinál több osztályzattal és korrepetálással, valamint az úttörő mozgalom fellendülésével. A mozgalmi munka és a politikai nevelés kiemelt szerepet kapott. Az „Egy üzem-egy iskola” program keretében a Hőerőmű Vállalat, a Mecseki Szénbányák és a Bányászati Aknamélyítő Vállalat is segítette az iskola működését. Gyárváros változásait az iskola is megérezte, az intézmény történetét bemutató 1977-es évkönyv befejező fejezetében így fogalmaz Joó Béla, akkori igazgató:

„Gyárváros ma sem szerepel az idegenforgalmi ismertetőkből. Itt nem szoktak megállni a kiránduló buszok, a forgalmas hatos főközlekedési úton átbobognak a járművek. A Gyárváros ma is a »gyárak városa«. Megszűntek a téglagyárak, mészégetők apró üzei, helyettük a Hőerőműben a házgyári elemeket gyártó Panel Üzemben, a Mecseki Szénbányák Újhegyi, a Szikra Nyomda, a Kesztyűgyár új üzeiben dolgoznak a gyerekeink szülei. Ma már nem »napszámosok«, »tégglások«, hanem túlnyomórészt képzett szakmunkások. Egyre inkább megváltozik a városrész képe is. (...) Tanulóink közül évről-évre többen tanulnak tovább középiskolákban vagy szakmunkásképző intézetekben.” (JOÓ, 1977, pp. 115.)

A művészeti oktatás fontos feladata az intézménynek, 1957-ben az ország első gyermek fúvószenekara is itt működött, Rajnai Henrik vezetésével. Azóta is kiemelt feladat a tehetséggondozás, valamint a közösség megerősítése, 1980-as években ének-zene tagozat indult, valamint az óvodai nevelésben is hangsúlyossá vált a zenei nevelés. (JOÓ, 1977; ROMVÁRY, 2010)

Napjainkban az iskolába lépő gyermekek közül sokan hátrányos helyzetűek, szegregátumból érkezők, de a diákság jelentős részét alkotják a keleti városrész kertvárosi övezetében élő családok gyermekei is. A heterogén összetétel miatt elengedhetetlen a diákság körében végzett közösségépítő munka, a felzárkóztatás és az integráció elősegítése. A jelenlegi

iskolaigazgató Tóth Ilona így foglalta össze a hejőkeresztúri modellből átvett kompetencia-fejlesztő komplex instrukciós program (KIP) lényegét:

„A komplex instrukciós program hozzájárulhat ahhoz, hogy az itt tanuló diákok élményszerű tanulás keretében, de a közös munkára építve közösen fejleszthessék kompetenciáikat és ezáltal boldogabb, teljesebb életet élő felnőtté válhassanak!”(TÓTH ILONA idézi: HOHMANN, 2019, 32. pp)

Emellett az intézmény a kezdetektől szerepet vállalt a helyi közösség megerősítésében is. Amellett, hogy a város zenei életben fontos helyet töltöttek be az ikonikus zenekarvezetők – Rajnai Henrik, Auth Vilmos és Kerekes Csaba – évtizedeken át vállalta az intézmény a svábbál rendszeres megszervezését is. A közösségformálás mellett az egészséges életmód és a sport megszerettetésének is fontos színtere az 1990 óta működő mazsorett csoport, mely jelenleg „SZIBIROBI” néven ismert. Az intézmény Ökoiskola címet visel, a helyi környezetvédelmi szervezetekkel is aktív kapcsolatot ápol. (HOHMANN, 2019; Joó, 1977)

A Pécsi Szieberth Róbert Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola a 2021/2022-es tanévben 268 diáknak biztosított általános iskolai nevelés-oktatást, akik 15 osztályt alkottak. A maximálisan felvehető tanulói létszám 300 fő az iskola alapító okirata szerint. A diákok közül 62 fő volt a többi gyermekkel, tanulóval együtt nevelhető-oktatható sajátos nevelési igényű gyermek, 18 fő pedig beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő volt. A gyermekek közül 70 fő volt hátrányos – 32 fő halmozottan hátrányos – helyzetű. Az iskola 38 fő munkaviszony keretében foglalkoztatott pedagógust, illetve 8 a nevelő és oktató munkát közvetlenül segítő munkatársat számlált az elmúlt tanévben. (Oktatási Hivatal, KIR, 2022)

Az iskola abban az épületben működik, melynek létrehozása jelen fejezetben részletesen bemutatásra került.

„Szieberth Róbert iskolaépítőnek, tanfelügyelőnek, Pécs kiemelkedő pedagógus személyiségének nevét két évtizede használja intézményünk, adózik emlékének, pedagógiai munkásságának. Intézményünk ódon, népiskolai, műemlék jellegű épület a maga varázsával és egyediségével, napfényes, karcsú folyosóival. Ugyanakkor vannak ennek árnyékos oldalai is, hiszen hiányoznak olyan tágas terek, melyek levegőssé és funkcionálisan jobban használhatóvá tennék az épületet. Hiányzik egy tér, ahol a szülők várakozhatnának gyermekeikért, ahol zenei-művészeti

hangversenyeket lehetne tartani, ahol szabadidős tevékenységeket lehetne művelni főleg a téli, bezárt időszakokban. Hiányzik egy szépen felújított tornapálya, szabadtéri felületek, terek. Hiányzik a komfort érzetünk növelése érdekében olyan teljes körű energetikai beruházás, ahol a nyílászárók cseréje megtörténhetne, a fűtés korszerűsítéssel pedig sok-sok energiát tudnánk megtakarítani.”(Pécsi Szieberth Róbert Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola, 2020, 7. pp.)

A dokumentumból az is kiderül, hogy a sok szempontból kedvezőtlen, a kor elvárásainak már nem megfelelő adottságok javításán folyamatosan dolgoznak, zenetermük és tankonyhájuk felújításra került, valamint számos további tervük is van annak érdekében, hogy a keleti városrész, a gyárvárosi terület gyermekei számára kellemes környezetben biztosítsák a nevelés-oktatást, az életkoruknak megfelelő fejlesztést. (Pécsi Szieberth Róbert Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola, 2020)

4.4 Egyetemfejlesztés Pécsen

4.4.1 Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése

A Klebelsberg korában Pécsre költöző Erzsébet Tudományegyetem dolgozatba illesztése sem véletlen, mivel a város számára az intézmény jelenléte a tudományos és kulturális élet fellendülését, illetve a humán erőforrás általános színvonalának növekedését hozta. Az egyetem más pályára állította Pécsen, mint ami az azt megelőző időszakban várható volt. Pécs az Erzsébet Egyetem befogadását követően már nem volt kizárólag bányász-, vagy iparváros.

Jelenleg az egyetem nem csak a város, hanem az egész régió legjelentősebb foglalkoztatója, és minden szempontból kiemelt jelentőségű gazdasági szereplője is egyben, melyhez erőteljesen hozzájárult a vizsgált időszak is.

Mivel az egyetem története alaposan kutatott terület, így egy kevésbé feltárt téma kerül bemutatásra jelen fejezetben. A numerus clausus bevezetése, valamint a keresztény és a zsidó hallgatók közötti konfliktusok kérdése kerül a középpontba. Ez az esettanulmány is számos adalékkal szolgál Klebelsberg korának, a kor társadalmi folyamatainak megértéséhez.

Az Osztrák-Magyar Monarchia idején öt egyetem működött Magyarországon. A nagyszombati egyetemet 1635. május 12-én alapította Pázmány Péter esztergomi érsek. Mária Terézia rendeletileg költöztette Budára 1777-ben, majd 1784-ben helyezték át Pestre: ez volt az ELTE jogelődje. „A kolozsvári magyar királyi tudományegyetem felállításáról és ideiglenes szervezéséről” az 1872. évi XIX. tc. rendelkezett. A 3. § szerint az egyetem jog- és államtudományi, orvosi, bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, valamint matematikai és természettudományi karral kezdte meg működését. Utóbbi két karhoz már ekkor törvényileg „gymnasiumi tanárképezde” rendeltetett. Ugyanebben az évben emelkedett egyetemi rangra a Magyar Királyi József Műegyetem.

A 19. század végén és a századfordulón egyre intenzívebben merült fel új egyetemek létesítése Magyarországon. Az egyetemalapítás a nagyobb magyarországi városok számára részben presztízskérés volt, részben pedig a települések gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést vártak az optimális esetben náluk létesítendő felsőoktatási intézményektől. Ebben

a „versenyben” több város – Pozsony, Debrecen, Kassa, Pécs, Szeged, Temesvár és Győr is próbálta elérni, hogy a Budapesten és Kolozsváron működő egyetemek mellett a további, létesítendő felsőoktatási intézmények városukba kerüljenek. Az időről-időre előkerülő egyetemalapítási kérdéssel kapcsolatban azonban sokáig nem történt lényeges előrelépés, egészen 1911-ig, amikor a kormányzat egyből két egyetem felállításáról határozott. A jelentős anyagi áldozatokat vállaló Debrecen mellett Szeged, Kassa és Pozsony városok is szóba kerültek, végül 1912-ben gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt az országgyűlés az 1912 évi XXXVI. törvénycikk elfogadásával két egyetem felállítását fogadta el, Pozsony és Debrecen székhellyel.

Hozzá kell tenni, hogy a döntés, illetve Pécs mellőzése annyiból mindenképpen indokoltnak tekinthető, hogy a történelmi Magyarországon egyáltalán nem volt a vidéki városok első sorában. Ugyan erre vonatkozóan különféle kalkulációk vannak (ld pl. GYIMESI 1975; BÁCSKAI-NAGY, 1984; BELUSZKY, 1990), de ezek többé-kevésbé konvergálnak afelé, hogy Pécs a teljes történelmi Magyarországon valahol a 8-10. helyen áll a vidéki városok központi szerepköreit és fejlettségét vizsgáló rangsorokban, általában Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Szeged, Debrecen, de néha Temesvár és Nagyvárad is megelőzi jelentőségben. Népessége 1870-ben mintegy 23 ezer fő és ez Debrecennek vagy Pozsonynak mintegy a fele, és lényegében megegyezik Sopronéval. Hiába a nagy vonzáskörzet (ezt 1910-re Beluszky Pál közel 940 ezer főben adja meg, Budapestet is számítva Pécs a 9. legtöbb ember számára jelenti az elsődleges regionális központot, és a trianoni Magyarországról ezt csak Szeged és Debrecen múlta felül), ha ez a vonzáskörzet borzasztóan rurális, a Dél-Dunántúl (és a Dráva túlsópartján, Kelet-Szlavónia) is nagyon alacsony szinten városiasodott, a községi törvények után csak a három megyeszékhelynek maradt meg a városi jogállása. Ezek alapján a korabeli döntéshozók alighanem helyesen mérték fel a helyzetet, hogy nem Pécs egyetemi ambícióit támogatták. Pozsony városa például hárommillió koronát ajánlott fel az egyetem céljaira, telket a fűvészkert részére, infrastrukturális beruházások költségeinek vállalását (LUKINICH 1933, idézi: LENGVÁRI 2014). Pécs ezzel szemben csak 1 millió koronát volt képes előteremteni, ami a két város anyagi teherbíró képességének becsült különbsége (Pozsony esetében a népességszám kétszerese mellett magasabb jövedelmekkel is számolhatunk) megint csak reálisnak mondható.

Az 1912. évi XXXVI. tc. rendelkezett „a debreczeni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetem felállításáról”. Később a debreceni egyetem Tisza Istvánról, a pozsonyi Erzsébet királynéről kapott nevet. Az első világháború után a trianoni békeszerződés következtében válságos helyzetbe került a magyar felsőoktatás intézményrendszere is. A kolozsvári és a pozsonyi egyetemek kapcsán felmerült a budapesti elhelyezés, de ez feleslegesen növelte volna az amúgy is központosított magyar államigazgatás és Budapest terheit, amellett, hogy a fővárosnak sem volt szüksége két újabb egyetemre. A kérdésben a Vass József kultuszministersége idején meghozott 1921. évi XXV. tc. döntött. A törvény 1. §-a kolozsvári magyar királyi Ferenc József Tudományegyetemet Szegedre, a pozsonyi magyar királyi Erzsébet Királyné Tudományegyetemet ideiglenesen Pécsre helyezte át, kivéve a hittudományi fakultást, az Sopronban kapott helyet.

Az egyetemek Magyarországra telepítése nem volt magától értetődő, és nem is élvezett teljes társadalmi támogatottságot. Az esetleges költségek csak az egyik ellenérvet jelentették. Felmerült az is, hogy nem kell tovább fejleszteni az oktatást³⁰, hiszen egyrészt a tanulatlan tömegek olcsó munkaerőt szolgáltatnak, másrészt a tanulás a forradalmi eszméknek – a kommunizmusnak – is táptalajául szolgál. Utóbbi álláspontot elsősorban az agráriusok hangoztatták. (T. KISS, 1999) Ezzel az érveléssel állította szembe Klebelsberg a kultúrfölény elméletét. A kultúrfölény és a környező államok által is folytatott kultúrverseny a kor politikai közbeszédének része. Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak fontos kérdés volt, hogy a kulturális intézményrendszer kiépítésével is biztosítsák legitimitációjukat. Az egyetemek fennmaradásának biztosítása ezeken kívül azért is lényeges volt, mert óriási szellemi tőkekiáramláshoz vezetett volna, ha a határokon kívül rekedt intézmények oktatóit, munkatársait nem tudják elhelyezni Magyarországon. Klebelsberg maga mögött tudta a miniszterelnök támogatását is, így végül is sikerült elérnie a két egyetem magyarországi elhelyezését. Így született meg Pécsen „a magyar Heidelberg”, Szegeden „a magyar Göttinga” – a példát itt is a német intézmények adták, akár csak „a magyar Dahlem” esetében. A Magyarországra telepített egyetemek új épületekre nem számíthattak, addig más célra használt vagy üres ingatlanok nyújthattak csak megoldást. Ezzel párhuzamosan zajlottak a debreceni egyetem építkezései is. Bár az Országos Takarékosági Bizottság megkísérelte

³⁰ Ez még a húszas évek második felében is témája volt a magyar tudománypolitikának, amelyre védekezőleg reagált is: „Felmerült a vád, hogy a magyar kultúrpolitika, mely a háború előtti Magyarországon beérte két egyetem fenntartásával, mesterségesen tenyészt ki a nagy főiskolai hallgatóságot azzal, hogy a *megcsonkított területen négy tudományegyetemnek nyújt immár hajlékot*, melyek mellett a műegyetem, s az újonnan felállított egyetemi közgazdaságtudományi kar is magasabb stúdiumokra ösztönzi az ifjúságot.” (LAKY D, 1927:42)

megnyirbálni az egyetemekre fordított pénzeket – mondván, hogy értelmiségi túlképzés folyik –, de Klebelsberg és Bethlen egyaránt ellenálltak ennek. (T. KISS, 1998)

A kortársakat élénken foglalkoztató kérdés, nevezetesen, hogy sok-e az országnak a négy tudományegyetem, ma sem válaszolható meg teljes egyértelműséggel. Aktualitása ennek a kérdésnek ma is van, a rendszerváltozás utáni felsőoktatási expanzió értékelése, társadalmi megítélése sem teljesen egyértelmű (ld. POLÓNYI 2014, KOZMA 2010), amelyet az oktatáspolitikai stratégiai céljainak – olykor igencsak drámai – változásai is jeleznek. Sok volt-e a birodalmi jellegét elveszített Magyarországnak a négy (budapesti, debreceni, szegedi, pécsi) tudományegyetem? Ha pusztán az intézmények számát tekintjük indikátornak, akkor nehéz eldönteni a kérdést. A környező, az első világháborút lezáró békerendszerrel létrehozott vagy újrászabott államok közül Csehszlovákiában 1920 táján öt tudományegyetem működött, ezek közül kettő tekinthető történetinek, és hármat az államosodással a régió végig söprő intézményalapítási láz (Brno és Pozsony) hívott életre (továbbá, ahogy Magyarországon is, voltak specializált bányászati, műszaki, gazdasági felsőoktatási intézmények). A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, a későbbi Jugoszlávia Belgrádban és Zágrábban egy-egy „örökölt”, Ljubljanában egy újonnan alapított egyetemmel büszkélkedhetett. Romániában egy iasi és egy bukaresti intézmény működött egyetemenként a 19. század utolsó harmada óta, és természetesen 1919 után létrejön a kolozsvári egyetem románosított változata is. Lengyelországban Krakkó és Varsó történelmi egyeteme mellé (bár utóbbi történelme finoman szólva is turbulens), 1918/19-ben Lublinban és Poznanban alapítanak intézményt. A Monarchia utódállamai közül Ausztriában négy tudományegyetem működik (középkori, kora újkori és 19. századi alapításúak), valamint több specializált intézmény – ez a „birodalmi léptékű” hálózat túléli a kisállammá válás sokkját is. A fentiekkel összevetésben a négy magyar tudományegyetem inkább sok, mint kevés, de nem kirívóan sok, és ha ezeket pont a vizsgálatunk tárgyául szolgáló kultúrpolitika szemüvegén keresztül vizsgáljuk, akkor a létrehozás, fenntartás melletti indokok erősebbnek tűnnek.

Ugyanakkor, ha Európa más régióiban keresünk összehasonlítási alapot, inkább a túlzást emlegetők érveihöz találhatunk muníciót. A Magyarországgal összevethető méretű Portugáliában valami nagyon hasonló zajlik, mint nálunk: egy középkori intézmény (Coimbra) mellé 1911-ben alapítják a két nagyváros, Lisszabon és Porto egyetemeit (ne feledjük, Portugália ekkor még gyarmatokkal rendelkező birodalom, igaz, egyben nyugat-

európai összevetésben igen szerény fejlettségű ország is). Svédországban csak a két korai alapítású (Uppsala, Lund) egyetem működik ekkor, Dániában pedig csak a koppenhágai intézmény.

Az egyúttal biztosan kijelenthető, hogy 1920 után az ország, (illetve részben az érintett városok) csak meglehetősen nehézségek árán tudták fenntartani a felsőoktatás intézményeit. Ennek komplex okai vannak, amelyek között nem lehet nem megemlíteni a Numerus Clausus rendelkezéseit. Ennek nyomán az 1920-as évek közepén az egyetemek nem voltak képesek a számukra megszabott kvótákat „keresztény” hallgatókkal feltölteni (Kovács M. M. 2011). Vagyis a felsőoktatás expanziója és a hazai népesség egyik leginkább polgárosodott, potenciálisan legnagyobb felsőoktatási piacot jelentő rétege felsőoktatási részvételének visszaszorítása párhuzamosan zajlott, valójában ez, és nem önmagában a négy tudományegyetem megléte vezetett problémákhoz.

A debreceni, szegedi majd pécsi telephelyválasztás sok szempontból meg is előzte a kor gondolkodását. A decentralizációs, vagy ha úgy tetszik földrajzi elv, amely ebben a megközelítésben érvényesül, az európai felsőoktatás fejlődésének egy későbbi, leginkább talán az 1970-es évektől jellemző időszakát idézi (ld. pl. plateglass universities csoportját az Egyesült Királyságban, a németországi főiskola-alapítási hullámokat, vagy a már említett Portugália olyan intézményeit az Azori szigeteken, Algarve-ban vagy Évora-n kerültek megalapításra stb.). Ebben az értelemben az Erzsébet Tudományegyetem pécsi telephelyválasztása (szemben például mondjuk egy soproni lehetőséggel) kifejezetten modern, előremutató gondolkodást tükröz.

Az Erzsébet Tudományegyetem orvosi kara 1924-ben beköltözhetett pécsi épületeibe. A bölcsészkar keretein belül tervezett természettudományi kutatóintézetek azonban nem készültek el, az egyetem központi épülete a harmincas évekre lett kész. A debreceni egyetem klinikai bázisának építése 1926-ra befejeződött. Klebelsberg kedves városában, Szegeden zajlottak a legnagyobb beruházások. A költségeket az állami büdzsé és a város együttesen fedezte. Ez a ráfordítás tette lehetővé, hogy Szeged országos jelentőségű természettudományos központtá nője ki magát.

Az egyetemi szintű közgazdasági képzés megszervezése már a háború előtt felmerült. A VKM 1918 végén fogalmazta meg előterjesztését egy önálló közgazdaságtudományi kar alapításáról, ebből született meg aztán az 1920. évi XXXI. tc., amely „a budapesti kir.

magyar tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar felállításáról és ideiglenes szervezetéről” rendelkezett. A törvény 1. §-a elhatározta, hogy a felsőfokú közgazdasági képzés biztosítására Budapesten a tudományegyetemekkel egyenrangú közgazdaságtudományi kar alapíttatik, amelynek tanszabadságát is rögzíti az első paragrafus. Ezzel párhuzamosan a 3. § megszüntette a budapesti m. kir. Keleti Kereskedelmi Akadémiát. Az újonnan létrehozott egyetemi kar négy szakcsoportra oszlott, amelyek a következők: egyetemes közgazdasági és közigazgatási, mezőgazdasági, kereskedelmi valamint külképviseleti és konzuli. A tanulmányi- és vizsgaszabályzatot a vallás- és közoktatásügyi miniszter a földművelésügyi, a kereskedelemügyi, a pénzügy- és a külügyminiszterrel egyeztetve terjeszti be a kormányzó elé. A törvényt a nevezett szaktárcák miniszterei együtt hajtják végre.

A közgazdaságtudományi kar az 1920/21. tanévtől kezdte meg működését, amelyet kutatóintézetek is segítettek: az Agrokémiai Intézet, a Növénytermesztési Intézet, a Gazdaságföldrajzi Intézet valamint a Szociálpolitikai Intézet. (T. KISS, 1998) A takarékosági intézkedések sürgető szüksége miatt számos elképzelés megfogalmazódott az egyetemek integrációjáról. Felmerült, hogy összevonják a közgazdasági kart a Műegyetemmel, esetleg a Pázmány Péter Tudományegyetemmel. Klebelsberg 1931-es javaslata szétosztotta volna a közgazdasági szakirányokat Debrecen és a Műegyetem között. Ezek az elképzelések azonban nem valósultak meg.

A jogászképzés szintén reformra szorult. A háború előtt ez döntően a történelmi felekezetek kezében volt, hiszen a jogtudomány és az egyházi kánonjog közös hermeneutikai gyökerekkel rendelkezik, érhető tehát, hogy a jogászképzés is egyházi kézben volt, és jogakadémiai, liceumi keretek között folyt. Az első világháború után mindhárom keresztény felekezet kezében egy-egy ilyen intézmény maradt.

Az egri Érseki Jogakadémia 1927-ben nyerte el ezt a címet, de már 1741 óta működött. Foglár György kanonok alapította, így a Collegium Juridicum mellett Foglarianumként is emlegették. Diákjai világi tudományokat is hallgathattak. A református egyház összevonásokkal takarékoskodott, és 1924-ben Kecskemétre telepítette Egyetemes Református Jogakadémiáját. A lutheránusok az Eperjesi Collegium Jogakadémiáján tanulhattak, az intézmény Miskolcon működött 1919-től.

Klebelsberg Kunó nem támogatta a jogászképzésnek ezt a formáját. A modern állam elengedhetetlen része, hogy a jogi szakemberek képzése állami intézményekben történjen, amely az állam és egyház szétválasztásának is nagyon fontos feltétele – utóbbi ugyanakkor nem történt meg a Horthy-korszakban. A miniszter 1928-ban elvette a jogakadémiáktól az államvizsgáztatás jogát, ezzel a továbbiakban csak az állami jogtudományi egyetemek rendelkeztek. Az egri, kecskeméti és miskolci jogakadémiák kis létszámmal működtek, 1926/27. tanévi adat szerint (LAKY, 1927:43) évi 40 főt vehettek fel intézményenként.

A miniszter korán felismerte a műszaki és természettudományok fejlesztésének fontosságát. A Műegyetem megsegítésére az 1929/30.évi költségvetésből különítettek el 200 ezer pengőt, a tervek szerint ezt évekig folyósították volna. A gazdasági világválság azonban meghiúsította a dotációt.

A tudományos kutatások finanszírozását három költségvetési tételben helyezte el a VKM. A működési költségek mellett a rendkívüli kiadások két részre oszlottak: átmeneti finanszírozásra és építési-berendezési költségekre. A működési költségek az elméleti és gyakorlati oktatásra szánt tételeket jelentették, a nagyságrendek érzékeltetésére közöljük a Pécsi Egyetemre vonatkozó adatokat. Az 1929/30. költségvetési évben ez 118376 pengőt jelentett, amely a nagy gazdasági világválság végére, az 1932/33. költségvetési évre 74140 pengőre esett vissza. (T. KISS, 1998) Ezzel az egyetem 44236 pengővel kevesebből volt kénytelen gazdálkodni, ami 38%-os csökkentést jelentett. A csökkentés országos átlaga ennél alacsonyabb, 29,2%-os volt. Ebből kellett kigazdálkodni az oktatási költségek mellett a laboratóriumokban és a klinikákon dolgozók finanszírozását is, amelyben a durván 1/3-os büdzsécsonkítás jelentős nehézségeket okozott.

A nagyobb tételek finanszírozására állt rendelkezésre a rendkívüli kiadási keret. Ez Pécsen a válság kezdetén 78000 pengő volt, ezt csökkentették 14000 pengőre, amely 83%-os lezárást jelentett. Ez nem sokkal haladta meg a 80,2%-os országos átlagot. A büdzsé átlagosan 4/5-ös kurtítása igen megviselte az egyetemeket, és jelentősen szűkítette az innováció lehetőségeit.

Az építési és felszerelési költségek képezték a tételek harmadik csoportját. A hat nagy egyetem építésére és felszerelésére 4,5 millió pengőt tudott fordítani a Magyar Királyság a gazdasági válság előtt, míg utána ennek tizede sem, 420 ezer pengő jutott erre a területre.

Az egyetemi autonómiát a Bethlen-kormány kétarcúan kezelte. A szervezeti és működési szabályzatok a miniszter – vagy miniszterek, ahogy az 1920. évi XXXI. tc.-ben láttuk – hivatalából kerültek ki, és kormányzói jóváhagyással lehetett őket elfogadni. A felvételi szabályzat ugyancsak a minisztériumból érkezett, amely így társadalompolitikai elképzeléseit is megjeleníthette. Egységes felsőoktatási törvényt viszont a nemzetgyűlés nem hozott, és ebben állt Klebelsberg felsőoktatás-politikájának kétarcúsága. Ez ugyan mozgásteret biztosított az egyetemi autonómia számára, de a miniszternek is a rendeleti irányításra. Ezzel élt is a VKM, de az Országos Magyar Gyűjteményegyetem példáján azt is láthatjuk, hogy az önkormányzati rendszert elfogadó liberális gondolkodás sem állt tőle távol. Az oktatók kinevezése azonban a minisztérium feladata maradt, amely a pénzforrások irányításával egzisztenciális függésben is tartotta az egyetemeket.

4.4.2 Az Erzsébet Tudományegyetem városszerkezetre gyakorolt hatásai

1921-ben született meg a döntés, hogy az Erzsébet Egyetem új otthona Pécs lesz. A helyszín kiválasztásában szerepet játszott, hogy a város kifejezte támogatását; a fejlesztéshez szükséges felajánlásokat tett. 1922-ben – még Budapesten – az egyetem megállapodást kötött az evangélikus egyházzal egy hittudományi kar létrehozása céljából, így 1923-ban Pécsre költözve négy karral rendelkező intézményként működhetek, azonban az újabb költözés ismét ideiglenes megoldásokat hozott, valamint sok forrást is felemésztett (LENGVÁRI, 2014).

A kolozsvári egyetem az őszi szemesztert 1921 őszén már Szeged városában nyitotta meg, Pécs városa pedig még két tanévnyi időt kapott az előkészületekre. Erre azért is nagy szükség volt, mert Pécsről és Baranyából csak 1921 augusztusában vonultak ki a szerb csapatok, és került vissza a terület magyar közigazgatás alá, párhuzamosan a rövid életű Baranya–bajai Szerb–Magyar Köztársaság összeomlásával. „1921 nyarán már minden érintett számára egyértelmű volt, hogy a hosszúra nyúlt szerb megszállás a végéhez érkezett. A nagyhatalmak a még függőben lévő kérdések gyors rendezését, az egyre indokolatlanabb katonai megszállás felszámolását akarták. A magyar nemzetgyűlés a trianoni békeszerződést 1921. július 26-án a XXXIII. törvénycikk beiktatásával ratifikálta, ami a területek Magyarországnak történő visszaadását a legsürgősebben napirendre tűzte. Ezzel konkrétá vált a rendszer számára a visszacsatolással kapcsolatos feladatok megoldása” – írta Szűts Emil a baranyai szerb-magyar köztársaságról szóló, Az elmerült sziget című munkájában.

A szerb megszállást követően az elsődleges feladat a Pécsre kerülő egyetem elhelyezésének megszervezése volt. Ez a folyamat azonban nem volt teljesen zökkenőmentes, sőt, úgy is fogalmazhatunk, hogy az Erzsébet Tudományegyetem működése tele volt nehézségekkel, kompromisszumokkal és félmegoldásokkal. A trianoni békediktátumot követő időszakban a korábban jelentősebb gazdasági, társadalmi fejlődést mutató Pécs, noha térségi igazgatási, gazdasági és kulturális központi jellegét nagyrészt megőrizte, korábbi jelentőségéből sokat veszített, és – az ország sok más, az új határok melletti területeihez hasonlóan – jelentős volt a gazdasági visszaesés. Pécs esetében elsősorban a város iparának hagyományosan fontos piacot jelentő Bosznia-Hercegovina elvesztése (az osztrák-magyar vámunióból való kikerülése) fájt, ugyanakkor a város gazdasági szempontból felértékelődik, mint a trianoni Magyarország egyetlen jelentős feketekőszén-lelőhelye, amit a Dunagőzhajózási Társaság nagyarányú beruházási programja is jelez.

Ilyen körülmények között kellett megoldani az új egyetem elhelyezését. Pécsen nem került sor egyetemi negyed kiépítésére, hanem meglévő városi, illetve állami kézen lévő épületeket, intézményeket kellett erre a célra felhasználni. A szervezeti egységek a városi kórházakba és középfokú oktatási intézményekbe kerültek, új beruházásra ekkor még nem került sor. A Hadapródiskolát ekkor még nem sikerült a Honvédelmi Minisztériumtól megszerezni, így a mai Rákóczi úti állami főreáliskola maradt, mint a legnagyobb felhasználható ingatlan, ugyanakkor Zichy Gyula püspök átengedte a Lyceum-templomot és a Klimó Könyvtárat az ideköltöző egyetemnek. Az egyetem iránt elkötelezett püspök reményei szerint katolikus hittudományi kar jött volna létre a Pécsre kerülő egyetemen. A kísérlet azonban nem járt sikerrel: „a kormány úgy döntött: mivel a budapesti egyetemen katolikus teológiai, a debrecenin református hittudományi kar működött, a pécsi egyetem részeként Sopronban kihelyezett evangélikus hittudományi fakultást létesít. Ennek ünnepélyes avatását 1923. november 11-én tartották”.

Az egyetemi oktatás épületállományának biztosítása mellett lényeges feladatként merült fel az egyetem oktatóinak biztosítása. A szükséges humán erőforrás részben a pozsonyi egyetem áttelepülő oktatói gárdájából került ki, részben pedig helyi szakemberek bevonásával történt. A Pécsre költöző oktatók esetében figyelembe kellett venni a családtagok elhelyezését is. Ugyanígy szükség volt a diákok elhelyezésére is, ekkor épült a jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Rektori Kabinetjének helyet adó Szent Mór Kollégium. Mind a tanárok, professzorok és családtagjaik, mind a diákok elhelyezése gondokat okozott a kezdeti

időszakban. A város bérlakáspiaca meglehetősen szűk volt, kevés ilyen célú beruházás valósult meg korábban (PILKHOFFER, 2005), ami szintén jelzi, hogy azért Pécs a nagyvárossá fejlődésnek még csak a kezdetén tartott ekkor.

A működését Pécsen 1923 ősztől megkezdő egyetem működése azonban az első években meglehetősen bizonytalan volt. Az egyre kedvezőtlenebbé váló gazdasági helyzetben takarékosági okokból már 1925-ben felmerült az egyetem bezárásának lehetősége, mivel 1926/1927-es tanévben csökkent a beiratkozott hallgatók száma. „Klebelsberg távoztával és a gazdasági válság hatására lényegében minden felsőoktatási beruházást felfüggesztettek, többször felvetődött egyes vidéki karok teljes megszüntetése. A kormányzat a városok és az egyetemek ellenállását nem tudta leküzdeni; különösen erős összefogás alakult ki a pécsi egyetem és a bölcsészkar megmentéséért, a pécsi építkezések (jogi, orvosi és bölcsészkar) a város pénzén fejeződtek be, a dunántúli megyék anyagi és erkölcsi támogatásával.

Az Erzsébet Tudományegyetem sok bonyodalmat leküzdve került Pécsre, és a városban eltöltött két évtized sem volt mentes az útkereséstől, kompromisszumoktól, nehézségektől. Az egyetem pécsi történetében tanulságos elem a mai viszonyokra nézve is, hogy maga az intézmény, a város, valamint az oktatási kormányzat egyaránt igyekezett a többiekre tolni az egyébként elengedhetetlenül szükséges fejlesztések terheit, amelyből elég sok kompromisszum, félmegoldás született (részletesen ld. PILKHOFFER 2014). A kérdés Pécs szempontjából úgy tehető fel, hogy a korban jelentős anyagi áldozatvállalással járó döntés milyen hatással volt a város fejlődésére?

Ennek kapcsán alighanem fontos emlékeztetni arra, hogy a mai nézőpontból kiindulva, amikor a PTE nem csak a város, hanem az egész régió legjelentősebb foglalkoztatója, és minden szempontból kiemelt jelentőségű gazdasági szereplője is, amelynek hatásai a városban szerteágazóak (CSÁSZÁR; ALPEK 2018; FARKAS et al., 2016, GÁL 2016, HEINDL, 2014), hogy az Erzsébet Tudományegyetem még a kor mércéje szerint is aránylag kis méretű intézmény, sokkal kevésbé komplex potenciális hatással a település és a térség fejlődésére. Az 1929/30-as tanévben összesen 1301 hallgató tanult az Erzsébet Tudományegyetemen, de ebből 115-en Sopronban folytattak evangélikus teológiai tanulmányokat (Egyébként Debrecen hallgatói létszáma szinte hajszára ugyanennyi, Szegedé mintegy 200 fővel több), ez 1934-re 1500 fő fölé emelkedett. Az egyetem éves költségvetése ugyanakkor 3,4 millióról 2 millió pengőre csökkent, ezt az összeget nagyjából a városi gazdaságban keletkező elsődleges bevétel-többletként értékelhetjük. Az összeg

nagyságrendjének érzékeltetéséhez talán segít valamelyest, ha tudjuk, hogy Pécs Törvényhatósági Jogú Város éves gazdálkodását 1929-ben 5,4 millió pengő bevétel (és 6 milliós kiadás) jellemezte (GÁL, 2014).

Az orvosi- és humán tudományokra fókuszáló intézmény olyan értelemben nem állt közvetlen kapcsolatban a helyi gazdasággal, mint ahogy az ma célként fogalmazódik meg, mégis, jelentős szerepe lehetett a humán erőforrások általános színvonalának emelésében. Az 1910-es népszámlálás szerint a pécsi keresőknek 7,7%-a dolgozott „közszolgáltatásokban, illetve szellemi szabadfoglalkozásuként”. Ez az arány 1930-ra 11%-ra, 1941-re 25%-ra emelkedett (ennek kapcsán azért a statisztikai számbavételben bekövetkező változásra is gyanakodhatunk). Az Erzsébet Tudományegyetem székhelyéért Péccsel vetélkedő, lélekszámában és fejlettségében a várossal összevethető Sopronban a növekedés visszafogottabb volt (8%-ról 13,7%-ra, majd 22%-ra), ugyanakkor a szintén egyetemi várossá avanzsáló Szegeden 6,7%-ról 16,6%-ra bővült ennek a kategóriának a súlya. Nem tökéletes indikátor ugyan, de annyi azért kijelenthető, hogy az egyetem felgyorsította a város értelmiségi jellegének kialakulását, tartósan más pályára állította Pécsét, még akkor is, ha ez a változás részben a gyáripár dualizmus kori fejlődésének megtorpanására is visszavezethető lehet (GÁL, 2014). Még ha az egyetem fejlődése meg is tört a háborús években és a kolozsvári költözéssel, innentől kezdve Pécs már sosem volt kizárólag bányász-, vagy iparváros. Ismerve a hazai felsőoktatás 1945 utáni fejlődését, abban nem lehetnek kételyeink, hogy Pécs egyetemi várossá vált volna akkor is, ha az Erzsébet Tudományegyetem számára a hazai kultúrpolitika és Klebelsberg Győrt, Sopront vagy más várost választ székhelyül, de ebben az alternatív idővonalban a PTE feltehetően jobban hasonlítana Veszprém, Miskolc vagy Győr intézményére, mint jelenlegi önmagára.

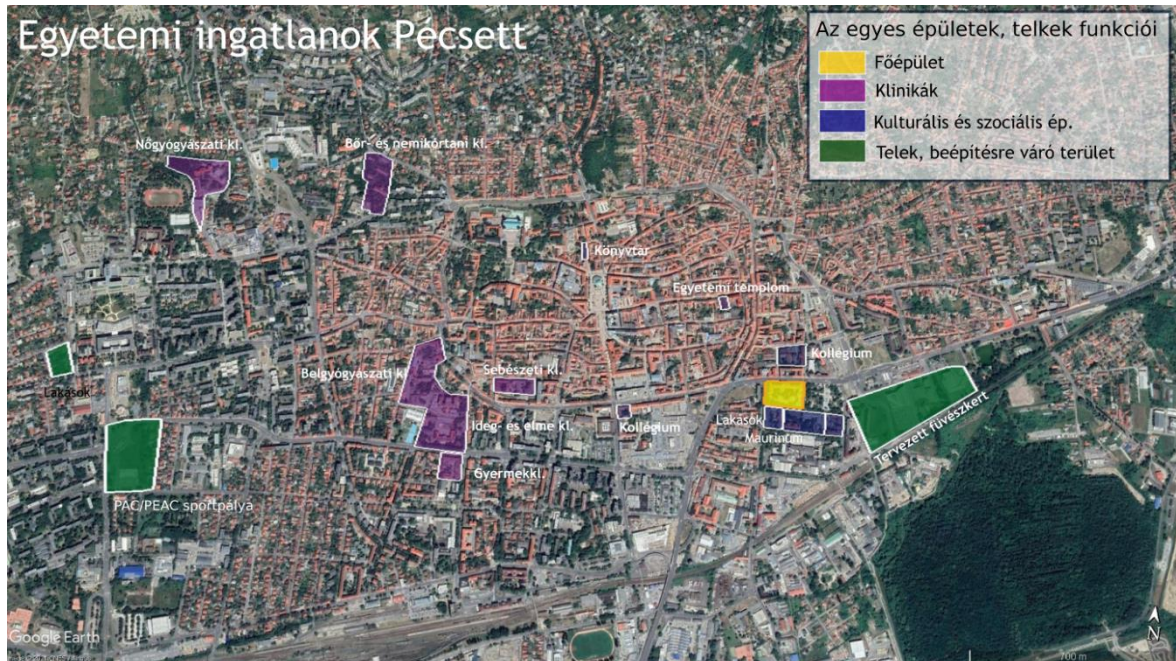
Az egyetem letelepedése kapcsán természetesen a városszerkezetbe való illesztés is kérdésként merült fel. Ennek kapcsán két előfeltételt érdemes tisztázni:

- (1) Az egyik a város természetföldrajzi viszonyok által viszonylag erőteljesen determinált történetileg kialakult morfológiája (GYENIZSE et al. 2008). A hegylábi felszínen nagyjából téglalap alakú, hosszabbik tengelyével kelet nyugati, vagyis a Budára és Szigetvárra vezető utakra támaszkodó Belváros középkori örökség: keretei a városfal megépültével már jóval a török kor előtt megszilárdultak. A város további növekedésének északi irányban gátat szabott a Mecsek, a Misina és a Tubes város fölé magasodó tömegei, illetve a Havi-hegy

meredek mészkősziklái. A történeti időktől elsősorban szőlőműveléssel hasznosított, geomorfológiai szintekkel, lankákkal tagolt hegyoldal beépülése megindul ugyan már a 19. században, de jelentősebb terjeszkedés csak a Tettyepatak völgyében megy végbe – valószínűleg még a középkor végén, vagy a török kor időszakában. Kevésbé látványosan, de a déli irányban szintén akadályokba ütközött a növekedés. A Pécssett élők ma is tapasztalhatják, hogy egy-egy hirtelen lezúduló, jelentős csapadék nyomán valósággal elönti a víz a vasútállomástól a vásártérig terjedő részt – a Pécsi-víz nevű patak gyűjti itt össze a hegyről lefolyó állandó és időszakos vizeket. Ez a terület tehát az elöntés fenyegetése miatt volt kevésbé vonzó, a vasút kiépülése után végül jórészt ipari funkciókkal települt be, a lakóövezetek csak a szemközti, ma már a kertvároshoz sorolt szárazabb lejtőkön folytatódtak. Maga a vasútvonal (helyenként, a belvárostól keletre elég magas töltésen vezetve) önmagában is akadályt, szakadást képez a városi szövetben. Ennek megfelelően a város terjeszkedésére inkább csak a hosszabbik tengely mentén történő megnyúlással, keleti és nyugati irányban volt esély, és pontosan ez is történt, jól dokumentálhatóan a 18. század eleje óta.

- (2) A másik körülmény, amelyre érdemes tekintettel lenni az egész folyamat lokális térbeli hatásainak értékelésekor, az az esetlegesség. Részben azért, mert az egyetem Pécsre települése nem a „semmitől jött” ugyan, de azért a szerb megszállás elhúzódása miatt az előkészítésre kevés idő maradt. De az esetlegesség egy komplexebb értelemben is felvethető. Pécsnek ekkor nem létezett átfogó városrendezési, a fejlődés szerkezetét, térbeli rendjét meghatározó terve. A dualizmus alatt nem készült ilyen (PILKHOFFER, 2005), és általában véve, az ekkor, még a békeévekben megvalósuló fejlesztések, beruházások is magukon viselik sokszor a rögtönzés egyes jegyeit, vagy legalábbis az átfogó, koherens stratégiába történő illeszkedés hiányát. Lehet, hogy ezt talán némi anakronizmus számon kérni a korabeli döntéshozóktól, de tény: a város, amely lobbizott ugyan korábban egy egyetemért (PILKHOFFER, 2014) nem rendelkezett átfogó koncepcióval annak elhelyezésre, végképp nem tett erre konkrét előkészületeket. Erre 1921-ben már nyilván nincs is idő, ott már csak abból lehetett kihozni a legtöbbet, ami ténylegesen helyben, épületként az adott pillanatban és meglehetősen szerény pénzügyi mozgástér mellett rendelkezésre állt. Így a részben akkor, részben az azóta is sokak által hiányolt campus-szerű, kompakt

letelepedésre esély sem nyílt, de ennél sokkal nagyobb baj volt, hogy a rendelkezésre álló épületállomány lassú bővülése ellenére sem jelentett kielégítő elhelyezést, amely minduntalan felerősítette a kételyeket a pécsi egyetem fenntarthatóságával kapcsolatban.

35. ábra. A pécsi Erzsébet Tudományegyetem használatában, illetve tulajdonában lévő ingatlanok (az 1920-as évek végén) a mai városszerkezetben ábrázolva.
 Forrás: Pilkhoffer M. 2014, valamint Pécs Szabad Királyi Város térképe, 1927 alapján a szerző szerkesztése a Google Maps alaptérképre.

Vagyis a PTE sokszor elétkozott térbeli szétszórtsága nem pusztán az ezredforduló idejének intézményi integrációja miatt alakult ki, hanem kezdettől jelen volt a pécsi felsőoktatásban. A fentebb bemutatott, topográfiai okokból bármely jelentősebb építkezéssel járó beruházás számára csak a belvárostól keletre vagy nyugatra nyílt tér a terjeszkedésre. Sok szempontból talán a nyugati irány rejtett volna több lehetőséget: a meglehetősen alacsony intenzitással beépített Szigeti külvárosban is lehetett volna helyet találni az új egyetemnek – ha a körülmények máshogy alakulnak. A legfontosabb területhasználó itt a véderő volt: 1897-ben döntés született a dualizmus bonyolult hadügyi struktúrájába illeszkedően két honvéd hadapródiskola és egy honvéd főreáliskola építéséről (utóbbi Sopronban, előbbieik közül a másik Nagyváradon települt), amely rekordgyorsasággal, 1898-ban már el is készült, a városrész, de sok szempontból az egész város messze legjelentősebb középületként és a városi villamosvasút (1912-től jár) nyugati végállomásaként. Azonban a szerb megszállás

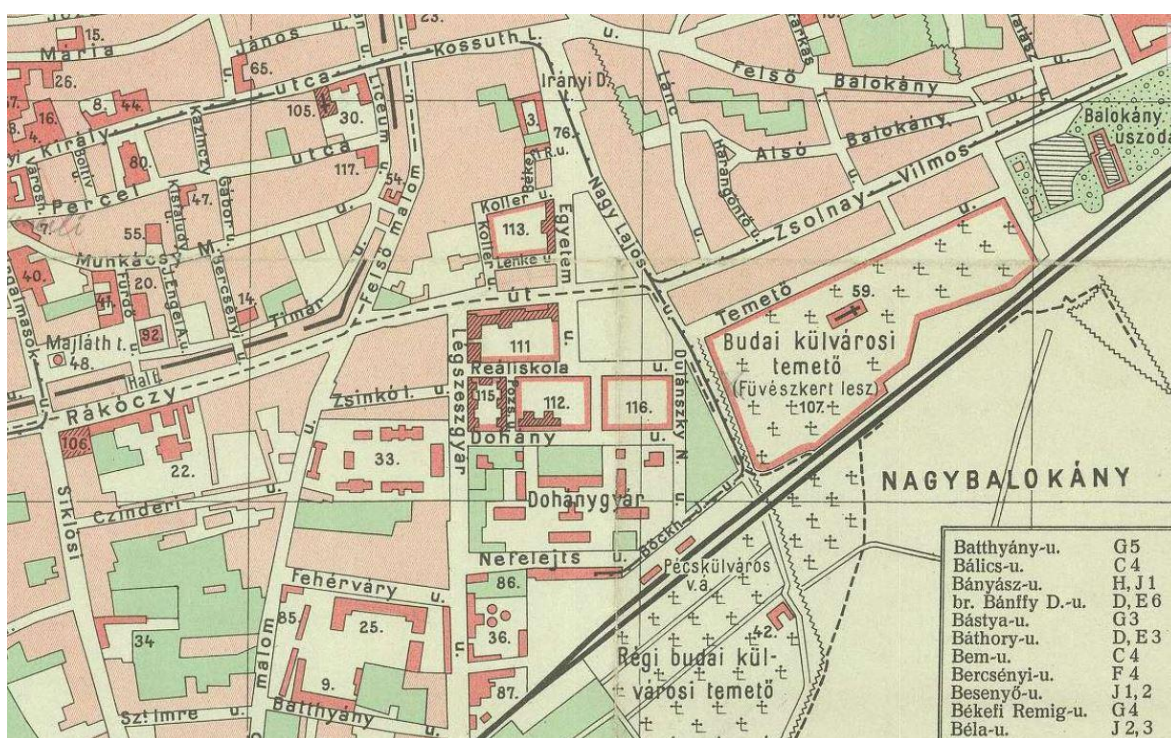
alatt az iskolát előbb kiköltöztetik, majd a trianoni békeszerződés korlátozásai miatt – színleg – megszüntetik. (GÁL, 2001).

A hadapródiskola telke megegyezett lényegében a mai PTE-ÁOK elméleti tömb, illetve Ifjúság úti klinikai tömb telkével. ennek déli oldalán a ma is látható melléképületek mellett egy sajnos alapokig átépített főépület tágas, és könnyen bővíthető elhelyezést kínált volna az egyetemnek, már csak azért is, mert a városrészben az út déli oldalán, közvetlenül az iskolával szemben állt az ún. Lakits-laktanya, azon túl beépítetlen katonai gyakorlótér húzódott, a mai Rókus utca, Alkotmány utca és Nagy Jenő utca által határolt tömbön az eredetileg Ferenc Józsefről elnevezett kaszárnya-komplexum. Alig hihető, hogy a Trianonban 35 ezer főre korlátozott létszámú magyar fegyveres erőknek égető szüksége lett volna valamennyi objektumra, igaz, csak a hadapródiskola lehetett volna közvetlenül felhasználható, a laktanyaépületek nyilván átépítést igényeltek volna. A végső soron egy katonai hatalomátvétel (hatalom-megragadás?) jegyében fogant rendszer lényegét jól jelzi, hogy az egyetem húzta a rövidebbet: a hadapródiskola épületeibe beköltözhetett a „Pécsi Magyar Királyi Reáliskolai Nevelőintézet”, amely a békeszerződés előírásai miatt rejtetten működő katonai intézmények sorát gazdagította. Az egyetem csak a 20. század második felében tért vissza ebbe a városrészbe, amikor nem csak a szigeti úti tömb, hanem a Rókus utcai egykori laktanya nagy része, sőt, legújabbán a fogászati és szájsebészeti klinika új beruházásával az egykori Lakits-laktanya területe is a felsőoktatás és a gyógyítás szolgálatába állt. Nem véletlenül szerepel a pécsi köznyelvben ez a terület Egyetemvárosként, hiszen a pécsi városrészek között a studentifikáció folyamata talán itt a leginkább előrehaladott (GYÜRE et al. 2013).

Az Erzsébet Tudományegyetem súlypontja végül a belváros délkeleti peremére települt, ahol a Rákóczi úton ekkor már álló főreáliskolai épület lett az a bázis, amivel az oktatás elindulhatott a városban. A helyválasztás alapvetően épületválasztás volt, és amennyire meg lehet ítélni, igen kevésbé kerültek elő városszerkezeti, fejlődési megfontolások. A mai Búza tér és a 48-as tér helyén kiterjedt, beépítetlen területek húzódtak, de a város keleti irányban már tovább terjeszkedett, hiszen a Zsolnay-gyárig tartó terület beépítése megindult, a 19. század közepén a mai Balokány már többé-kevésbé közpark funkciójában működik, a 1858-ban megnyílt az első fürdő is.

A területnek voltak előnyei, hiszen a Külváros vasútállomás révén vasúton, az ide leágazó villamosvonal révén tömegközlekedéssel jól megközelíthető volt, közel volt a Belváros is.

Ugyanakkor a terjeszkedésnek itt – végül elvinek bizonyuló, hiszen nagyobb beruházási program sosem valósult meg – határt szabott a vasútvonal, a hozzá kapcsolódó ipari létesítmények (mindenekelőtt a dohánygyár tekintélyes és aligha kiváltható épületegyüttese). Ugyan ekkor már eldöntött tény volt a délkeleti irányban fekvő köztemető felszámolása, ahol az egyetem fejlesztéséhez szorosan kapcsolódó fűvészkertet álmodtak (PILKHOFFER, 2014), ebből a tervből nem lett semmi. A főépület egy déli szárnyal (ma az ÁJK otthona) bővült, a környező néhány utcában kollégiumok és tanári lakások épültek, de források hiányában nem valósultak meg olyan beruházások, amely ezt a szerény méretű egyetemi „negyedet” (nyolcadot? tizenhatodot?) egyetemvárossá emelték volna.

36. ábra. A pécsi egyetemi negyed formálódása az 1920-as évek végén.

Forrás: Pécs szabad királyi város térképe, M. Kir. Állami Térképészeti Intézet, Budapest.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/38045/>

Ha megnézzük az 1920-as évek végének állapotát jelző térkép kivágatot (33. ábra), látható, hogy egyaránt feltüntették rajta a már meglévő és a még tervezett épületeket. Az egykori főreáliskolából lett főépületet (még a déli szárny nélkül) a 111-es szám jelöli, a 112-es számú telken épül fel a Maurinum, amely ma a PTE rektorának hivatali otthona. Jól megfigyelhető, hogy a terjeszkedésnek helyben milyen fizikai korlátai voltak, a dohánygyár, illetve a város felé, nyugati irányban a 33-as számmal jelölt Frigyes, illetve a 25-ös és 9-es számmal a Fejérváry- és Batthyány-laktanyák. Az előbbit ma a rendőrség használja, a másik kettőben lakások, illetve középiskola kapott helyet. A Frigyes laktanya átvétele és átépítése

kézenfekvő lett volna, csak hogy az 1920-as években itt működött a pécsi vegyesdandárparancsnokság. Végül is a Reáliskola és a Rákóczy utcák közötti terület kínálkozott további beépítésre, de a nagyobb léptékű beruházások esélyét elsodorta a gazdasági válság.

Jellemző az is, hogy a tágabb terület mindennek tekinthető napjainkban is, csak nem rendezettnek. A fűvészkert sosem valósult meg, de az egykori temető délnyugati sarkában felépült az egyetemi tornacsarnok, mellette a később a PEAC otthonául szolgáló labdarugópálya, és kiépült maga a 48-as tér, parkosítással, országzászlóval. A 20. század második felében aztán olyan nem egyetemi funkciók települtek a közelbe: rendőrkapitányság és ehhez kapcsolódó (BM-) lakóház. A terület rendezettsége ma sem tekinthető megnyugtatóan lezártnak: az EKF-beruházások nem oldották meg átfogó jelleggel a terület beépítésének ellentmondásait. A műemléki védeltséget élvező tornacsarnok évek óta érdemi funkció nélkül pusztul, a sportpályát felszámolták, a Tudásközpontot egy gyorsétterem, egy benzinkút és egy diszkont áruház takarja a főút felől. A megindult, de kiteljesedni nem képes egyetemi beruházások évszázados távlatból is problématerületként jelennek meg a város szerkezetében.

Ugyancsak, az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése óta eltelt száz év sem volt elég arra, hogy a szervezeti integrációt egy térbeli integráció is erősítse. Így a kevéssé szerencsés, de a körülmények miatt érthető telephelyválasztás aztán a második világháború utáni évtizedekre vonatkozóan is olyan útfüggőséget teremtett, amelyben a pécsi felsőoktatás bővülése a város más körzeteiben valósult meg. Igaz, ezekben sem elsősorban a településrendezési szempontok érvényesültek: az önállóvá váló POTE az 1960-as évek közepétől „hódítja meg” az alkalmasint régen kiszemelt egykori hadapródi iskolai telket és épületeket, a tanárképzés az Ifjúság úton a két háború közt épült Pius Gimnázium eredeti funkciójához képest látványosan túlméretezett épületeiben talált otthonra, a rendszerváltás után pedig a pártközponttól a munkásszállóig sok minden lett PTE-telephely. Kivételt képez az egykori műszaki főiskolai épületegyüttes – gyakorlatilag az egyetlen olyan elem a pécsi felsőoktatásban, ami zöldmezős beruházásként, eleve felsőoktatási intézménynek szánva jött létre – egy harmadik, nehezen integrálható gócpontot alakítva ki a város szerkezetében.

A klebelsbergi kultúrpolitika talán legnagyobb hatású, stratégiai döntését hozta meg akkor, amikor a határokon túlra került két tudományegyetem szegedi és pécsi letelepítéséről döntött. Pécs esetében a döntés megváltoztatta a város fejlődési pályáját, hozzájárult karakterének átalakulásához. A városszerkezetben mind a mai napig velünk élnek az akkori,

jobbára kényszermegoldásnak tekinthető döntések hosszú távú hatásai. A Belvárostól keletre létrejött egyetemi negyed nem tudott kiteljesedni, bővítésére igazából csak az EKF-program keretén belül tettek kísérletet (AUBERT, et al. 2010) az egyetemi könyvtári funkciót is hordozó Tudásközpont idetelepítésével (90 éves késéssel hasznosítva az egyetem céljaira az egykor felszámolt temető területét), de a városrész nem vált az egyetem-által dinamizált átalakulás színterévé (TRÓCSÁNYI, 2011). Ennek ellenére, pécsi Belvárostól keletre fekvő területek jövőbeni megújulása nem képzelhető el az egyetem nélkül. A Zsolnay-negyed rehabilitációjával megindult az a folyamat, amelyben a visszaszoruló ipar tereit a kultúra mellett a felsőoktatás foglalja el. A keleti városrész viszonylagos rendezettsége mai napig lehetőséget teremtenének az egyetemi jellegének erősítésére, vagyis nyugodtan mondhatjuk, hogy a „magyar Heidelberg” megteremtésére hozott száz évvel ezelőtti erőfeszítések funkcionális és szerkezeti szempontból is új pályára állították Pécs fejlődését.

4.4.3 Klebelsberg és a faji kérdés

A fajvédelemmel kapcsolatos álláspontját Klebelsberg az általa meghirdetett neonacionalizmus kapcsán fejtette ki. A faji kérdéssé kódolás retorikai technikáját egyáltalán nem alkalmazta szövegeiben, és mint látni fogjuk, érvelésében maga jut el ellentmondásainak felismeréséig.

Reálpolitika és neonacionalizmus című írása³¹ válaszul született Berzeviczy Albert bírálatára, aki a neonacionalizmus fogalmát illetve kritikával:

„Berzeviczy Albert, nagyrabecsült barátom, reflektálva cikkemre, felveti a kérdést, hogy szerencsésen konstruált jelszó-e a neonacionalizmus. Berzeviczy Albert azt mondja, hogy e felett vitatkozni lehet. Teljesen igaza van. Jelszónak nem való, és én gróf Tisza István mellett nem is olyan politikai iskolában nőttem fel, ahol éppen jelszavakért nagyon lelkesedtek volna. Én a neonacionalizmus szóval egy átváltozási folyamatot akartam mentiül pregnánsabban kifejezni, amely a magyar nacionalizmusban máris beállott, anélkül azonban, hogy a közvélemény széles rétegei tudatára ébredtek volna. A neonacionalizmus nem jelszó, hanem műszó akart lenni, és azt hiszem, hogy hozzá is járult a fogalmak tisztázásához. Éppen Berzeviczy Albert az, aki, mint a művészettörténetnek egyik legalaposabb ismerője köztünk, legjobban tudja, hogy a klasszikus gondolat, amely az ókorból ered, megújult a középkor végén, és akkor renaissancenak nevezték, és megújult ismét a XVIII. század második felében, s a XIX. század elején, és akkor neoklasszicizmusnak hívták. Ha egy régi eszme új viszonyok között és új tartalommal lép fel, akkor használjuk a neo szót. És minthogy a magyar nacionalizmus is Trianon után egész új helyzetbe került, és

³¹ A *Pesti Napló*ban jelent meg 1928. január 8-án.

régi tartalmát és régi céljait nagyrészt elvesztette, azt hiszem, nyugodtan beszélhetünk neonacionalizmusról, éppen úgy, amint a művészettörténet teljes joggal nevezi neoklasszicizmusnak

Winkelman esztétikáját, Canova, Thorwaldsen és Beethoven művészetét. A klasszikus műveltség kultusza világszerte visszafejlődik, bár egyes kimagasló elmék állandó harcot folytatnak e folyamat ellen. Így azután a latin műszavak mindegyre idegenszerűbben hangzanak. De utóvégre, ha a germán nyelvérzék elbírta a neoklasszicizmus szót, akkor mi is valahogy megleszünk a neonacionalizmussal. Mert annyi bizonyos, hogy a magyar nacionalizmusnak a reformkorban vagy a kiegyezés korában egészen más volt a szellemi, érzelmi tartalma, mint ma. Minden kornak megvan a maga nacionalizmusa, amely csak részben tevődik össze állandó elemekből, nagyobbik része, s különösen céljai időnként változnak.” (KLEBELSBERG, 1928/D:63)

A turanizmus³² kapcsán igen távolságtartóan fogalmaz, elveti a délibábos nyelvészkedést és a magyar-japán határ lázálmaikat:

„Az ellenforradalmi időkben kitalálták a turanizmust. Íme, a tősgyökeresen magyarnak vélt kül- és kultúrpolitikai orientáció megjelölésére megint csak latin műszó, szintén afféle izmus. Az alapézés, amely a turanizmus alatt lappangott, ha jól fogtam fel, (Kiemelés tőlem. – M.Gy.) az volt, hogy Európa Trianonban igazságtalan és kegyetlen volt velünk szemben, és a nyugat elfeledte, hogy a velünk fajrokon törökkel szemben mi voltunk a nyugati civilizáció védelmezői. E hálátlanság, igazságtalanság és kegyetlenség láttára forduljunk el tehát a hálátlan nyugattól, és keressünk fajunk keleti eredetének és érzelmvilágának megfelelően keleti orientációt. De hát vissza Etelközbe, vagy tovább Levédiába, vagy még hátrább, a Kaszpi-tenger északi partvidékére alig telepedhetnénk, mert azokra az óriási területekre, ahol korábban a velünk rokonnépek, hunok, avarok, besenyők, Kunók tanyáztak, azóta előre nyomult a szlávság, és bennünket elvágott északon a rokon finnektől, délen a törököktől. A japánok meg olyan messze vannak, hogy minden jóakaratum ellenére sem jöhetnének segítségünkre. E rokonnépekkel irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a magyar reálpolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag kevesebbet várhatunk, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük. Félreértés elkerülése végett ismétlem, hogy szívesen ápolom a szellemi kapcsolatokat a

³² A kifejezés Pulszky Ferenc régész-akadémikustól származik a XIX. század közepéről, de akkor még nem kapott nagy jelentőséget. A Turán szó perzsa eredetű, az Irántól északra elterülő közép-ázsiai sztyeppék mitikus neve, a turanizmus az innen származó népek összetartozására utal.

Paikert Alajos 1910-ben alapította meg a Turáni Társaságot, amely még szélsőségektől mentes, politikasemleges szerveződés volt, elnökségében Vámbéry Armin, Goldziher Ignác, Teleki Pál és Károlyi Mihály egyaránt helyet kapott. A Társaság keleti expedíciókat szervezett, és a kutatás mellett piacokat keresett a magyar áruknak. Politikai ideológiával a turanizmus az első világháború után töltődött fel. Új szervezetek alakultak, köztük a szélsőséges Turáni Szövetség. A keletkutatást a Kőrösi Csoma Sándor Társaság vitte tovább. A húszas évek végére már a Nyugat-ellenes orientációval és a fajvédelemmel kapcsolódott össze a szó jelentése.

finnekkal és az észtekkel, ahol annyi megértésre találunk, a törökkel is, ahol máris sok magyar szakember dolgozik, de amikor kultúrpolitikánk alapvonalaikat kell megrajzolnunk, a domináló szempontnak egészen másnak kell lennie.” (KLEBELSBERG, 1928/D:63)

Írásában a nyugatos orientációjú (kultúr)politika mellett foglal állást, a fajvédelem beszédmódjától pedig egyértelműen elhatárolja magát, hiszen azzal érvel, hogy nem meghatározható a „faj tisztasága”, még ha lenne is ilyen, akkor is illúzió volna. A faj meghatározójaként a nyelvterületet említi, ami szintén elhatárolja írását a fajvédelem biológiai, esszencialista, determinalizáló érvelésétől. Emellett kitér arra, hogy a magyarság története során számos nem magyar család határozta meg az ország történetét, akik aztán magyarként váltak a nemzeti történelem részévé.³³

„Hiába, ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk. Általában mitől sem kell inkább óvakodni, mint a fantasztikumoktól, mert úgyis nagy hajlam van bennünk arra, hogy az élet nagy realitásait fel nem ismerve, politikai légvárakat építsünk. Ugyancsak az ellenforradalom hozta a fajvédelem jelszavát. Még nagy népeknél is, amelyek igen nagy kiterjedésű hazában óriási lezárt nyelvterületet (Kiemelés tőlem. – M.Gy.) alkotnak, vita tárgya, hogy melyik országrészben maradt fenn tisztán a faj. De ha még a nagy nemzeteknek is csínján kell bánniuk a fajiság kérdésével, mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkednénk, akkor, hogy csak a hegycsúcsokról beszéljek, baj lenne a Zrínyiekkal, József nádorral, Petőfivel, Damjanich-csal, Erkelével, Munkácsyval, Semmelweiszel és annyi mással legjobbaink között, akik nélkül a magyar haza nagyságát és művelődését el sem lehet képzelni. Ellenfeleinkben úgyis mindig megvolt a törekvés arra, hogy túlozzák a magyar nemzet csekély számát. Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni.” (KLEBELSBERG, 1928/D:64)

Írásában a magyar nemzet kulturális, nyelvi alapú meghatározását adja. Felismeri a fajvédelem fogalmi ellentmondásait esszencializmusa és magáénak tudott nemzeti hagyománya között, így lehetetlennek minősíti a faji kérdéssé kódolást:

„Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiességben és nyelvben (Kiemelés tőlem. – M.Gy.) teljesen és fenntartás nélkül összeolvad. A fajvédelem nem is egészen világos fogalom, mert a fajvédők soraiban legtöbbször Petőfiről és Munkácsyról nem

³³A nemzet fogalma különben sem létezett a XIX. század előtt, a Zrínyiek, a Damjanichok és az Esterházyak a nemesség jogán alkottak egy politikai nemzetet.

akarnak lemondani, hanem akcióikat kizárólag a zsidóság ellen irányítják.”
(KLEBELSBERG, 1928/D:64)

4.4.4 A numerus clausus

Az 1920. évi, a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló XXV. tc., vagyis a numerus clausus³⁴ 1. §-a szabályozta, hogy az 1920/21. tanévtől a nevezett egyetemekre csak „nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízható” egyének iratkozhatnak be, és „csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható”. A karonkénti keretszámot a törvény értelmében a vallás- és közoktatásügyi miniszter határozza meg, az egyetemi karok javaslatvételi joggal rendelkeznek. A 3. § pedig azt írta elő, hogy a hallgatók „népfajok és nemzetiségek” szerinti arányszáma képezze le az országos arányokat.

A numerus clausus homályos megfogalmazása mögött saját korában is mindenki számára egyértelmű volt, hogy a törvény a magyarországi zsidóság felsőoktatásban való részvételét kívánja korlátozni. Az óvatos megfogalmazásban szerepe lehetett, hogy néhány héttel korábban írták alá a trianoni békeszerződést, amelyben Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy valamennyi lakosának nemzetiségi, nyelvi, faji vagy vallási különbségtétel nélkül egyenlő jogokat biztosít. A törvény jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek nyomására született. (LADÁNYI, 2005)

A középosztály háború utáni nehéz helyzete, az értelmiségi pályákon történelmi okokból nagyobb mértékben jelen lévő zsidók számaránya, valamint a Tanácsköztársaság, a vörös terror és a zsidóság összekapcsolása a politikai közbeszédben együtt vezettek el a numerus clausus törvénybe iktatásához. A konkurenciának tekintett zsidóság egyetemi jelenléte csökkentésének legitimitását tehát úgy kívánták megalapozni, hogy a zsidókat, mint forradalmak előidézőit, a bolsevizmus terjesztőit nevezték meg, miután a kollektív megtorlás eszközével lehetett már fellépni ellenük. Így került a cikkely szövegébe a *nemzethűség* egy egyetemi felvételt szabályozó törvényben nehezen értelmezhető fogalma. A *népfaj* szintén kérdéses fogalmát a magyar közjog nem is ismerte, a háború előtti jogi gyakorlat szerint a

³⁴A törvényt az első Teleki-kormány idején fogadták el, a kultuszminiszteri posztot akkor Haller István töltötte be. Ugyanakkor ez a törvény fontos adaléka a Horthy-korszak társadalompolitikájának is, hiszen – módosításai ellenére – mindvégig meghatározta a korszak felvételi arányait. Ezért e bevezető fejezet végén röviden kitérünk majd a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kunó vonatkozó szerepére is.

zsidóság felekezetnek minősült volna, ezért került a törvény végrehajtási rendeletének mellékletébe, hogy az izraelitákat külön nemzetiségnek tekintik.

A numerus clausus a gyakorlatban azt jelentette, hogy 6%-ra korlátozták a felvehető zsidó hallgatók arányát. Az azonban a törvényből nem derült ki, hogy ez a 6% mihez viszonyítva határozandó meg: az előírt felvételi létszám vagy a felvettek aránya legyen-e számításának alapja – az eltérő jogértelmezések tehát nagy különbségekhez vezettek a gyakorlatban. Ez érvényesült a kikeresztelkedett zsidók esetében is: a pécsi és a szegedi egyetem korlátozás nélkül felvette, a budapesti tudományegyetem pedig továbbra is „zsidóként kezelte” őket. Itt észre kell vennünk, hogy a kérdés eldöntésekor valójában abban foglalt állás az egyetemi vezetőség, hogy elfogadja-e a nemzetgyűlési törvény végrehajtási mellékletének rendelkezését – vagyis nemzetiségként kezeli-e a zsidóságot annak minden asszimilációs törekvése ellenére –, vagy sem. A numerus clausus legnagyobb bűne éppen ez volt; a törvény elsőként teremtette meg annak lehetőségét, hogy a zsidóságot a modern Magyarországon, az 1867. évi XVII. tc. ellenére felekezet helyett újra nemzetiségként kezeljék.³⁵ Emellett további eltérés is mutatkozott: a fővárosi egyetemek a felsőbb évfolyamokon is alkalmazták a törvényt, a vidéki egyetemek pedig kezdetben csak az első évfolyamra jelentkezők körében.

1920-ban a zsidó népesség a teljes hazai népesség 6%-át tette ki, a jogalkotók ezt vették alapul, amikor egyetemi részvételüket is 6%-os arányban korlátozták. A numerus clausus előtt, az első világháborút megelőző évben a zsidó hallgatók az egyetemi hallgatók körülbelül 25%-át, majd 1918-ban 36%-át tették ki (KOVÁCS, 2011). Az 1917/18-as tanévben 6027 zsidó hallgató volt Magyarországon, az 1920/21-es tanévben már csak 1712 zsidó hallgató tanulhatott a hazai egyetemeken. A 4315 fős csökkenés sokkal nagyobb arányban a fővárosi intézményekben volt tetten érhető – az itteni képzőhelyek 3880 főt vesztek el. Ez lehetett az oka annak, hogy a vidéki hallgatók a saját környezetünkben –

³⁵Az 1867. évi XVII. törvénycikk a zsidók emancipációjának jogi aktusaként vonult be a történelembe, és nem volt előzmények nélküli. Az 1840. évi XXIX. tc. már szabad letelepedést, kereskedést, gyáralapítást biztosított. Eötvös József és Dessewffy Aurél (vagyis a reformkori magyar progresszió és a konzervatívok) egyaránt támogatták a törvény elfogadását. A szabadságharc végén, a világosi fegyverletétel előtt néhány nappal a szegedi országgyűlés a zsidóság 1848/49-es áldozatvállalásáért cserébe kimondta az egyenjogúsítást. Ennek végrehajtására a szabadságharc bukása miatt nem kerülhetett sor. A kiegyezés után Andrássy Gyula miniszterelnök terjesztette be az emancipációs törvényt, amelyet Deák Ferenc és Eötvös József is szorgalmazott. A törvény 1. §-a az izraelita lakosoknak a keresztény lakosokkal azonos politikai és polgári jogokat biztosított, a 2. § minden ezzel ellenkező törvényt, rendeletet vagy szokást eltörölt. Szövege alapján egyértelmű, hogy az izraelita lakosokat felekezetként kezelte, hiszen a keresztény lakosokhoz képest biztosította egyenlő jogaikat. Eötvös József a vallások kapcsán így beszélt a magyar országgyűlésben: „A vallások tekintetében a magyar törvényhozás két alapelvől indul ki. Az első a vallási szabadság, a másik a vallások egyenjogúsága” (Eötvös, 1976, 128. o.).

főként a magasabb évfolyamok zsidó hallgatóinak megtartása miatt – nem érzékeltek jelentős változást. A zsidóság arányát ezen túl az is befolyásolta az egyetemeken belül, hogy a keresztény hallgatók lemorzsolódása vagy Budapestre való átjelentkezése milyen mértékű volt az adott félévben (RAPOSA, 2020).

Az 1922. és 1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszterként dolgozó Klebelsberg Kunó szerepe a numerus clausus történetében kettős. A törvény előkészítésében részt vett, parlamenti bizottsági elnökként a törvénytervezetet támogatta, de a nemzetgyűlésben – a vita során a törvényt módosító indítvány miatt – ellene szavazott. A Népszövetség 1925. december 12-i ülésén tárgyalta a kérdést (VARANNAI, 1997), amelyen a kultuszminiszter is jelen volt. Elismerte a törvény felülvizsgálatának szükségességét, de ezt a magyar középosztály helyzetének rendezéséhez kötötte, vagyis maga is szembement az 1867. évi emancipációs törvénnyel, amikor a magyar középosztály és a zsidóság helyzetét külön kérdésként kezelte. Ugyanakkor az 1926/27. tanévben elrendelte, hogy az arányszámot ne a ténylegesen felvettek, hanem a felvehetőek száma alapján határozzák meg, emellett ne számítsák a zsidók közé a kikeresztelkedetteket. Utóbbi szintén kétarcú intézkedés volt: egyrészt ösztönözte az erőszakos asszimilációt, másrészt nagyobb teret biztosított a zsidóságnak, hiszen nem engedte, hogy keretszámukat kikeresztelkedettekkel töltsék fel. Klebelsberg az alábbi sajtónyilatkozatát 1927. október 20-án tette a témában:

Mindenekelőtt a törvény harmadik szakaszát fogjuk hatályon kívül helyezni, amely a hazai zsidóság szemében állandó sérelem, mert azt mint nemzeti kisebbséget kezelik. [...] Ha az elszakított területeken élő magyar kisebbségek mostoha helyzetükről és sérelmeikről panaszkodnak, mindig a numerus claususról szóló magyar törvényre történik hivatkozás olyan értelemben, mintha felekezeti kisebbségeinkkel mi is igazságtalanul bánnánk. (KLEBELSBERG, 1927; idézi: VARANNAI, 1997, 35. o.)

Ezzel megkísérelte a törvény módosítását a határon kívül rekedtek védelmét szolgáló nemzeti érdekké tenni, ami a kor közbeszédéhez mérten zseniális retorikai fogás volt, de megint csak világossá teszi, hogy a zsidóságot a miniszter is nemzeti kisebbségnek tekintette. Ezzel szemben a törvény kiterjesztését a középiskolákra és a szakképzésre maga akadályozta meg.

A numerus clausus-szal a nemzetközi sajtó is foglalkozott, nem csak Európában, hanem a tengeren túl is. Frederic Ogg az oaklandi Current History-ban (1926 febr.) cikkében fejti ki miszerint a JointForeign Committee of London tiltakozik az egyetemekre felvehető zsidó

vallású hallgatók számának korlátozása miatt, ami a trianoni békeszerződéssel ellentétes. (OGG, 1926.)

A pécsi egyetem híres volt arról, hogy a numerus clausus alkalmazásának kötelezettsége ellenére nem a kívánalmak szerint határozták meg az arányszámokat, több izraelita hallgatót felvéve, mint amennyit lehetett volna. (ROMVÁRY, 2010) Az izraelita és keresztény hallgatók között számos konfliktus történt, melyekről a korabeli jegyzőkönyvek, napilapok feldolgozása során értesülhetünk. Mivel ez a kérdéskör korábban nem keltette fel nagy számban a kutatók figyelmét, azonban érdekes aspektus a Pécsre költöző egyetem kapcsán, így ezt a témát emeltem be dolgozatomba.

Megfigyelhető a kérdésben egy főváros-vidék törésvonal. A budapesti egyetemek szigorúbban vették a szabályozást, ellentétben a vidéki intézményekkel, melyek számára a szükséges hallgatószám elérése nehézségbe ütközött, így kihasználták, hogy az engedékeny numerus clausus értelmezésüknek köszönhetően a tanulni vágyó fővárosi zsidó fiatalokat is felvehetik. Annak ellenére, hogy az egyetem számára a zsidó hallgatók jelenléte kedvező volt, mivel a hallgatószám növelését okozta, a fiatalság körében megjelentek konfliktusok, melyeket – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – az ifjúsági szervezetek, a politikai pártok és a sajtó sok esetben tovább fokozta, mélyítve az árkokat.

4.4.5 A numerus clausus bevezetése az Erzsébet Tudományegyetemen

A numerus clausus bevezetésének kérdése már az Erzsébet Tudományegyetem tanácsának Budapesten tartott 1920. március 26-i tanácsülésén is megjelent (miközben a kolozsvári és pozsonyi egyetemek ideiglenes budapesti elhelyezése is folyamatban volt); sor került egy háromfős bizottság felállítására is, amely a kérdést majd körüljárja. 1920-ban a Pozsonyból és a Kolozsvárról ideiglenesen Budapestre áthelyezett, kooperáló egyetemek is egyeztettek a kérdésről. Már ekkor beszámoltak rendzavarásokról, illetve tartottak is újabbaktól, erről a Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem 1920. november 10-én tartott I. rendes ülésének jegyzőkönyve is tanúskodik:

„A rendzavarásokra vonatkozólag tett elnöki bejelentéssel kapcsolatban Dr. Pekár Mihály orvostud. kari dékán jelenti, hogy – bár általánosságban a hangulat nyugodt az ifjúság az előadásokat rendben hallgatja – Csiky belgyógyászati előadásain / Jendrassik klinikán / és Vidakovics sebészeti előadásain az utóbbi időben rendzavarások mégis fordultak elő, amennyiben az előadásokra jövő hallgatószámot igazoltatták s az ellenállókcal szemben tét idegességre is vetemedtek. A zavargások

megakadályozása céljából a Zita kórházban tartott előadásokat látogató hallgatók részére az arcképes igazolványok mellé a kórházigazgatóság még zöld színű igazoló jegyet is adott ki s emellett a portásnál a hallgatók külön névjegyzéke is le van téve. Eszmecsere után a Tanács a bejelentéseket tudomásul veszi s egyben egyhangúlag kimondja, hogy nagyobb mérvű rendzavarások esetén az egyetemi előadásokat is kész lesz bezárni.”³⁶

Az Erzsébet Tudományegyetem budapesti ideiglenes elhelyezése idején az egyetem keresztény ifjúsága – nagyrészt az orvosi kar hallgatóiból álló csoport – memorandumot intézett az egyetem vezetéséhez, melyet a tanács 1921. november 23-án tartott III. rendes ülésén tárgyalt meg Heim Pál, az egyetem rektora elnökletével:

„Elnöklő Rektor bemutatja a m. kir. Erzsébet tudományegyetem keresztény ifjúságának legnagyobb részben az orvosi fakultás hallgatóinak a kar tanártestületéhez intézett memorandumát, melyben a numerus clausus törvénybe iktatása után az egyetemre felvett összes zsidó hallgatóknak egy fele részben a tanári karból, felerészben pedig az ifjúság köréből választott vegyes bizottság által való igazoltatását, s azoknak, kik az úgynevezett tanácsköztársaság alatti magaviseletüket kellően igazolni nem tudják, kikről bebizonyosodik, hogy zsidó fajiságuk fitogtatásával a keresztényhallgatók keresztény nemzeti érzését sértik, kik az előző tanévben külföldi egyetemeken tanultak, végül kiket a tanári kar a megállapított számarányon felül vett fel, az egyetemről való kizárását kéri.

Egyben jelenti elnök, hogy azon alkalommal, mikor az ifjúsági megbízottak a szóban forgó memorandum egy példányát neki is átnyújtották, az egyetem nevében nyomban tiltakozott az abban megnyilvánuló hang és az egyetemi hatóságok jogkörébe nyúló kívánságok ellen. Konkrétumokat kért az ifjúságtól s csak így helyezhette kilátásba a kért eljárást, de semmi esetre sem az ifjúság által proponált vegyes bizottság közreműködésével. Egyetemünkön a zsidó nemzetiségi hallgatók nagy számáért egyenesen a keresztény ifjúságot tette felelőssé, miért hagyták el egyetemünket s miért torlódtak a budapesti egyetemre?”

A tanácsülés során a rektor előadta, hogy számonkérésére a memorandumot átadó hallgatók bocsánatkéréssel válaszoltak:

„A váratlanul jött rektori fellépésre ugyanis a megbízottak az ifjúság nevében is bocsánatot kértek a történetekért s megígérték, hogy az ifjú egyetemet most már nem fogják elhagyni, vele együtt mennek le ők is az új székhelyre s az egyetem diákjóléti intézményeinek céljaira megindítandó gyűjtési akcióban derekasan fogják kivenni részüket.”

³⁶ A jegyzőkönyvi idézetek betűhűsége törekszenek.

A rektor javaslatára az egyetemi tanács egyhangúlag elfogadott határozattal napirendre tért az ügy fölött, leszögezve, hogy a későbbiekben sem kívánnak eleget tenni a hallgatók nyomásának ebben és hasonló kérdésekben.

Az 1923/24-es tanévben már Pécsen működött az egyetem, amikor a keresztény ifjúsági egyesület által újabb memorandum érkezett az intézmény vezetéséhez, melyet az egyetemi tanács 1923. december 19-én tartott III. rendes ülésén vitattak meg, miután Nagy József elnöklő rektor bemutatta a diákság kéréseit:

„(...)a keresztnek az egyetem összes helyiségeiben megfelelő ünnepséggel legrövidebb időn belül való kifüggesztését, – az első félévre beiratkozóknál a numerus clausus törvény rendelkezésének szigorú betartását, az első öt félévre történt beiratkozókra vonatkozólag pedig a törvény szerinti szigorú revíziót, – zsidó-fajú egyének tanársegédek, gyakornokok, demonstrátorok gyanánt való alkalmazásának mellőzését, – tantermekben az első padokban állandó hely biztosítását, – Glancz Ernő zsidó orvostanhallgató ügyének,^[37] – aki múlt tanévben a keresztény hallgatók közé lőtt – ujravételét, annak letárgyalását és nevezettnek egyetemünkről s az összes hazai egyetemekről való kizárását kéri.”

Az elnök a napirendi pont megtárgyalása előtt jelezte, hogy az illő hangon megírt felterjesztést alkalmasnak tekinti tárgyalási alapnak, javasolta a tudománykaroknak történő továbbítást, sürgős véleménynyilvánítás érdekében. A tanács egyhangúlag elfogadta javaslatát, így az ügy megtárgyalására az egyetemi tanács 1924. január 30-án tartott IV. rendes ülésén került sor, ismét Nagy József elnökletével. Az ülés a karok képviselőinek felszólalásaival indul, külön-külön ismertették a véleményezés során kialakított álláspontjukat:

Az evangélikus hittudományi kar kívánatosnak tartotta a kereszt egyetemi hivatalos helyiségekben történő kifüggesztését, érvelésük szerint amellet, hogy a megváltás jelképe, a nemzeti kultúra keresztény jellegét is jól szimbolizálja. A numerus clausus törvény végrehajtását pedig kötelező érvényűnek tekintette.

³⁷ A Népszava beszámolója szerint 1923. márciusában az Erzsébet Tudományegyetem orvosi fakultásán, mely átmenetileg a Rottenbiller utcai Állatorvosi Főiskolában tartotta előadásait, több alkalommal alakult ki verekedés, mely során többen figyelmeztető lövéseket is leadtak. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a kar vezetése szankciók kilátásba helyezésével próbálta orvosolni a helyzetet. 1923. március 16-án az előadásról távozó Glancz Ernő 19 éves egyetemi hallgatót inzultáltak és ütlegeltek, a hallgató erre elővette revolverét és a levegőbe lőtt, hogy elriassa támadóit, a fiatalember végül a fegyverét lövésre készítve tudott elmenekülni az épületből, ahonnan a rendőrségre sietett, és feljelentést tett az esettel kapcsolatban, 40-50 támadóról adva számot. (Forrás: Népszava, 62. szám. Budapest, 1923. 03. 17.)

A jog- és államtudományi kar felhívta a figyelmet, hogy hallgatói felvételekor szigorúan követték a törvényt, azonban úgy látták, hogy a numerus clausus értelmezése a társkaroknál, illetve más hazai egyetemeken belül is eltérő gyakorlatot hozott magával a megvalósítás során. A helyzet rendezése érdekében javasolták, hogy kérjenek hivatalos törvénytárgyalókat a vallás- és közoktatásügyi minisztertől. A kereszt kihelyezését támogatták az egyetem épületeiben.

Az orvostudományi kar elfogadhatónak tartotta a kereszt kihelyezését – a hivatalos helyiségekben, és tantermekben –, amennyiben az állami princípiumok lehetőséget biztosítanak erre. A numerus clausus ügyében kifejtették, hogy a kar megtartotta a törvényt, az eljárást felettes hatóság ellenőrzésének hajlandó alávetni, azonban a memorandumban kért öt félévre visszamenőleges revíziót elutasította, ahogy a zsidó tanársegédek, gyakornokok, és demonstrátorok alkalmazásának visszaszorítását is. A kar hangsúlyozta, hogy ezen feladatok ellátásakor a rátermettség a fő kiválasztási szempont, ezért nem tűrhetnek ilyen külső nyomást. Ahogy Pekár Mihály orvostudományi kari dékán fogalmazott:

„(...) nem tartja teljesíthetőnek az orvostudományi kar az ifjúsági memorandumban foglalt azt a kívánságot sem, mi szerint zsidófajú egyének tanársegédek, gyakornokok, és demonstrátorok gyanánt ne alkalmaztassanak. Idevonatkozólag a kar semmi néven nevezendő, beavatkozást nem tűrhet, miután itt csak a rátermettség, nem pedig a faji szempont lehet az irányadó. Természetesen nagyon szívesen nyújtja az előnyt a tanársegédek és gyakornokok megválasztásában a rátermett keresztény ifjaknak a zsidókkal szemben, amennyiben ilyenek találkoznának.”

Az ülőhelyek elfoglalásának kérdésében hajlandóak voltak kialakítani egy új eljárást, és a Glancz-ügy tárgyalása elől sem zárkóztak el. A bölcsész-, nyelv- és történettudományi kar az egyetem helyiségeiben nem tartotta teljesíthetőnek a kereszt elhelyezését, mivel az egyetem nem felekezeti intézmény. Az elhelyezésre abban az esetben látott volna indokot, amennyiben a nemzetgyűlés által megszavazott törvény kötelezte volna erre az állami intézményeket. Az orvostudományi karhoz hasonlóan kötelező érvényűnek tartották a numerus clausus törvény rendelkezéseit, azonban a tanársegédek, gyakornokok és demonstrátorok kiválasztásakor a jelölt tudása és alkalmassága volt a fő szempont.

A karok álláspontjának ismertetése és beható eszmecsere után az alábbi pontokban egyhangú döntés született:

„A dékáni előterjesztések felett megindult beható eszmecsere után az egyetemi tanács különös figyelemmel arra, hogy tapasztalat szerint a numerus claususról szóló 1920.

évi XXV. t.c. értelmezése tekintetében nemcsak a hazai egyetemeknél, de még külön egyes egyetemek tudomány karainál is eltérő gyakorlat fejlődött ki, felterjesztéssel fordul a m. kir. vallás és közoktatásügyi Miniszter Úrhoz egy, a hivatkozott törvényre vonatkozó olyan kimerítő végrehajtási utasítás kibocsátása iránt, melyhez már magyarázatot ne lehessen fűzni.

A Tanács az első öt félévre történt beiratkozóknál a törvényszerinti szigorú revízióra vonatkozólag a memorandumban foglalt kérelmet nem teljesítheti, miután a zsidófajúaknak a felsőbb évfolyamokon lévő nagyobb százaléka nem is a törvénybe nem tartásának, mint inkább annak tulajdonítható, hogy a magasabb évfolyamokról félévről-félévre kisebb nagyobb számban hagyja el az egyetemet a keresztény hallgatóság s iratkozik át a Pázmány Péter egyetemre ugyszintén nem teljesítheti azt a kívánságot sem, hogy a zsidó-fajú egyének tanársegédek, gyakornokok és demonstrátorok gyanánt ne alkalmaztassanak, mivel az ilyen állások betöltésénél elsősorban a rátermettség és a tudás, nem pedig a faji szempont lehet az irányadó, ellenben a Tanács figyelmébe ajánlja az érdekelt fakultásoknak, hogy egyenlő képesség mellett az említett állások betöltésénél előnyben a keresztényeket részesítsék; az ülőhelyek biztosításának kérdésében a Tanács a számozott ülőhelyek létesítését határozván el, azoknak megfelelő körültekintéssel való kiosztását az érdekelt fakultások bölcs tapintatosságára bizza; Glancz orvoshallgató ellen pedig a fennforgó körülményekre tekintettel a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot elrendeli. ”

A kereszt kihelyezése ügyében a levezető elnök szavazást hirdetett, négy igen és egy nem szavazat érkezett, így szótöbbséggel hozott határozat útján a sima keresztnek az egyetem hivatalos helyiségeiben és tantermeiben való kifüggesztése mellett foglalt állást a tanács, a bölcsészet-, nyelv-, és történettudományi kar képviselőjének különvéleménye mellett.

A numerus clausus törvény egyértelmű végrehajtási utasítását nem csak Pécsen, az egyetemen hiányolták. A nemzetgyűlésen is többször érte kritika Klebelsberg Kunót és a kormányt, a törvény nem megfelelőnek ítélt betartatása miatt. Az alábbi felszólalásrészlet a nemzetgyűlés 210. ülésén hangzott el, 1923. december 17-én, Gömbös Gyulától:

„A Pázmány Péter tudományegyetemen és a debreceni egyetemen például betartják a numerus clausust, míg a szegedi és pécsi egyetemek valóságos mentsvárai azoknak a hallgatóknak, akik a numerus clausus miatt nem tudnak Budapesten érvényesülni. És azt mondják, hogy ez azért van, mert külföldiek gyanánt kezelik a Kolozsvárról és az Észak-Magyarországról menekült zsidó egyetemi hallgatókat, dacára annak, hogy az illető külföldi egyetem nem nosztrifikálja a pécsi és a szegedi egyetemek okleveleit. Ennek következtében mindazok, akik kívülről jönnek és idegenek a mi faji szempontunkból, ittrekednek Magyarországon és ez igenis kijátszása a numerus claususról szóló törvénynek, amelyet komolyan akartunk és akarunk is végrehajtani.

[...] Ha mi fegyelmet akarunk a magyar közéletben, akkor el kell várnunk a törvénytiszteletet elsősorban a felelős ministerektől. Én Klebelsberg miniszter urat igenis felelőssé teszem azért, hogy a numerus clausus törvényt kijátszák Magyarországon. [...] Azt hiszem, a kormány maga is be fogja látni, hogy a pécsi és szegedi egyetemek orvosi fakultásának beszüntetéséről gondoskodni kell. Különösen ezeknek az egyetemeknek megrendszabályozását hozom javaslatba, amely egyetemek kijátsszák a numerus clausus törvényt, amelyek annyi zsidót vesznek fel oda, hogy illuzórikussá válik az 1920:XXV.te.”

4.4.6 Konfliktusok Pécsen a keresztény és a zsidó hallgatók között

1924 májusában verekedés tört ki az egyetem központi épületében keresztény és zsidó hallgatók között. Az eset az egyetemi tanács június 25-i, VIII. rendes ülésén is napirendre került, Nagy József elnöklő rektor megadta a szót Weszely Ödönnek, a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar dékánjának, aki ismertette az esetet, valamint a Decleva Jenő, Máder János és Babusik László joghallgatók fegyelmi eljárását megelőző vizsgálat eredményét.

A három hallgató a vád szerint 1924. május 31-én az egyetem központi épületében zsidó hallgatókat bántalmazott. Az eset kivizsgálásával Vinkler János nyilvános rendes tanárt bízták meg, aki a vizsgálat lefolytatását követően megállapította, hogy Decleva Jenő, Babusik László, Máder János, Schwarzenberg Lajos és Schwarzenberg György joghallgatók súlyosan megsértették az egyetem fegyelmi rendjét.

A jogi kar vezetése június 11-én rendkívüli ülést tartott, és – egyhangúlag elfogadva Vinkler János javaslatát – az egyetemi fegyelmi szabályzat 90 §-a 2. pontjának 2. fordulata szerinti büntetést, azaz megrovást állapított meg, azzal súlyosítva, hogy ismételt, akár kisebb kihágás esetén is a vádlottakat elutasíthatják az egyetemről.

Weszely Ödön így foglalta össze az esettel kapcsolatos benyomásait:

„A jegyzőkönyvekből kiderül az, hogy úgy a keresztény, mint a zsidó hallgatók, kik ebben a verekedésben részt vettek, át vannak hatva gyűlölettől egymás iránt. A tényállást különböző módon adták elő, tagadnak s a verekedés kezdeményezését egymásra hárítják. Két altiszt, aki tanúja volt a verekedésnek, nem akar tudni semmiről semmit. Ezért dr. Vinkler János ny.r.tanár jelentésében azt írja, hogy a tényállást megállapítani nem tudta. Nyilvánvaló mindezekből, hogy mindkét fél tudta, hogy verekedés készül, s egyik fél sem akart a verekedés elől kitérni, hanem ellenkezőleg verekedni akart. (...) Tekintetes Tanács! Nekünk ezt a verekedni akarást kell megszüntetnünk, ezt a szellemet, a gyűlölködésnek és a verekedésnek ezt a

szellemét kell kiirtani, mert így verekedéssel, semmiféle problémát megoldani nem lehet, s ifjúságunk nagy nemzeti feladatát megoldani nem lesz képes. Ezért bátorodom ezzel az ügygel kapcsolatban javasolni, hogy méltóztassák kinyomozni az egyetemi verekedések kezdeményezőit s vezető alakjait, s a nyugodt egyetemi munka érdekében elhatározni, hogy ezek a kezdeményezők és vezetők a jövő iskolai évben ne vétessenek fel egyetemünkre.”

A vizsgálat során megállapítást nyert, hogy a hallgatók mindannyian készültek a verekedésre, mielőtt véresre verték egymást, már viselkedésükből és megnyilvánulásaikból is következtetni lehetett a későbbi eseményekre. Ezt alátámasztja, hogy a verekedést megelőzően Szanathy Aniella jogkari fogalmazó valószínűsítette, hogy a konfliktus tettelegességgé fajulhat, ezért megkérte Falcsó altisztet, hogy kísérje le az épületből az izraelita hallgatókat, azonban a jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy az altiszt nem járt el a kellő gondossággal. Erről is megemlékezik felszólalásában Weszely Ödön, az alábbiak szerint:

„Legyen szabad továbbá ezzel az ügygel kapcsolatban fölhívnom a tekintetes Tanács figyelmét egyetemünk altisztjeinek magatartására. Ezek az altisztek sokat érintkeznek az ifjúsággal, s magatartásuk nem olyan, aminőt az egyetem érdekében megkívánhatunk. Mintha nem is volnának tudatában annak, hogy mivel tartoznak az egyetemnek. A konkrét esetben a kihallgatott két altiszt nem akar tudni semmiről semmit, mintha nekik az egyetemhez s az egyetem érdekeihez semmi közük nem volna. Az egyik Palcsó, nem teljesíti dr. Szanathy fogalmazó rendelkezését, nem kíséri le a Schwarzenberg testvéreket, a lépcső első fordulójánál visszatér, kijelentve, hogy neki csak a maga frontján kötelessége szolgálatot teljesíteni. A másik a kapus, Papp, aki egész nap azért ül a portafülkében, hogy megfigyelje a ki - és bejövőket, nem látott semmit, hol ott a verekedés a bejáratnál fülkéje előtt [sic!] folyt le.”

A vizsgálat eredményét és az előadó által bemutatott szempontokat mérlegelve, beható eszmecserét követően a tanács úgy határozott, hogy elrendeli a fent megnevezett hallgatók ellen a fegyelmi eljárást, majd az egyetem központi épületében az egyetemi rend ellen vétő és közbotrányt okozó viselkedésük okán fegyelmi vétségben megállapította bűnösségüket a tanulmányi fegyelmi és tandíj szabályzat 83.§-a alapján. Decleva Jenő, Babusik László, Máder János, Schwarzenberg Lajos és Schwarzenberg György joghallgatókat az egyetem rektora által az egyetemi tanács előtti megrovásban részesítette, azzal, hogy ismételt – akár kisebb nemű – kihágás esetén az egyetemről való elutasításra számíthattak. Papp József egyetemi kezelő altiszt és Palcsó Sándor egyetemi egyéb altiszt ellen vizsgálatot kezdeményeztek, illetve elrendelték, hogy az intézményi altisztek az erkölcsi kötelességükkel és elvárt viselkedésükkel kapcsolatos tájékoztatásban részesüljenek.

Az egyetemi tanács 1924. június 25-i, VIII. rendes ülésén került sor egy kegyeletsértő incidens megtárgyalására is, mely az anatómiai intézetben történt 1924. május 27-én, s mely további rendzavarásokat idézett elő az egyetem falain belül és azokon kívül is, országosan ismert esetté előlépve. Pekár Mihály, az orvostudományi kar dékánja mutatta be a vizsgálatok eredményét, valamint az orvosi kar fegyelmi bizottságnak megállapításait az alábbi események kapcsán:

1924. május 27-én, kedden délelőtt 9 és 10 óra között agydemonstráció zajlott a bonctani intézetben, Gelei tanársegéd vezetésével, mialatt Balog Béla és Hufnagel Konrád anatómiai intézeti szolgák – az irányadó utasítás ellenére – nem a műveletre kijelölt külön helyiségben, hanem a boncteremben készítették elő az egyik holttestet a későbbi temetésre. A hallgatók az előkészítést végzők köré csoportosultak, az elmondások alapján annak hatására alakult ki az incidens, hogy a holttest nem fért bele a rendelkezésre álló koporsóba, ezért az intézeti szolgák levágták a fejét, mely eseményt követően Hoffmann Géza zsidó vallású IV. féléves orvostanhallgató kegyeletsértő kijelentéseket tett erre vonatkozóan. A jelenlévők kihallgatása során eltérő beszámolók születtek, az alábbi mozzanatok adták elő:

Hoffmann Géza hallgató a levágott fejű holttest mellett kegyeletsértő kijelentést tett, melyet maga is beismert – „*Hogy fog ez fej nélkül eligazodni a másvilágon?*” vagy „*Mit fog ez fej nélkül csinálni a mennyországban?*” – azonban azt tagadta, hogy keresztet rajzolt volna a levegőbe és a *circumdederuntme* kifejezés suttogásával a katolikus temetési szertartást gúnyolta volna, ahogy azt Koroknay Ilona orvostanhallgató állította vallomásában.

Hufnagel Konrád beismerte, hogy kézmosást követően nem megtörölte a kezét, hanem a vizet a holttestre locsolta, ízléstelen kifejezés kíséretében: „*Már be van szentelve, rá lehet a fedelet tenni.*”

Az orvostudományi kar dékánja elmondta, hogy a bonctani intézetben történetekkel kapcsolatban a házi vizsgálat lefolytatása az intézet igazgatójának, Tóth Zsigmond nyilvános rendes tanárnak a feladata volt, aki 1924. június 4. és 6. között kihallgatta az érintetteket, majd a vizsgálati anyagot betérjesztette az orvostudományi karhoz, ahonnan az június 7-én, a kari ülésen a fegyelmi bizottságnak került átadásra. A végleges vizsgálatban az orvostudományi kari fegyelmi bizottság munkáját a jog- és államtudományi kar nyilvános rendes tanára, Vinkler János is segítette. Az újbóli szembesítésekre, helyszíni szemlére és a végleges vizsgálatra június 12-én került sor.

Hufnagel Konrádot a szabálytalan eljárás és illetlen magatartás miatt állásából elmozdította az egyetem vezetése, így az ügyét lezártak tekintik. Hoffmann Géza orvostanhallgató vonatkozásában nem állapították meg hulla- és vallásgyalázás tényét, azonban úgy találták, hogy magaviselete nem volt összeegyeztethető az orvostudomány és hivatás méltóságával, valamint a hely komolyságával, ezen kívül nem adta meg a halottnak járó kötelező tiszteletet sem, illetve kijelentései alkalmasak voltak arra, hogy bántásuk mások vallási érzületét. Ennek következtében a fegyelmi bizottság Hoffmann Géza orvostanhallgató példás megbüntetését, az egyetemről egy félévre való kitiltását javasolta. Ezt a büntetést az orvostudományi kar 1924. június 21-i rendes kari ülésén az alábbiak szerint módosították:

„A fegyelmi bizottság előterjesztését hosszas vita után a minősítés és a büntetés szempontjából azzal a súlyosbírással fogadja el, hogy Hoffmann Géza orvostanhallgató nemcsak egyetemünkről, hanem az összes hazai főiskolákról zárassák ki egy félévre. Az orvostudományi kar egyben – figyelemmel arra, hogy ezen ügynek hullámai túlterjedtek már egyetemünk falain s figyelemmel arra, hogy a karnak, valamint az egyetemi Tanácsnak nincs módjában olyanokat az ügyre vonatkozólag kihallgatni, akik nem tartoznak egyetemünkhöz, de az ügy további lefolyásába aktíve beavatkoztak, [...] valamint arra is, hogy az egyetemet az ügy elaltatásának vádjára is érte [–], az ügyiratoknak a kir. ügyészséghez további eljárás végett való áttételét is javaslatba hozza, miután szükségesnek látja, hogy a független magyar bíróság is mondjon ez ügyben ítéletet.”

Végül az orvoskari dékán esetismertetését követően, beható tanácskozás után, az egyetemi tanács a 1924. június 25-i, VIII. rendes ülésén egyhangú határozattal mondta ki, hogy Hoffmann Géza IV. féléves orvostanhallgatót az egyetemi boncteremben tanúsított viselkedése miatt, mely az „*egyetemnek mérhetetlen erkölcsi és súlyos következményekkel járható kárt okozott*”, a tanulmányi, fegyelmi és tandíjsszabályzat 83.§-ában meghatározott cselekmény miatt a 90.§ 4. pont értelmében örökre elutasította a M. Kir. Erzsébet Tudományegyetemtől, illetve elhatározta, hogy előterjesztéssel él a vallás- és közoktatásügyi miniszternél, hogy a fegyelmi büntetés hatályát az összes magyar egyetemekre és főiskolára is kiterjessék.

Az incidens feltárását is nehezítette, illetve az egyetemi autonómiába történő komoly beavatkozásként is értelmezhető, hogy 1924. június 7-én, szombaton Veér Tibor műegyetemi tanársegéd, aki a MEFHOSZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége) alelnöke, hivatalos vizsgálatnak álcázott, engedély nélküli kihallgatást tartott a bonctani intézetben, melyhez nem kért engedélyt az egyetem

vezetésétől. A kihallgatásokról jegyzőkönyvet is készített a tanársegédek, hallgatók és szolgák kikérdezése során. Az esetet ismertető előadó az alábbi megállapítást tette az események kapcsán:

„Veér Tibor, aki ezt megtette, maga is műegyetemi tanársegéd Rejtő tanárnál. Előadó elképzelhetetlennek tartja, hogy a pécsi egyetemnek valamelyik tanársegéde Rejtő tanár úr intézkedésével vizsgálatot folytasson le a műegyetemen, az illetékes dékáni hozzájárulás nélkül, miért is kéri, hogy az egyetem autonómiájának ilyen nagyfokú megsértéséért és az egyetemi ifjúságnak illetéktelen beavatkozásáért kellő elégtételt szerezzen.”

Az egyetemi tanács egyhangúlag határozatot hozott arra vonatkozóan is, hogy a vizsgálati anyagot eljuttatja a királyi ügyészséghez, annak érdekében, hogy a független magyar bíróság megállapíthassa, hogy történt-e az incidens feltárása során büntetőjogba ütköző cselekmény. Később megállapítást nyert, hogy Veér Tibor Klebelsberg Kunó tudtával és beleegyezésével, de nem hivatalos minőségben látogatott el az egyetemre.

Az eset érezhetően rávilágított arra is, hogy milyen nagy károkat okozhat, ha egy incidenst különböző csoportok a saját hasznukra kívánnak fordítani. Pekár Mihály így fogalmazott ezzel kapcsolatban:

„Összegezve az előterjesztetteket, megállapítást nyert, hogy az anatómizált hullának temetésre való előkészítése során nevetés és élcelődés közben megjegyzések tétettek s hogy a temetésre való előkészítéssel járó cselekmények váltották ki az ott jelen levőkből az éretlen megjegyzéseket. Mindezek az események 1924. évi május 27.-én délelőtt történtek s a keresztény ifjúság egy országos botránnyá fújta fel azokat, de közülük senki sem gondolt arra s meg sem kísérelte, hogy törvényes eszközökkel szerezzen megtorlást a történetekért, azonban mindent megtettek arra nézve, hogy a törvényes formák kikerülésével botránnyá dagasszák ezt az eseményt.”

Az egyetemi autonómia megsértését komolyan vette az egyetem, azonban az eljárásukkal kapcsolatban számos közéleti kritika fogalmazódott meg, ez pedig nyomást jelentett az intézménynek. Az eset vizsgálatát a sajtó is nyomon követte, az egyetem több közleményt is kiadott a fejleményekkel kapcsolatban; feltehetően a kedélyeket lecsillapítása érdekében kívánták bemutatni, hogy az eljárás szabályosan halad. A folyamatos figyelem feltételezhetően hatással volt arra is, hogy milyen súlyosságú büntetést határoztak meg végül az ügyben.

Mivel a pécsi intézmény a kezdetektől magasabb számú zsidó hallgatót vett fel, mint amennyi megengedett lett volna és Nagy József rektor a Budapestről távozni kényszerülő hallgatókat is befogadta – ezzel bővítve a diákság létszámát –, így rendszeressé váltak a zavargások. 1928-ban enyhítették ugyan a jogszabály szövegét, de a gyakorlatban megmaradt az izraelita hallgatók arányának jelentési kötelezettsége, így köztudott volt, hogy a pécsi egyetem az elvártnál több zsidó származású diáknak biztosít lehetőséget a tanulásra. A városban és az újságok hasábjain továbbra is megfigyelhetőek voltak a numerus clausus körüli konfliktusok.

1931 februárjában például több napon át követték egymást verekedések. Gumibottal és boxerrel támadtak az izraelita hallgatókra, a kórházba szállított sérültek között volt zsidó származású orvostanhallgató, joghallgatót és bölcsész is. Az esetről az *Egyenlőség* című lapban elítélő hangú cikk jelent meg, az *Új Nemzedék*ben pedig a „liberális sajtó” elmarasztalására és az esetek vélt előzményeinek bemutatására kerítettek sort.³⁸ (ZSIGMOND, 2022)

A nacionalizmus, mely egy a XIX. századi diskurzusok között, a korabeli Magyarországon is elhozta a nemzeti hagyománytermelés újfajta gyakorlatait, amelyek a világháború és Trianon után különleges hangsúllyal jelentek meg a húszas évek magyar politikai nyelvében. A historizáló nacionalizmus központi szerephez jutott a húszas évek magyar közbeszédében – és nem mellesleg a kor meghatározó kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó politikai nyelvében is –, ugyanis a kortársak számára releváns válaszokat adott arra a kérdésre, hogy miért is előbbre való a Kárpát-medencében éppen a magyar nemzeti érdekeket a többivel szemben érvényesíteni. Ezt az ellentmondást a nacionalizmus maga hozta létre, és önmagában nem is volt képes feloldani (TAKÁTS, 2007).

Az 1920/21-es tanévtől lépett életbe a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló XXV. tc., vagyis a numerus clausus. A 3. § mondta ki, hogy a hallgatók „népfajok és nemzetiségek” szerinti arányszáma képezze le az országos arányokat (LADÁNYI, 2005).

A numerus clausus végrehajtása nem ment gördülékenyen; az 1920-es években Pozsonyról Budapestre menekülő, majd 1923-tól Pécsen működő Magyar Királyi Erzsébet

³⁸ *Egyenlőség* 1931. február 28. és *Uj Nemzedék*, 1931. február (13. évfolyam, 26-48. szám)

Tudományegyetemen is számos konfliktus kapcsolódott a törvény bevezetéséhez. A keresztény ifjúsági szervezetek 1921-ben és 1923-ban is memorandumot intéztek az egyetem vezetéséhez, követelve a törvény szigorú betartását. Az első alkalommal a rektor javaslatára az egyetemi tanács egyhangúlag elfogadott határozattal napirendre tért az ügy fölött, leszögezve, hogy a későbbiekben sem kívánnak engedni a hallgatók nyomásának ebben a kérdésben – azonban az 1923/24-es tanévben már másképpen álltak a kérdéshez. Ennek részben az lehetett az oka, hogy a helyi zsidó és keresztény hallgatók közötti összetűzéseket, verekedéseket és egyéb, súlyosabb incidenseket – mint például az Erzsébet Tudományegyetem bonctani intézetében 1924 májusában történt kegyeletsértő cselekmény és az ennek nyomán kirobbanó verekedések és szóváltások – a témára érzékeny országos szervezetek és az akkori sajtó is felkapták, országos ügyvé emelték, ezáltal pedig a vezető politikusok is igyekeztek a maguk hasznára fordítani az eseteket.

Egymásnak feszültek a zsidó és keresztény diákok, valamint az őket tömörítő szervezetek is. A közhangulatra hatott, hogy a Magyar Egyetemek és Főiskolák Országos Nemzeti „Turul” Szövetsége az 1920-as évek meghatározó szereplőjeként országsszerte szervezett keresztény és nemzeti érzésű közösségeket, valamint napirenden tartotta a „zsidókérdést”, mint társadalmi és szociális problémát (RAPOSA, 2020).

Az ország egyetemei is szembe kerültek egymással a kérdésben a budapesti és vidéki törésvonal mentén; mivel a pécsi és a szegedi egyetem rugalmasabban kezelte a numerus clausus kapcsán a zsidó hallgatók létszámának kérdését. A vidéki egyetemeken így magasabb volt a zsidó hallgatók aránya, mint a Pázmány Péter Tudományegyetemen vagy a Műegyetemen. Ez sok esetben a pécsi keresztény hallgatók és szervezetek ellenérzését is kiváltotta, mert noha országosan jelentősen csökkent a zsidó egyetemi hallgatók aránya, ezt a saját környezetükbe nem így tapasztalták.

A numerus clausust többszöri népszövetségi nyomásra az 1928. évi XIV. tc. enyhítette. A törvény 1. §-a az 1920. évi XXV. tc. 3. §-át akképp módosította, hogy a felvételnél a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság mellett szempontként határozta meg a felvételiző középiskolai tanulmányi eredményeit. Nem mondott le törekvéséről, hogy államilag irányítottan jelenítsen meg a felsőoktatásban társadalmi arányokat, de ennek alapját most nem a népfajban vagy nemzetiségben, hanem a különféle foglalkozási ágakban határozta meg. Ez igen bonyolult statisztikai számításokat kívánt volna az egyetemektől, nem is alkalmazták, a gyakorlatban továbbra is a numerus clausust követték. Sem 1929-ben –

amikor 1928-hoz képest 8,4 %-ról 9%-ra változott a zsidó hallgatók megengedett részvételi arányszáma, – sem az azt követő években nem volt megfigyelhető jelentős változás a hazai egyetemeken a zsidó hallgatók részvételi arányában (KOVÁCS, 2005).

A gondolat mögött – hogy a társadalom foglalkozási ágak szerinti megoszlása jelenjen meg a felsőoktatásban – nemcsak az a hiedelem állt, hogy ez átfordítható a zsidóságra, hanem a korporativizmus vagy hivatásrendiség fasiszta államszervezési gyakorlata is. Látható, hogy a politikai elit a második világháború kitörése előtt két évtizeddel nem volt tisztában azzal, milyen végzetes döntéseket készít elő, amikor felülírja a korábbi emancipációs törvényt, és a zsidóságot felekezet helyett nemzetiségként határozza meg, az asszimiláns zsidóság nagy tömegének önmeghatározásával ellentétesen.

5. ÖSSZEGZÉS, LEZÁRÁS

A megelőző fejezetekben igyekeztem komplex, a térbeliség több dimenzióját is érintő megközelítésben vizsgálni és bemutatni Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai tevékenységének, konzervatív reformjának hatásait és összefüggéseit. Az alábbiakban a hipotézisekhez visszatérve igyekszünk összefoglalni a dolgozat komplexebb következtetéseit.

A klebelsbergi neonacionalizmus a XIX. századi nacionalizmus örököse. Tragikus vonása anakronizmusa, és eredménytelen küzdelme az áltudományos fajelmélettel, amely ekkorra már a nacionalista diskurzus részévé vált. A régi keresztény középosztály és a modern polgárság között nem egyértelmű az átmenet, strukturálisan hasonló helyzetű társadalmi rétegek, de eredetükben, kultúrájukban, diskurzusukban különbözőek. A keresztény-nemzeti értékrendszerbe nem illeszkedik tökéletesen Klebelsberg programja progresszívabb, őrzi a magyar felvilágosodás legjobb hagyományait. Ebben az értelemben a program kiválóan tükrözi Magyarországnak a térségbeli geopolitikai pozíciójába kódolt konfliktusait, amelyekben a keleti és nyugati hatások keverednek. A program ugyanakkor olyan fokú szociális érzéket mutat, amely közvetlenül képes reflektálni a korabeli Magyarország társadalomfejlettségének állapotára.

A dolgozat 3.2 fejezetében számba vett hipotézisek az alábbiak szerint kerültek igazolásra.

1.

A klebelsbergi kultúrpolitika a magyar kulturális élet minden területére és szintjére kiterjedő, hosszú távú, mintakövető, intézményfejlesztő reformprogram. Fontos építőeleme az iskolaépítési terv, amelynek íve az egész országra kiterjedő népiskola-építési programtól az egyetemfejlesztésekig húzódik. Ennek kapcsán a kultúrpolitika komplex területi dimenziót kap, és a területi esélyhátrányok csökkentésére tett kísérlet révén a korai, országos szintű területfejlesztési beavatkozások egyikeként értékelhetjük. Az adatok elemzése során megállapítást nyert, hogy a belterületi tanterem-létesítések – bármennyire szóljanak is az „iskolátlan községekről” – valójában csak kis számban jelentenek teljesen új elemeket abban az értelemben, hogy a beruházási tervek nem csak ténylegesen ellátatlan településekre fogalmazódtak meg. Összességében úgy értékelhetjük, hogy a program elsősorban minőségi

fejlődést hozott, annak arányaiban a nagyobbik részt nem a hálózat kiterjesztése, hanem kapacitásbővítés és kapacitás-megújítás tette ki. Egyes mérőszámok összevetése is alátámasztja, hogy a program számos pozitív változást hozott: az 1920-as 15,2%-os analfabetizmushoz képest 1930-ra 9,6%-ra csökkent az érték, a városokban még kedvezőbb, 5%-os arányt sikerült elérni.

2.

Az alföldi vármegyék kiugró részesedését igazolták a vizsgálatok. Nem csak arról van szó, hogy jelentős expanzió történt a külterületeken, és sok olyan iskola, osztályterem épült, ahol korábban nem volt elérhető oktatási intézmény, hanem arról is, hogy a rekonstrukciós programokban is jelentős az alföldi mezővárosok bel- és külterületeinek érintettsége is. Ugyanakkor a hipotézis második fele nem igazolódott be. A területi elemzések is feltárták, hogy a kifejezetten aprófalvas népességű vármegyék egy része negatív anomáliaként jelenik meg (elsősorban a Dél-Dunántúlon), míg mások (például Borsod, Vas) legfeljebb csak átlagos érintettségűnek tekinthetők. Máshol, például Zala esetében azonban találunk példát az aprófalvas területek intenzív bevonására. A településméret szerinti vizsgálat megerősíti ezt az összefüggést, egyszerűen arról van szó, hogy a program nem erőltette az intézményhálózat expanzióját egy bizonyos településméret alatt. 500 fő alatt már csak minden ötödik település került be a programba, vagyis, kimondva-kimondatlanul a program ügyelt a hosszabb távú fenntarthatóságra, az ország és a helyi közössége teherbíró-képességére is.

Az országos elemzés ezzel kapcsolatos következtetéseit megerősítik a Baranyát érintő vizsgálatok is. A viszonylag koncentrált, a nagyobb településméretet preferáló fejlesztések megalapozottságát határozottan alátámasztja, hogy a népiskolai programban érintett községek az átlagosnál nagyobb arányban és hosszabb ideig voltak képesek megőrizni saját iskoláikat az 1970-es évektől induló iskola-körzetesítések és telephely-bezárások idején.

Ezen a ponton felvethető, hogy a népiskolai program valójában érdemben beavatkozott a rurális településeink fejlődési pályájába. Az oktatási infrastruktúra korabeli megújítása jelentős mértékben hozzájárult a falvak modernizációjához, de talán az a felvetés is megállhatja a helyét, hogy mindezt a hatást szelektíven fejtette ki, vagyis elindította a falvak igazából majd csak a szocialista településhálózat-fejlesztési politika kapcsán kibontakozó intenzív differenciálódását.

3.

A népiskolai program részletesebb elemzése feltárja annak komplexebb dimenzióit. A politikai-ideológiai mezőben értelmezett neonacionalista indíttatáson és a kultúrfőlény hangsúlyozásán túl a program arról is szól, hogy a háború idején az ország – Trianontól teljesen függetlenül is – gyors átalakuláson ment keresztül. A háborús konjunktúra felgyorsította az iparosodást, amely az urbanizáció átrendeződésével járt együtt. A korábbi hagyományos központok (például az alföldi nagymezővárosok) mellé gyorsuló ütemben zárkóztak fel olyan települések, amelyek nem rendelkeztek kiépült intézményhálózattal. A gyors népességnövekedés jelentős hiányokat teremtett az oktatási kapacitásokban. A fejlesztési program több eleme is erre a helyzetre reagál: A területi elemzés feltárta, hogy az iparosodó községek jellemzően felülreprezentáltak jelennek meg beruházás kezdeményezettjei között. Különösen a dorogi iparvidék és Budapest ekkor még közigazgatásilag önálló elővárosai (Csepel, Kispest) képviselik ezt a típust.

A pécsi elemzések is segítettek jobban megérteni a népiskolai program jelentőségét az urbanizációban, a városok fejlődésében. Pécssett a „klebelsbergi” iskolafejlesztések elsősorban az ipari keresők által lakott elővárosokban jelentősek. A részletesen, esettanulmányként bemutatott gyárvárosi iskola esetében egy kifejezetten alacsony státuszú népesség által lakott, rendezetlen városrész fejlődésének centrumává vált.

4.

A negyedik hipotézist nem sikerült bizonyítani. Annak ellenére, hogy a magyar települések felülreprezentáltsága a német és horvát falvakéhoz képest, ha halványan is, de kirajzolódik, ugyanakkor az eltérés nem perdöntő, és fakadhat abból is, hogy a program súlypontja (a fentiekben bemutatott módon) az Alföldön keresendő, és ott nem nagyon találunk német jellegű településeket. Ez, és a Budapest térségében bemutatott gócpont magyarázza a szlovák települések felülreprezentáltságát is.

5.

Ha az országos után a térségi léptékű elemzés legfőbb tapasztalatait akarjuk megfogalmazni, akkor fel kell figyelni arra, hogy az általában az iskolahálózat kiterjesztése kapcsán értelmezett programnak éppen az expanziós hatásai nem, vagy csak alig-alig értelmezhető Baranya megyében. Összességében az intézményhálózat csak csekély számú teljesen új

elemmel bővült. A legnagyobb hatása az új beruházásoknak, ha az elért népesség számát tekintjük indikátornak, akkor talán éppen Pécs lett, minden más teljesen új elem, bel- és külterületen marginális hatásnak tekinthető.

Pécs részletesen elemezett példája is bizonyítja, hogy a rekonstrukciós, kapacitás-bővítési és új iskolák fejlesztését célzó beruházások valós társadalmi és településfejlődési problémára adott koordinált válasznak tekinthetők. Erre a szempontra fontos felhívni a figyelmet, nevezetesen, hogy a vidéki térségek ellátásának javítása mellett a program jelentős mértékben támogatta a városok fejlődését növekedését is.

A területi hatások számbavételénél fontos kitérni a felsőoktatást érintő intézkedésekre is. A történelmi Magyarországon már a világháború előtt megindult a felsőoktatási kínálat területi decentralizációjának megvalósítása, Debrecen majd Pozsony egyetemfejlesztése ennek a törekvésnek a jegyében fogant. A trianoni Magyarországon a „menekült” intézmények elhelyezése ugyan nem kizárólag regionális politikai megfontolásokat tükrözött, de a dunántúli helyszínhez való ragaszkodás, majd Pécs kiválasztása hosszú távra meghatározta a hazai felsőoktatás fejlődésének területi dinamikáját. A Dunántúl északi részén mai napig nem jött létre az az univerzális felsőoktatási és kutatási központ, aminek Pécs lett az 1920-as években, kifejezetten nehéz körülmények között lerakták az alapját. Az ottani, decentralizált és túlságosan szétagolt intézményhálózat szak- és területpolitikai kihívásokat támasztott még az ezredforduló idején is.

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy az 1920-as, 1930-as évek meg-megújuló közéleti vitái, beiskolázási számai ismeretében, hogy az egyetemfejlesztés sok szempontból megelőzte a valós keresletet. Nem csak az anyagi, hanem a szellemi síkon is küzdelmesek voltak a pécsi egyetem első évtizedei. A régióban tapasztalható kereslet a felsőoktatás iránt mindvégig visszafogott maradt, a hallgatói létszámok növekedése nem volt igazán dinamikus. Igaz, hogy kezdetben az infrastruktúra ezzel is nehezen tartott lépést, de az 1930-as évektől a romló gazdasági helyzetben a „szuboptimális” létszámmal működő egyetem fenntartása folyamatosan megkérdőjeleződött. A két háború közötti intézményesült antiszemita légkörben az Erzsébet Tudományegyetem azon intézmények közé tartozott, amelyek a numerus clausus „kevésbé kötött” értelmezésével kiskapukat nyitottak a hazai zsidóság felsőoktatási részvételének növelése előtt, bár, amint ez a feldolgozott és bemutatott forrásokból kiderül, ez nem ment konfliktusok nélkül. Ilyen értelemben – voltaképpen a

szükségből erényt kovácsolva – olyan befogadó hagyományt alkottak, amelyre a pécsi egyetemi polgárok utólag is némileg emeltebb fővel tekinthetnek vissza.

Az Erzsébet Tudományegyetem fejlődését ugyan 1940-ben megtörte a bölcsészkar elköltözése, de a megváltozott keretek között is, de Pécs folyamatosan megmaradt annak, aminek Klebelsberg szánta: a magyar felsőoktatás dunántúli bástyájának. Abban, hogy napjainkban Pécs nem egy gyorsan zsugorodó egykori bányaváros-megyeszékhely, hanem a régió vitathatatlan központja, kimagasló jelentősége volt az 1920-as évek kultúrpolitikája kapcsán meghozott döntésnek.

Klebelsberg Kunó így fogalmazott egy beszédében:

„...ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.” (KLEBELSBERG, 1927, pp. 604)

A fenti vezérfonalhoz pedig végig hű maradt, így annak ellenére, hogy válságos időszakban, a Trianon utáni Magyarországon folytatta szerteágazó, az oktatás minden területét felölelő munkásságát, az életmű, amelyet hátrahagyott, máig meghatározó.

6. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet szeretnék mondani mindenkinek, aki segített abban, hogy ez a dolgozat elkészülhessen.

Először is Dr. Krisztián Bélának, aki az egyetemi pályán elindított. Béla bácsi az, akitől a legtöbbet tanultam nem csak a tanulmányaim, hanem a munkám során is. Tudása, türelme, bölcsessége, embersége, segítőkészsége az a minta, amit én is követni szeretnék.

Köszönettel tartozom Dr. Pirisi Gábornak és Dr. Nagy Ádámnak, akik segítettek és támogatták kutatásomat. A tőlük kapott ötletek, a segítségükkel elsajátított technikák adták azt a pluszt, ami hozzásegített ahhoz, hogy a napi munkám mellett sikerrel vegyem a tudományos élet akadályait.

Köszönettel tartozom a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola munkatársainak, hogy hallgatóközpontú közreműködés mellett kutathattam és készülhettem.

És mindezek mellett köszönettel tartozom a családomnak, hogy mellettem álltak és támogattak a céljaim elérésében.

7. IRODALOMJEGYZÉK

- Aubert Antal, Jónás-Berki Mónika, Pirisi, Gábor, Trócsányi, András (2010): A kultúra és a turizmus szerepe Pécs funkcionális és strukturális átalakulásában. FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 134 : 3 pp. 329-342, 14 p.
- Bácskai Vera, Nagy Lajos (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban Akadémiai Kiadó
- Balogh Sándor (1959) Klebelsberg „neonacionalizmusa” In: Valóság. 2. évfolyam 3. szám. 22-30.o.
- Bárdi Nándor (2008) *A kisebbségi magyar társadalmak a két világháború között.* In: (szerk.) Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet (30-35.o.)
- Bárdi Nándor (2008) *A Romániához került erdélyi, bánági, kelet-magyarországi magyarok (1918–1921)* In: (szerk.) Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet (30-35.o.)
- Beluszky Pál (1990): A polgárosodás törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel), TÉR ÉS TÁRSADALOM, 4 (3-4). pp. 13-56.
- Beluszky Pál (szerk.) (2005): Magyarország történeti földrajza II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Blahó János (2011): *A közoktatás általános és területi folyamatai a különböző hierarchiaszintű térségekben.* PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola.
- Boros János (2020) A politikai esszé normatív diskurzusa: Szabó Dezső néhány írásának elemzése. In: Kultúratudományi Szemle. 2. évfolyam. 1. szám.
- Császár Zsuzsanna, Wusching Ádám Tamás (2016): Oktatás és tér. Válogatás az oktatásföldrajz nemzetközi és hazai kutatásaiból. ISKOLAKULTÚRA 26 (4)
- Csatári Bálint (1994): *Párhuzamok a klebelsbergi és a mai Alföldprogramok között.* In: Klebelsberg, Éva. (szerk.) Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Bp.: Klebelsberg Kunó Alapítvány, pp. 48-55.
- Csatári Bálint (1998). *Az Alföld és az új európai területfejlesztési perspektívák.* In: TÉR ÉS TÁRSADALOM 12(4) 1-19. p
- Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államter problémái Trianon után, KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK: 3 (4) pp. 56–61.
- Demeter G. – Szulovszky J. – Frisnyák Zs. – Nagy B. – Bottlik Zs. – Jakobi Á. – Radics Zs. – Péntes J. – Nagy M. – Németh G. (2017): A történeti Magyarország település, járás és megye szintű adatbázisa a társadalmi, gazdasági és demográfiai folyamatok tanulmányozásához 1869-1914. elérhető: <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka>. letöltés ideje: 2022. 11. 10.
- Duczon Árpád (2019): A pozsonyi magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése és harca a fennmaradásért a II. világháborúig. Közép-Európai Közlemények, 12 (4.), 53-67. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/32867> (utolsó elérés: 2022.09.01.)

- Ezer év törvényei: 1912. évi XXXVI. törvénycikk a debreczeni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetem felállításáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200036.TV>(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Ezer év törvényei: 1921. évi XXV. törvénycikk a kolozsvári és pozsonyi m. kir. tudományegyetem ideiglenes áthelyezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100025.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D47> (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Fedeles Tamás, Lengvári István, Pohánka Éva, Polyák Petra (2011., szerk.): A pécsi felsőoktatás évszázadai (2011) Szerkesztette Fedeles Tamás, Lengvári István, Pohánka Éva, Polyák Petra. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Fedinec Csilla (2010) *Iskola és egyház* In: Fedinec Csilla és Vehes Mikola (szerk.) Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Budapest: Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Fekete Szabolcs (2012): A pécsi egyetem bölcsész- diplomásainak rekrutációja 1921-1940. Wesley János Lelkészképző Főiskola. Szociológiai dolgozatok. A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata. Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor
- Gál Attila (2001): Armisetlitteris. A pécsi M. kir. Zrínyi Miklós honvéd gyalogsági hadapródiskola történetéből 1898–1944. <http://mek.oszk.hu/04900/04967/html/index.htm>(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Gál Zoltán (2016): Egyetem és a város. EDUCATIO 25.2: (2016): 220-233.
- Glatz Ferenc (1969): *Klebensberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány*, SZÁZADOK 103: 5-6 pp. 1176-1200., 25 p. http://real.mtak.hu/34702/1/1969_Glatz_Klebensberg_tudomanypolitikai_programj_a_u.pdf(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Glatz Ferenc (1990, szerk.): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebensberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917-1932)* Budapest: Európa Kiadó
- Grósz Emil (1930): *Gr. Klebensberg Kunó új könyve*. BUDAPESTI SZEMLE. 216. kötet, 626-628. szám (Irodalom rovat) https://klebensbergkastely.hu/wp-content/uploads/2020/04/9_KlebiBSz1930Gr%C3%B3sz.pdf(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Grósz Emil (1931): *Gróf Klebensberg Kunó legújabb könyve*. Budapesti Szemle. 151-155. oldal https://klebensbergkastely.hu/wp-content/uploads/2020/04/11_KlebiBSz1931.pdf(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Gyenizse Péter, Elekes Tibor, Nagyvárad László, Pirkhoffer Ervin (2008): Pécs alaprajzi fejlődését befolyásoló természetföldrajzi adottságok térinformatikai vizsgálata. TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS INNOVÁCIÓ 2(1) pp. 21-34. 14 p.
- Gyimesi Sándor (1975): *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetben* Akadémiai kiadó
- Győri Ferenc (2010): *A tehetségföldrajz elméleti és gyakorlati kérdései Magyarországi modellvizsgálatok*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola.
- Gyuris, Ferenc (2019): "Ideology, spatialplanning, and ruralschools: Frominterwartocommunist Hungary." *Geographies of Schooling*. Springer, Cham, 97-124.
- Gyüre Judit; Makkai Bernadett; Trócsányi András (2013): Az egyetemvárosiasodás kérdései a PTE nyugati kampusza példáján. TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS INNOVÁCIÓ 3 pp. 25-33, 9 p.

- Heindl Zsombor (2014): Az egyetemi hallgatók jelenlétének hatása Pécs gazdaságában." *Köztes-Európa* 6.1 83-90.
- Herzog, Stephen Michael (2003): *Negotiating modernity: Cultural reform in 1920s Hungary*. University of Illinois at Urbana-Champaign,
- Hohmann Balázs (2019): Helyi közösségfejlesztési tevékenységek feltárása a rendszerváltástól napjainkig In: Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata VIII. Kelet-Pécs városrész Községi tevékenységek történeti feltárása. Pécs. 32.-47, https://pecsikozossegek.hu/wp-content/uploads/2019/07/08_kiadv%C3%A1ny_nyomdai_online_0605.pdf (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest https://klebelsbergkastely.hu/wp-content/uploads/2020/04/HusztiKlebelsberg_UG.pdf (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Illésné Balogh Linda (2017, szerk.): *Tradíciónk az innováció - PTE imázskiadvány* <https://issuu.com/pecsitudomanyegyetem/docs/exkluziv-kiadvany-170105> - [1] <https://pte.hu/hu/egyetemunk/kuldetesnyilatkozat>
- Jakobi Á. (2018): A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In: Demeter G. –Szulovszky J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, Debrecen – Budapest, 117–144.
- Joó Béla (1977, szerk.): *A Pécs-Gyárvárosi Iskola története 1927-1977 - 50 év Pécs*
- Kaposi Zoltán (2019): Kelet-Pécs gazdasági és társadalmi In: Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata VIII. KELET-PÉCS VÁROSRESZ Községi tevékenységek történeti feltárása. Pécs. (pp. 8.-18.)
- Katona András (2020): Dagály és apály – A Trianon-kép változásai a Horthy-korszak és a szocialista időszak magyarországi történelemtankönyveiben. In: *Új pedagógiai szemle*, 70. évf. 11-12. sz. pp. 15-57
- Kékes Szabó Mihály (1996): Klebelsberg Kunó egyetempolitikai törekvéseinek főbb jellemzői. In: *MAGYAR PEDAGÓGIA* 3. szám pp. 253-260.
- Kelemen, Elemér (2009): A dunántúli kultúrlejtő: a népoktatás fejlődésének regionális sajátosságai a 19. században. *Iskolakultúra*, 19(7-8), 55–70. <http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/20873>(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Király István (1946) *A magyar reakció iskolapolitikája* In: *Társadalmi szemle*. I. évfolyam 4. szám 280- 286. o.
- Kis József Mihály (2020): A Pozsony egyetem válságos időszakának történetéhez 1914–1923. *GERUNDIUM – MMXX* vol. XI. nr. 1–2. (14) https://www.researchgate.net/publication/343227450_Pozsonyi_Egyetem_valsgos_idoszakanak_tortenetehez-_1914-1923 (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Klebelsberg Éva (1994, szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány füzetek. 1. sz.
- Klebelsberg Kunó (1927): *Gróf Klebelsberg beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1925*. Budapest, Athenaeum, 604 pp.
- Klebelsberg Kunó (1927): *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916—1926*. Budapest, Atheneum
- Klebelsberg Kunó (1928): *Neonacionalizmus*. Budapest, Atheneum
- Klebelsberg Kunó (1929): *Küzdelmek könyve*. Budapest, Atheneum
- Klebelsberg Kunó (1931): *Világválságban*. Budapest, Athenaeum
- Klebelsberg Kunó (1933): *Utolsó akkordok*, Budapest, Atheneum

- Kolics Pál (2013) Elfelejtett iskolák. Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör
- Kolics Pál (2017) Elfelejtett iskolák II. Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör
- Kornis Gyula (1938., szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete - a gr. Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések, 1932-1938.* Budapest, Magyar Királyi Nyomda
- Kovrig, Bennett (2018): Great Expectations and Interwar Realities: Hungarian Cultural Diplomacy, 1918-1941. *Slavic Review*; Stanford Köt. 77, Kiad. 1, 198-204
- Kučerová, Silvie R., Sarah L. Holloway, and Holger Jahnke. "The institutionalization of the geography of education: An international perspective." *Journal of Pedagogy* 11.1 (2020): 13-34.
- Lengvári István (2014): Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története PER ASPERA AD ASTRA: A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI 1:(1) pp. 15-25.
- Lengvári István (2014): Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története PER ASPERA AD ASTRA: A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI 1:(1) pp. 15-25. 15-16. o
- Lukinich Imre (1925., szerk.): Emlékkönyv gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján. Kiadta: Lukinich Imre, Budapest.
- M. Császár Zsuzsanna (2004): Magyarország oktatásföldrajza, Pro Pannonia Kiadó
- Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai <http://univa.mflsz.hu/index.php/magyar-kir-lyi-erzs-bet-tudom-nyegyetem-p-cs-iratai>(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Magyar Nemzeti Digitális Archívum: Pécsi Tudományegyetem 650 éves jubileuma https://mandadb.hu/cikk/869236/Pecsi_Tudomanyegyetem_650_eves_jubileuma (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Magyar Történelmi Társulat (1925): 1925. november 12.-i rendes ülésének jegyzőkönyve, Vegyes közlemények 281.o.-284.o. https://klebelsbergkastely.hu/wp-content/uploads/2020/04/1_KlebiLK1925.pdf(utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Mann Miklós (1966) Politikai propaganda az ellenforradalmi rendszer történelemtankönyveiben. In: Századok 100. évfolyam 6. szám. 962-968.o.
- Miklós Péter (szerk.) (2008) A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter - Klebelsberg Kunó kora és munkássága. Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó (tanulmánykötet) http://acta.bibl.u-szeged.hu/67893/1/2008_klebelsberg.pdf
- Németh, A., & Pukánszky, B. (2020). Life reform, educational reform and reform pedagogy from the return of the century up until 1945 in Hungary. *Espacio, Tiempo y Educación*, 7(2), pp. 157-176. doi: <http://dx.doi.org/10.14516/ete.284>
- Ogg, Frederic (1926): *Current History*
- Oktatási Hivatal: KIR intézménykereső: https://www.oktatas.hu/hivatali_ugyek/kir_intezmenykereso (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Olasz Lajos (2014). Az etnikai térszerkezet változása Magyarországon a két világháború között. In: Karlovitz János Tibor (szerk.) *Kulturális és társadalmi sokszínűség a változó gazdasági környezetben.* International Research Institute. Komarno, Szlovákia, (251-256.pp.)

- Pécsi Szieberth Róbert Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola (2020): Átdolgozott, egységes szerkezetű Pedagógiai Program https://www.gyarvarosi-pecs.hu/iskolankrol/dokumentumaink/ped_program%2020200827.pdf
- Pécsi Tudományegyetemjegyzőkönyvek: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/EJK_PECS_PTE/ (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Péntes J. (2018): Fejlettségi különbségek a történelmi Magyarország térszerkezetében (1910): A perifériák lehatárolásánál használt módszerek történeti alkalmazásának összevetése és eredményei. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 35 p.
- Pilkhoffer, Mónika (2005): Városrendezés Pécsen a dualizmus korában. In: Fischer, Ferenc; Vitári, Zsolt; Vonyó, József (szerk.): Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára, Történelem doktori program, Pécsi Tudományegyetem, pp. 297-313, 17 p.
- Pilkhoffer, Mónika (2013): Pécs térbeli terjeszkedése a dualizmus időszakában, In: Fedeles, Tamás (szerk.) Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig, Pécs: Kronosz Kiadó pp. 237-250, 14 p.
- Pilkhoffer, Mónika (2014): Az Erzsébet Tudományegyetem pécsi épületei, PER ASPERA AD ASTRA: A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI 1 : 2 pp. 37-61. , 25 p.
- Portik Erzsébet-Edit (2012). *Erdélyi magyar kisebbségi sorskérdések a két világháború között*. In: Iskolakultúra, 22(9), 60–66. pp.
- Prinz Gyula, Cholnoky Jenő, Gr. Teleki Pál és Bartucz Lajos (1936): „Magyar föld, magyar faj” I. kötet Magyar földrajz. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Pukánszky Béla, Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
- Romváry Ferenc (2010, szerk.): Pécsi Lexikon II. kötet Pécs: Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft.
- Romváry Ferenc (2010., szerk.): Pécsi Lexikon II. kötet Pécs: Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft.
- Sanda István Dániel (2009): Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter munkássága népiskola-építési programja tükrében. NEVELÉSTÖRTÉNET, 6. évfolyam, 3-4. szám
- Sanda István Dániel (2021). Iskolaépítészet a két világháború között. Különös tekintettel gróf Klebelsberg Kunó népiskola-építési programjára, In: Düll Andrea és mtsai. szerk *Iskolaépítészet Magyarországon: örökség és megújulás* Budapest. Martin Opitz Kiadó, pp. 105-138
- Sanda István Dániel. (2009): *A pedagógiai terek vizsgálata. Különös tekintettel a XX. századi magyar iskolára*. Doktori értekezés.
- Simon Attila (2008) *A Csehszlovákiához került felvidéki magyarok (1918–1921)* In: (szerk.) Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet (36-39.o.)
- Somogyvári, Lajos (2009) Emlékezés – nemzet – identitás. Klebelsberg Kuno történelem- és nemzetfelfogása. Iskolakultúra, 19 (7-8). pp. 113-119.
- Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. ÚJ PEDAGÓGIAI SZEMLE (50. évfolyam, 7-12. szám) pp.78-82.

- Szabó Attila. (2010): *Magyarország oktatási intézményhálózatának térbeli struktúrája a Horthy-korszakban*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola.
- Szabó Pál (1940): A M. Kir Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs.
- Szombatfalvy Gy. – Asztalos J. – Simonyi K. – Benisch A. – Quint J. – Pogány F. (szerk.) (1928): *Magyar népoktatás*. M. Kir. Vallás- És Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest. 371 p.
- Szombatfalvy György, dr. (1928) A népoktatás akadályai és hiányai In: *Népoktatás*. Budapest: Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (41-62.o.)
- Szűts Emil (1991): *Az elmerült sziget. A baranyai szerb-magyar köztársaság*. Pannónia könyvek, Pécs
- T. Kiss Tamás (1986): *Klebelsberg Kunó népiskolaépítési programjáról* In.: *Módszertani Közlemények: A Szegedi Pedagógiai Főiskola és Tanítóképző Intézet*, Szeged 4: 4 pp. 249-252.
- T. Kiss Tamás (2008): Klebelsberg, az „aktív, pozitív és produktív” ember In: Miklós Péter (szerk.): *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter Klebelsberg Kunó kora és munkássága*. Szeged. Belvedere Meridionale
- T. Kiss Tamás (2013): „*Eszmények nélkül nem lehet élni*” Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai pályája In: T. Kiss Tamás – Tibori Tímea (szerk.) *Kultúrkapuk – Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*. Szeged, Belvedere Meridionale pp. 43.-68.
- T. Kiss Tamás (2013): *Az analfabetizmus - A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája*. In: T. Kiss Tamás – Tibori Tímea (szerk.) *Kultúrkapuk – Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*. Szeged, Belvedere Meridionale pp.11.-43.
- T. Kiss Tamás (szerk.) (1999): *Klebelsberg Kunó*. Budapest, Új Mandátum
- Trócsányi, András (2011): The spatial implications of urban renewal carried out by the ECC programs in Pécs HUNGARIAN GEOGRAPHICAL BULLETIN (2009-) 60 : 3 pp. 261-284. 24 p.
- Túri Béla (1927): Gróf Klebelsberg Kunó kultúrmunkája In: KATOLIKUS SZEMLE, V. pp. 270-280.
- Ujváry Gábor (1994): *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika: Klebelsberg Kunó és a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása*. Levéltári Szemle. 3. 11–31 o.
- Ujváry Gábor (1995) *Klebelsberg Kunó tudománypolitikája: „A legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus”* ISKOLAKULTÚRA, 5: 15-16-17 pp. 179-188., 10 p.
- Ujváry Gábor (2010): *"Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit": Klebelsberg Kunó megítéléséről és időszerűségéről*. 1. rész In: MAGYAR SZEMLE 19 : 3-4 pp. 25-37. , 13 p. (2010) 2. rész IN: MAGYAR SZEMLE 19 : 5-6 pp. 47-63, 17 p. <https://mek.oszk.hu/10800/10841/10841.pdf> (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Ujváry Gábor (2010): *A harmincharmadik nemzedék - Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”* Budapest: Ráció Kiadó
- Ujváry Gábor (2013): *A magyar kultúra aranykora: Bethlen István és Klebelsberg Kunó* RUBICON, 12 pp. 60-67., 8 p.
- Ujváry Gábor (2013): *Klebelsberg, Hóman, Szekfű és Gerevich: Székesfehérvár és a magyar kultúrpolitika a 20. század első felében* In: Rubicon 24 : 6 pp. 40-45., 6 p.

- Ujváry Gábor (2013., szerk.): „A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”, gróf Klebelsberg Kunó Budapest, Kairosz, 150 p.
- Ujváry Gábor (2014): „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kunó (1875-1932). Pécs-Budapest. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat
- Ujváry Gábor (2021): „Szünet nélkül cipelte a téglákat a magyar kultúra házához”: *Klebelsberg Kunó és Magyarország konszolidációja TRIANONI SZEMLE* 2 pp. 123-132., 10 p.
- Ujváry Gábor (2021): *Klebelsberg Kunó és a Trianonra adott válaszok* In: TRIANONI SZEMLE 2021: 5. pp. 190-198. , 9 p.
- Vámbéry Rusztem (1928): A „Neo”. Századunk, 1928. II. 178-179. oldal https://klebelsbergkastely.hu/wp-content/uploads/2020/04/7_Sz%C3%A1zadunk19282.pdf (utolsó elérés: 2022.09.01.)
- Zsigmond Anna (2022) *Mecsekaljai Heidelberg a numerus clausus árnyékában*. In: Tanít-tani Online https://www.tani-tani.info/mecsekaljai_heidelberg

8. ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra: Tantermek építése „Iskolátlan községekben”, belterületen	49
2. ábra: Új tantermek építése „iskolátlan községekben”, belterületen	51
3. ábra: Új tantermek építése „iskolátlan községekben”, külterületen	55
4. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített bel- és külterületi tantermek megoszlása településméret szerint	58
5. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített bel- és külterületi tantermek programelemben érintett települések aránya az egyes lélekszám-kategóriákban.....	58
6. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített belterületi tantermek megoszlása	59
7. ábra: A zsúfoltság megszüntetésére épített külterületi tantermek megoszlása.....	60
8. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített bel- és külterületi tantermek megoszlása településméret szerint	61
9. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített bel- és külterületi tantermek programelemben érintett települések aránya az egyes lélekszám-kategóriákban	62
10. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített belterületi tantermek	63
11. ábra: A rossz állapotú elemek kiváltására épített külterületi tantermek	63
12. ábra: A programban tervezett összes tanteremépítés.....	64
13. ábra: A beruházásban érintett települések aránya és az egy érintett településre eső tanteremszám az egyes vármegyékben.....	65
14. ábra: Tanterem-építésekben érintett települések aránya az egyes kategóriákban	66
15. ábra: Tanterem-építésekben érintett települések aránya domináns	67
16. ábra: Tanterem-építésekben érintett települések aránya domináns vallási jelleg szerint	67
17. ábra: A beruházásokba bevont települések aránya néhány kiválasztott megyében, népesség-kategóriaként.....	68
18. ábra Az írni-olvasni tudók aránya a teljes jelenlévő népesség arányában az egyes vármegyékben, 1920.....	69
19. ábra. A 10. ezer lakosra jutó, a programban épített vagy felújított tantermek száma az írni-olvasni tudók arányában.	70
20. ábra Az írni-olvasni tudók arányának változása (a teljes népességhez viszonyítva) az egyes vármegyékben, 1920 és 1941 között.	71
21. ábra Az írás és olvasástudás változása (1920-1941) az írni olvasni tudók (1920) függvényében.	72
22. ábra Az írás és olvasástudás változása (1920-1941) a 10 ezer lakosra jutó, a programban épített vagy rekonstruált tantermek függvényében.	73
23. ábra A programba bevont települések aránya és az írni-olvasni tudás arányának növekedése.....	74
24. ábra A programban szereplő legnagyobb kedvezményezett települések és az olvasástudás változása (1920-1941)	74
25. ábra: A Klebelsberg-programban szereplő tanterem-építések.....	77
26. ábra: Baranya megye településállományának népesség-kategóriák szerinti megoszlása 1930-ban és 2011-ben.....	81
27. ábra: A programban szereplő, illetve nem szereplő települések népességkategóriák szerint. Forrás: KSH népszámlálási adatbázis (1930, 2011) alapján saját szerkesztés	82

28. ábra: Általános iskolával (legalább alsó tagozattal) rendelkező és nem rendelkező települések 1970; 1990	84
29. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 1970-ben	85
30. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 1980-ban	86
31. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek	88
32. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek	89
33. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek	90
34. ábra: A Klebelsberg programban érintett, illetve nem érintett községek általános iskolai ellátottsága, 2019-ben	91
35. ábra: A programban szereplő települések iskolai ellátottságának változása	92
36. ábra: A nem programban szereplő települések iskolai ellátottságának változása	92
37. ábra: A Gyárváros tágabb térségének hozzávetőleges beépítettsége.....	97
38. ábra: A Becker-féle ház 1920	99
39. ábra: Az ideiglenes iskola 1924.....	102
40. ábra: A bővített iskola 1927.....	104
41. ábra: A bővítés III. üteme 1935	105